Ольга Ніколенко
Лідія Мацевко-Бекерська
Тетяна Качак

НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА

Література
(українська та зарубіжна)
Інтегрований курс

Частина 1

Підручник

7 клас

академія

Ольга Ніколенко
Лідія Мацевко-Бекерська
Тетяна Качак

Література (українська та зарубіжна)

Інтегрований курс

Частина 1

Підручник
для 7 класу
закладів загальної
середньої освіти

РЕКОМЕНДОВАНО
Міністерством освіти
і науки України

Київ
Видавничий центр «Академія»
2024

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 05.02.2024 № 124)

Авторський колектив:

Ольга Ніколенко, Лідія Мацевко-Бекерська, Тетяна Качак,
Анна-Марія Богосвятська, Тетяна Бовсунівська,
Наталія Рудніцька, Вікторія Туряниця, Надія Базильська,
Олена Гвоздікова

Підручник відповідає Державному стандарту базової середньої освіти (2020) і модельній навчальній програмі «Інтегрований курс літератур (української та зарубіжної). 7—9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. О. М. Ніколенко, Л. В. Мацевко-Бекерська, Т. Б. Качак, А.-М. І. Богосвятська, Н. П. Рудніцька, В. Г. Туряниця). У підручнику вміщено художні твори класичної й сучасної літератури (повністю, скорочено або уривки), основну інформацію про митців, інтерактивні запитання й завдання для формування в учнів/учениць ключових компетентностей, необхідних для життя. До підручника створено онлайн-платформу «Червона рута» (у вільному доступі), яка сприятиме кращому засвоєнню матеріалу з допомогою цифрових ресурсів (е-хрестоматія, авдіохрестоматія, відеохрестоматія, мультимедійні презентації, експрес-уроки, у світі мистецтва, літературні ігри, вправи для перевірки знань і умінь). Вони представлені в підручнику з допомогою QR-кодів. Видання спонукає до активізації критичного мислення, збереження моральних цінностей, виховання громадянської позиції в учнів/учениць, їх адаптації до сучасного світу. Для учнів/учениць закладів загальної середньої освіти з українською мовою навчання.

За червоною рутою!

Минуле українців оповите серпанком міфів і легенд. Усім відома історія про червону руту, яка приносить щастя і кохання тим, хто дуже їх прагне. Давні люди вірили, що дівчина, яка знайде чарівну квітку в ніч проти свята Івана Купала, зможе назавжди поєднати своє серце з коханим. Після того як поет і композитор Володимир Івасюк написав пісню «Червона рута» (1970), ця квітка стала символом і самої України.

Яка ж вона, червона рута? Подібна квітка росте в Карпатах. Цвіте різними кольорами — червоним, рожевим, жовтим... Ніхто не знає напевно, чи то саме та квітка, однак цей поетичний символ живе в народній пам'яті й дає нам, українцям, дивовижну силу та енергію впевнено йти до мети й бути вільними у своєму житті!

А вільну й демократичну державу неможливо побудувати без книжок. Тож любімо та захищаймо рідне слово, рідні символи

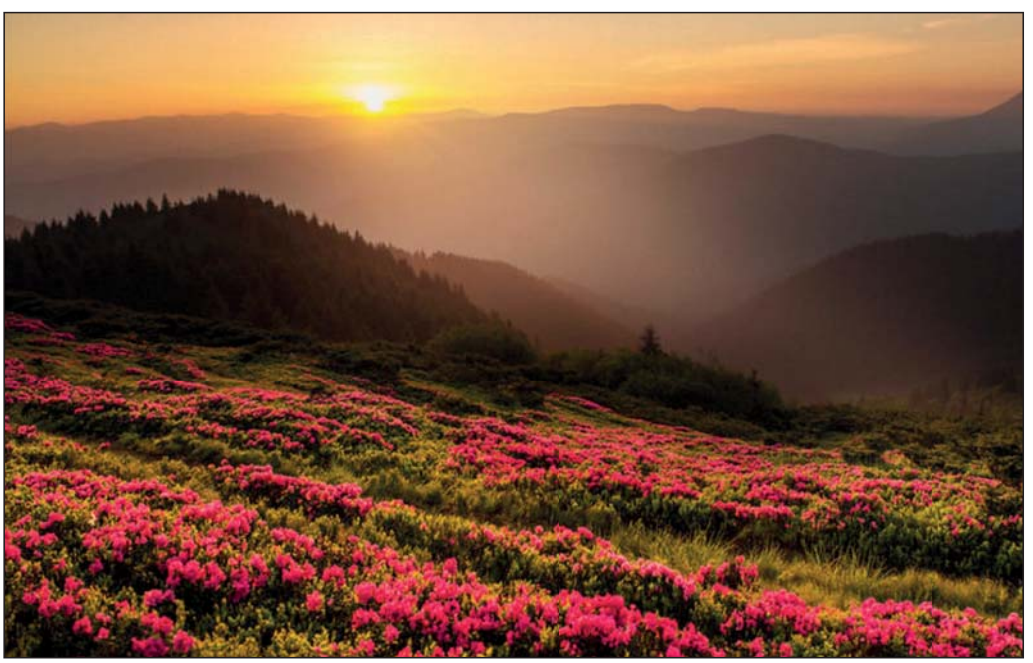

Цвітіння рути в Карпатах. Сучасне фото

і традиції, а також долучаймося до духовного досвіду інших народів. Тільки так наша Україна й усі, хто тут живе, зможуть зберегти Незалежність, не загубитися в стрімкому вирі змін і досягти успіху та здійснення мрій. Уперед, за червоною рутою! За чарівними рядками геніїв красного письменства України та всього цивілізованого світу! Нація, яка читає, непереможна!

Авторки

Учні Нової української школи. Сучасне фото

Як працювати з підручником

Рубрики підручника допоможуть вам опанувати шедеври світової класики й сучасної літератури, спонукатимуть до читання та обговорення художніх творів, пошукової діяльності, творчості, самовдосконалення. Рубрика ***Барви емоцій*** спрямована на розвиток емоцій і почуттів, які є важливими для пізнання себе, людей, світу. Рубрика ***Твір як квітка*** запрошує долучитися до магічного світу літератури, до таємниць художньої творчості. У рубриці ***На крилах читання*** ви знайдете літературні твори (повністю, скорочено або уривки), які дадуть змогу розпочати самостійний діалог із книжкою. Рубрика ***Суцвіття культур*** надихатиме любити й цінувати «своє», шанувати «чуже», а також познайомить із творами різних видів мистецтва, допоможе зрозуміти мову художніх образів. У рубриці ***Дерево термінів*** ви знаходитимете теоретичні поняття, необхідні для розуміння творів. ***Літературна мандрівка*** відкриє багато нового із життя митців, історії їхніх творів, культури України та інших країн. ***У медіапросторі*** ви зможете дізнатися про кінофільми, мультфільми та інші медіатексти, що стосуватимуться прочитаних творів.

Учениця Нової української школи. Сучасне фото

Умовні позначення

Барви емоцій	Суцвіття культур
Твір як квітка	Літературна мандрівка
На крилах читання	У медіапросторі

Упевнені, що в процесі вивчення зарубіжної літератури вам захочеться розмірковувати, аналізувати, приймати власні рішення, а не отримувати готові формулювання і трактування. Тому саме для вас, розумні й допитливі семикласники та семикласниці, у підручнику введено рубрику ***АКТИВНОСТІ,*** де розміщено різноманітні запитання і завдання для формування ключових компетентностей.

КОМУНІКАЦІЯ (працюємо та обговорюємо усно);

АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ (аналізуємо, інтерпретуємо, оцінюємо);

ТВОРЧЕ САМОВИРАЖЕННЯ (створюємо власні тексти, медіатексти, ілюстрації, комікси, аніме, фанфіки тощо на підставі прочитаних творів);

ЦИФРОВІ НАВИЧКИ (використовуємо цифрові технології);

ДОСЛІДЖЕННЯ І ПРОЄКТИ (досліджуємо літературні, мовні явища і власне мовлення, розробляємо проєкти);

ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ (проєктуємо зміст твору на власний або відомий вам чийсь життєвий досвід, обмірковуємо свою життєву траєкторію, стосунки з людьми, роль культури в наш час).

До підручника створено спеціальну **онлайн-платформу «ЧЕРВОНА РУТА»** (у вільному доступі). На ній розміщені

е-хрестоматія, авдіохрестоматія, відеохрестоматія, мультимедійні презентації, експрес-уроки, мистецькі твори, літературні ігри, вправи для перевірки знань і вмінь. Їх можна легко знайти на сайті або за допомогою QR-кодів. Тож візьміть із собою в майбутнє найкращі книжки України та світу!

ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМА «ЧЕРВОНА РУТА»
(https://chervona-ruta-academia.com.ua)

E-text
електронна
хрестоматія

Audio-text
авдіо-
хрестоматія

Video-text
відео-
хрестоматія

Expresslessons
експрес-
уроки

Presentations
мультимедійні
презентації

Check yourself
перевірте
себе

Вступ

Українська література у світовому літературному процесі

Література кожного народу —
це найкраще дзеркало його життя.
Іван Франко

1. *Як ви розумієте поняття «національна література»?*
2. *Яких людей називають національними геніями? Назвіть письменників і письменниць, яких можна вважати національними геніями України та інших країн. Які їхні твори ви читали?*

Захист національних цінностей — важливе завдання для всіх українців у наш час. Після 24 лютого 2022 р. під загрозою опинилися не лише території та громадяни України, а й наші національні цінності, які держава-агресор прагне знищити. Так, 6 травня 2022 р. російська ракета влучила в садибу, де в останні роки жив український філософ і письменник Григорій Сковорода. За кілька хвилин будинок XVIII ст. вигорів ущент. Це був постріл у серце української культури. Але ми незламні й нескорені. Незважаючи на втрати, будемо пам'ятати й вивчати наші національні надбання, бо це те, що дає духовну силу й робить нас українською нацією. Нині Україну підтримує весь цивілізований світ, щоб ми змогли захистити нашу свободу й національні цінності. Попри тяжкі випробування українська література не припиняє свій розвиток. Через мистецтво слова ми пізнаємо світ і самих себе, усвідомлюємо власну ідентичність. Отже, поговоримо про світовий літературний процес і про самобутність української літератури.

Що таке літературний процес? Від глибокої давнини до наших днів література перебуває в постійному русі. Оскільки світова література є сукупністю різних національних літератур, то її розвиток не може бути абсолютно монолітним. Водночас національні літератури мають деякі спільні закони розвитку, етапи й тенденції. Ця спільність дає підстави виокремити поняття «літературний процес». Отже, *літературний процес* — це розвиток літератур різних країн і народів, що характеризується певними закономірностями на кожному етапі від давнини до сучасності.

Літературний процес розвивається немовби по спіралі — явища, які виникли в давні часи, можуть відроджуватися на іншому етапі, але вже в новій якості.

Чинники літературного процесу. На розвиток літературного процесу впливають зовнішні та внутрішні чинники. Серед *зовнішніх чинників* — розвиток суспільства, культури й мистецтва в певний час, еволюція людської свідомості, філософської думки, релігії, історична ситуація, вплив фольклору і міфології тощо. *Внутрішні чинники* розвитку літературного процесу — це закони художньої літератури, розуміння краси в певну добу,

Дуб, біля якого любив працювати Г. Сковорода. Національний музей Г. Сковороди, с. Сковородинівка (Харківська область). Сучасне фото

Національний музей Г. Сковороди після влучання російської ракети 6 травня 2022 р., с. Сковородинівка (Харківська область). Сучасне фото

перебіг літературного життя, розвиток і взаємодія родів та жанрів, традиції і новаторство митців/мисткинь та ін. Хоча в літературі відображаються суспільно-історичні явища та особливості культури певної доби, вона зберігає свою *іманентність* — внутрішню логіку розвитку.

У літературному процесі можна виокремити епохи й періоди. Це сегменти (частини) літературного процесу, яким притаманні певні тенденції та закономірності. Тому літературний процес має періодизацію, специфічну в кожній національній літературі або сукупності літератур різних країн.

Важливу роль у літературному процесі відіграють *жанри та стилі,* що уможливлюють виокремлення подібних явищ у межах різних національних літератур у певні періоди.

Специфіка української літератури. Українська література має специфічні ознаки, які вирізняють її на тлі світового літературного процесу. Літературознавець Дмитро Чижевський зауважив, що українській літературі притаманні особлива емоційність та задушевність, що мають витоки в українському фольклорі; національно-визвольна спрямованість, зумовлена тривалою боротьбою українців за свободу; виразна націєтвірна тематика й проблематика. А ще — «філософія серця», занурен-

Анатолій Базилевич. Ілюстрації до «Енеїди» І. Котляревського, першого твору нової української літератури. 1962 р.

ня в глибини людського «Я», що ґрунтується на доробку Григорія Сковороди та інших мислителів. Окрім того, в українській літературі виокремлюють певні етапи. У давній українській літературі виділяють українську середньовічну літературу XI—XV ст., а також літературу доби Ренесансу і бароко (XVI—XVII ст.). У XVIII ст. настав етап Просвітництва, коли почали з'являтися нові жанри та стилі. Етап нової української літератури охоплює романтизм і реалізм (XIX ст.). Наприкінці XIX — на початку XX ст. сформувався модернізм, що згодом поступився постмодернізму. У сучасний період в українській літературі простежуються новітні явища.

Українська література вже в XVI—XVII ст. (після етапу давньої літератури) увійшла в загальноєвропейський літературний процес. З того часу українською перекладено багато творів зарубіжних письменників/письменниць, що сприяло зближенню України та цивілізованого світу, формуванню високої культури українців.

Актуально звучать нині слова Тараса Шевченка:

Учітесь, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь...

Будинок-музей Й.-В. Ґете, м. Веймар (Німеччина). Сучасні фото

Оригінал і переклад

Скільки мов ти знаєш,
стільки маєш ключів до світу.
Вольтер

1. *Які іноземні мови ви знаєте або вивчаєте? Чи подобається вам опанування іноземних мов? Чому? З якою метою ви їх учите?*
2. *Штучний інтелект здатен не лише розпізнавати людей та їхні голоси, а й перекладати художні тексти. Чи може комп'ютер цілком замінити людину в перекладацькій справі? У чому, на вашу думку, полягають переваги й недоліки машинного перекладу?*

Значення перекладу в сучасному світі. 26 вересня відзначають особливе свято — Європейський день мов. Його започатковано 6 грудня 2001 р. Радою Європи за підтримки Європейського Союзу. Основна мета свята полягає в заохоченні вивчення мов у школі й протягом усього життя людини. Безперечно, ми збагачуємося, долучаючись до мов і культур інших народів. Це дає змогу більше знати, вільно мандрувати різними країнами, спілкуватися, здобувати професію і досягати успіху на ринку праці. Більшість молодих людей у Європейському Союзі вільно володіють двома-трьома іноземними мовами. До цього прагнемо й ми в Україні.

Проте жодна людина не може знати всі мови світу. Ознайомитися з надбаннями інших країн і народів нам допомагають люди, котрі досконало володіють іноземними мовами й професійно роблять дуже важливу справу — перекладають тексти однієї мови іншою. Таких людей називають *перекладачами*.

Офіційний логотип Європейського дня мов

Переклад — це відтворення тексту (усного чи писемного) за допомогою засобів

іншої мови. За словами Йоганна-Вольфганга Ґете, це «один із найважливіших і найсуттєвіших засобів спілкування між людьми». А *художній переклад* відіграє особливо важливу роль у процесі культурного обміну та взаємозбагачення народів, у справі утвердження миру на Землі.

Специфіка художнього перекладу. Художній текст суттєво відрізняється від практичного мовлення. Основна відмінність полягає в тому, що практичне мовлення виконує передовсім функцію передавання інформації, а в художньому тексті дуже важлива естетична функція. Тому художній переклад передбачає збереження не лише змісту та форми першоджерела, а й естетичної функції, тобто такого ж емоційного впливу, який забезпечує текст оригіналу.

Щоб зробити переклад художнього твору, недостатньо володіти мовою оригіналу й мовою перекладу. Треба знати життя обох народів, спосіб їхнього мислення, історію, традиції та звичаї. Художній переклад є явищем одразу двох літератур — літератури народу, мовою якого створювали оригінал, і народу, мовою якого його перекладають. Цей твір має зберігати колорит оригіналу, але водночас бути зрозумілим іншомовному читачеві.

Види перекладів. Переклади бувають різними. Їх види виокремлюють залежно від того, наскільки близько до оригіналу перекладач відтворив текст іншою мовою. Переклад, здійснений з оригінального першотвору, називають *прямим*. Він може бути *буквальним* (або *дослівним*), коли зберігаються чужомовні конструкції. Утім, дуже часто мови різних народів різняться своїми лексичними, граматичними чи синтаксичними особливостями. Відмінне культурне тло зумовлює пошук аналогів там, де неможливо абсолютно точно зберегти чужомовні структури. Тому, щоб відтворити певні слова чи вирази іншою мовою, перекладач/перекладачка шукає подібні (близькі за змістом і формою) відповідники (еквіваленти) в іншій мові.

Нерідко прямий переклад плутають із точним перекладом. Однак це різні поняття. *Точний переклад* має на меті відтворення не лише змісту, а й формальних ознак першоджерела, дає повне уявлення про систему художніх засобів і стиль оригіналу. Однак, на відміну від дослівного, точний переклад є вже пристосованим до мови, якою його здійснюють, відповідає її літературним нормам. Точний переклад художнього твору ві-

дображає, крім змісту та формальних ознак, його образність, емоційну атмосферу, нюанси смислу. А *неточний переклад* має відхилення як від змісту, так і від форми оригіналу.

presentations

Переклад, створений на основі допоміжних текстів (а не першоджерела), називають *непрямим*. Наприклад, Леся Українка здійснила низку перекладів давньої індійської поезії, послуговуючись французькими та німецькими текстами.

Повний переклад — це переклад усього обсягу тексту до найменших дрібниць і нюансів. А *неповний переклад* — відтворення лише основних положень тексту, його окремих частин та елементів.

Вільний переклад — це відтворення загального змісту іншомовного тексту без збереження деталей і емоційно-експресивних відтінків.

Переклад і переспів. В українській перекладацькій традиції існує такий вид творчої діяльності, як *переспів*. Це вже не переклад, а авторський твір (зазвичай віршований), у якому митці/мисткині, використовуючи іншомовне джерело, висловлюють власні погляди. Інакше кажучи, це новий самостійний текст, створений за мотивами оригіналу. Метою переспіву є створення національного варіанта відомого сюжету чи мотиву, висловлення авторської позиції, утвердження певної ідеї.

Основні принципи аналізу та інтерпретації художнього перекладу. Здійснюючи художній переклад, неможливо абсолютно точно відтворити всі ознаки оригіналу через відмінності в мовах, культурі, способі життя, традиціях народів. Як же оцінити якість художнього перекладу? Підказкою слугує текст оригіналу. У ньому завжди є певні *домінанти* — основні елементи, які визначають зміст і форму твору, його художній смисл. На їх відтворення спрямовані зусилля перекладачів/перекладачок. Однак важливими є і нюанси, емоційні відтінки художнього тексту. Отже, художній переклад має відповідати таким принципам:

1) точність відтворення основного змісту, форми й відтінків (домінант оригіналу);

2) літературність (відповідність нормам літературної мови);

3) урахування традицій та звичаїв народів, специфіки їхнього життя, епохи, мови;

4) художня цілісність і гармонійність.

Перекладні твори повинні мати той самий емоційний вплив на читачів та читачок, що й оригінал. Водночас вони завжди привносять щось нове: збагачують рідну літературу новими поетичним змістом, образністю, ритмами.

Українські перекладачі. Значний внесок у розвиток українського перекладознавства зробили *Іван Франко, Леся Українка, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок, Максим Рильський, Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара, Микола Вороний* та ін. Професійними перекладачами й перекладачками творів зарубіжної літератури стали *Борис Тен, Григорій Кочур, Микола Лукаш, Леонід Первомайський, Ірина Стешенко* та ін.

Дерево термінів

Оригінал (художнього твору) (лат. *первісний*) — текст, створений тією мовою, якою володіє і яку обрав автор/авторка.

Переклад — відтворення змісту усного висловлювання чи писемного тексту засобами іншої мови.

Переспів — твір (зазвичай віршований), написаний за мотивами твору іншого автора з елементами наслідування складників першоджерела; наближений до перекладу й подібний до нього, але відмінний за змістом і формою, з яскраво вираженою авторською позицією.

Відмінності перекладу й переспіву

Переклад (художній)	Переспів
Відтворення змістових і формальних домінант першоджерела — іншомовного оригіналу	Це цілком самостійний твір, подібний до оригіналу в окремих елементах (сюжети, мотиви, образи тощо)
Висловлення позиції автора/авторки іншомовного оригіналу	Висловлення власної позиції автором/авторкою переспіву
Збереження колориту іноземності (зв'язку з епохою, життям іншої країни, її традиціями, звичаями)	Виразний національний колорит, наближення до духовних потреб країни і народу автора/авторки переспіву

Коли з'явилися перші перекладачі?

Перші перекладачі з'явилися вже в Давньому Єгипті у III тисячолітті до н. е. Вони працювали при дворі фараонів і в храмах. Відомим перекладачем у Давньому Римі був *Люцій-Лівій Андронік*. Йому належить переклад з давньогрецької поеми Гомера «Одіссея» латиною. Значного розвитку перекладацька діяльність досягла в добу Середньовіччя (XI—XIII ст.). Тоді перекладачі жили при монастирях, перекладаючи релігійні тексти. А в епоху Відродження (XIV—XVI ст.) у Європі з'явилися університети, де навчали перекладацької справи. У Русі-Україні після прийняття християнства (988) почали перекладати біблійні й богослужбові книги, твори церковних діячів тощо. Важливий внесок у розвиток перекладу зробив великий князь київський *Ярослав Мудрий* (прибл. 983—1054), при дворі якого було засновано школу переписувачів книг із різних мов. Пізніше літературні твори почали перекладати ще й в університетах. При Університеті святого Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) вчені організували гурток, який займався перекладами богословських і навчальних текстів.

Олександрійська бібліотека,
м. Олександрія (Єгипет). Сучасне фото

Києво-Могилянська академія, м. Київ.
Сучасне фото

Значний внесок у справу долучення України до духовних здобутків світу зробила Києво-Могилянська академія, заснована в XVII ст.

Переклади, за які заплачено життям

Коли ми читаємо улюблені книжки зарубіжних авторів в українських перекладах, то не замислюємося про історію цих перекладів. А виявляється, що за деякі з них було заплачено людським життям. У минулому столітті радянська влада переслідувала українських перекладачів, звинувачуючи їх у буржуазному націоналізмі. Так сталося з поетом і перекладачем Миколою Зеровим та групою неокласиків, яку він очолював. У середині 1930-х років Миколу Зерова заарештували й ув'язнили, а невдовзі розстріляли. *Знайдіть в інтернеті й подивіться документальний фільм «Соловецькі в'язні з України. Фільм перший. Микола Зеров» (режисери — Наталія Іванченко, Дмитро Старіков, Україна, 2011). Поясніть, за що постраждали Микола Зеров і його однодумці. Чому радянська влада забороняла їхню творчу діяльність? У чому полягає їхній внесок у розвиток української культури?*

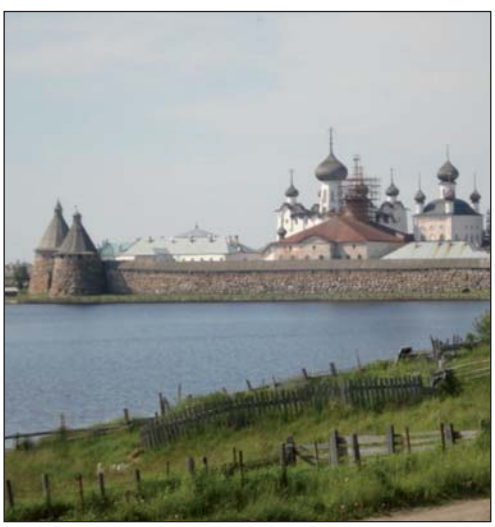

Соловецький монастир, який радянська влада перетворила на в'язницю для мислячих і творчих людей. Фото 2011 р.

Пам'ятний знак на місці масових розстрілів. Сандармох. Фото 2011 р.

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. У чому полягає унікальність української літератури на тлі світового літературного процесу?
2. Яку роль відіграють перекладачі в розвитку культури й суспільства?
3. Назвіть імена відомих українських перекладачів і перекладачок. Які твори в їхніх перекладах ви читали?
4. Яким, на вашу думку, має бути якісний (вдалий) художній переклад? Сформулюйте вимоги до нього. Які книжки зарубіжних авторів, на ваш погляд, відповідають цим вимогам?

Аналіз та інтерпретація

5. Розкрийте значення понять *національна література* і *світовий літературний процес*. Яке з них ширше?
6. Дайте визначення понять *оригінал* і *переклад*. У чому полягають специфіка художнього перекладу, його подібність і відмінності від оригіналу?

Творче самовираження

7. Спробуйте перекласти будь-який художній твір (або його фрагмент) іноземною мовою, яку ви знаєте чи вивчаєте. Презентуйте власний переклад у класі, визначте його вид.
8. Створіть схему «Види перекладів». Прокоментуйте, наведіть приклади.

Цифрові навички

9. Віднайдіть в інтернеті інформацію про 1—2 українських перекладачів або перекладачок. Підготуйте презентацію.
10. 30 вересня в усьому світі відзначають Міжнародний день перекладачів. Щороку це свято проходить під певним девізом. Знайдіть в інтернеті девізи Міжнародного дня перекладачів різних років. Який з них, на вашу думку, найкраще відображає сутність свята? Поясніть.

Дослідження і проєкти

11. Дослідіть за допомогою словників, довідників, інтернет-ресурсів етапи розвитку однієї з національних літератур Європи, Америки або Азії (за вибором). Назвіть її представників.
12. *Робота у групах*. Підготуйте проєкт на одну з тем (за вибором): «Найвідоміші бібліотеки світу», «Найвідоміші бібліотеки України».

Життєві ситуації

13. Сформулюйте 3—5 порад, як краще опанувати українську мову. Яка роль художньої літератури в цьому процесі?
14. У яких життєвих ситуаціях вам допомогло (або бракувало) знання іноземної мови?
15. У деяких країнах у період глобалізації існує проблема збереження рідної мови. Як, на вашу думку, треба поєднати в суспільстві захист рідної мови і водночас поширення мов міжнародного спілкування? Що для цього мають зробити держава і кожен/кожна з нас?

1

Героям слава!

Пісні свободи

Ніхто нам не збудує держави,
коли ми її самі не збудуємо,
і ніхто з нас не зробить нації,
коли ми самі нацією
не схочемо бути.

В'ячеслав Липинський

Розвиток цивілізації визначають свобода і демократія. Тому всі цивілізовані країни світу завжди боролися за вільне життя, за можливість самостійно розбудовувати державність і розвиватися. Прагнемо цього й ми, українці. У колі цивілізованих народів Україна захищає свою Незалежність і територіальну цілісність. У цьому нам допомагають бойові пісні наших пращурів і досвід боротьби за свободу зарубіжних країн. Це підтримує наш дух, дає внутрішню силу й відчуття причетності до великої Перемоги та єдності з усім світом. Отже, не спиняймося в нашому поступі, сміливо рухаймося вперед і голосно співаймо волелюбні пісні! Слава Україні!

Українські патріотичні пісні

КОЗАЦЬКІ ПІСНІ

Козацька культура — яскраве і цікаве явище XIV—XVIII ст. Українські козаки здавна займалися військовою справою, але водночас відкривали нові торгові шляхи, здійснювали

морські рейди, захищали свої землі від набігів зовнішніх ворогів. У козацьку добу виникли народні пісні, у яких оспівані героїчне життя козаків, їхні герці та баталії, звитяга та мужність, любов до Батьківщини та сум за нею. У козацьких піснях створено героїчний образ українських козаків, які борються за волю і готові віддати за неї своє життя. Водночас козацькі пісні прославляють моральні якості козаків, які віддані ідеалам спільної справи, цінують міцну дружбу й здатні щиро кохати. Козацькі пісні спершу поширювали кобзарі та лірники, пізніше їх стали записувати. Ці яскраві форми українського фольклору існують у різних варіантах, що можуть оновлюватися й у сучасний період.

Невідомий художник. Дмитро Вишневецький (Байда) — засновник Запорозької Січі

КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ…

ПІСНЯ

Які кольори переважають у тексті пісні? Поясніть їхнє символічне значення.

Сяяли на сонці шаблі запорожців,
Як вони на конях гнали ворогів.
Козацькому роду нема переводу,
Лине його слава з далечі віків.

Приспів:
Гей, співай, козаки,
Про любов, про землю святу,
Славте, гей, козаки,
Волю золоту.

video-text

Так, як запорожці, стрільці січовії
Гострими шаблями очищали світ.
Козацькому роду нема переводу,
Прапор малиновий кликав у похід.
Приспів.

Квітне наша доля, наче маки в полі,
І ранкове сонце виплива з дібров.
Козацькому роду нема переводу,
Козаки в колисках виростають знов.
Приспів.

Таємниця козака Мамая

Козак Мамай — давній символ українського опору. Його часто зображували на народних картинах XVI—XVIII ст. На одній з них, що зберігається в музеї Івана Гончара (Полтавська обл.), козака Мамая зображено з бандурою в руках. Він ніби розповідає чи співає про себе, але поруч з ним — бойовий кінь, рушниця, пістоль, шабля, порохівниця. У будь-який момент він готовий до бою. Ключем до розуміння картини є текст у її нижній частині: «Хоч ти на мене й дивишся та ба не вгадаєш, Як звуть й відкіль родом нічичирк не скажеш! Бо в мене ім'я не одно, а є їх до ката...». *Як ви вважаєте, чому «ім'я не одно» в козака Мамая? Яку ідею втілено в цьому творі народного мистецтва?*

Козак Мамай. Народна картина XVIII ст.

СТРІЛЕЦЬКІ ПІСНІ

У 1914 р. було створено легіон *Українських січових стрільців (УСС)* — національне військове формування у скла-

ді австро-угорської армії. Він був сформований із добровольців, які взяли участь у національно-визвольній боротьбі за самостійність України на початку XX ст. Протягом 1914—1918 рр. у середовищі січових стрільців з'явилися пісні героїчного змісту, які прославляли ідею волі та подвиги тих, хто готовий здобувати її в бою. Стрілецькі пісні існують у різних варіантах. Деякі з них мають авторство, але вони часто змінювалися в народній свідомості, тому їх сприймають як твори фольклору.

Однією з найпоширеніших стрілецьких пісень є *«Ой у лузі червона калина...»*. За однією з версій, перший варіант пісні написав у 1912 р. чи 1914 р. Степан Чарнецький — поет, директор і режисер українського театру «Руська бесіда». Текст було створено спеціально для постановки п'єси «Сонце Руїни» Василя Пачовського. У ній ішлося про найтрагічніший для українців період — другу половину XVII ст., що називають *Руїною*. У той період тривали кровопролитні війни, було зруйновано українську державність, але й тоді були герої, котрі прагнули служити Україні. «Сонцем Руїни» називали гетьмана Петра Дорошенка (1627—1698), який намагався об'єднати українські землі.

У 1914 р. пісню «Ой у лузі червона калина...» почув командир сотні УСС Григорій Трух. Йому сподобався твір, але він додав до нього кілька куплетів. Пісню одразу підхопили січові стрільці, вона стала дуже популярною. Навіть львівський військово-історичний часопис того часу отримав назву «Літопис Червоної

Сотник легіону Українських січових стрільців Осип Будзиновський із солдатами його легіону. Прибл. 1915 р.

Калини». Однак на цьому історія пісні не завершилася. У 1980 р. ще один куплет до пісні «Ой у лузі червона калина...» додали композитор і диригент Леопольд Ященко і правозахисниця, учасниця руху шістдесятників (опозиції до радянського режиму) Надія Світлична. Після 24 лютого 2022 р. пісня стала символом опору російській агресії. Вона звучить як заклик до боротьби за незалежність і цілісність України.

Кокарда січових стрільців

ОЙ У ЛУЗІ ЧЕРВОНА КАЛИНА... (1912 або 1914)

ПІСНЯ

Які асоціації викликає у вас образ червоної калини? Чому саме вона стала центральним образом пісні?

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!

Андрій Хливнюк співає пісню «Ой у лузі червона калина...» на Софійській площі під час оборони Києва. 2022 р.

А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!
Марширують наші добровольці у кривавий тан,
Визволяти братів-українців з московських кайдан.
А ми наших братів-українців визволимо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!
А ми наших братів-українців визволимо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!
Ой у полі ярої пшениці золотистий лан,
Розпочали стрільці українські з москалями тан,
А ми тую ярую пшеницю ізберемо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!
А ми тую ярую пшеницю ізберемо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!
Як повіє буйнесенький вітер з широких степів,
То прославить по всій Україні січових стрільців.
А ми тую стрілецькую славу збережемо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!
А ми тую стрілецькую славу збережемо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!

ПОВСТАНСЬКІ ПІСНІ

Повстанськими піснями називають пісні *Української повстанської армії (УПА)*, яка діяла як військово-політич-

video-text

Урочистості на честь героїв УПА. 14 жовтня 2021 р., м. Калуш (Івано-Франківська область)

не формування в Україні у 1942—1960 рр. 14 жовтня, на яке за юліанським календарем випадало свято Покрова Пресвятої Богородиці (за григоріанським — це свято відзначаємо 1 жовтня), вважають датою заснування УПА і щороку відзначають в Україні як День УПА.

Золотий Хрест Бойової Заслуги УПА

Загони УПА формувалися з добровольців, які мали на меті підготовку потужного повстання задля звільнення України. Вони воювали з радянським режимом, з військами Третього Рейху та їхніми союзниками. Після приєднання західноукраїнських земель до СРСР УПА продовжувала партизанську боротьбу проти радянщини. Національно-визвольна боротьба за Україну — основна тема повстанських пісень, яких збереглося понад шістсот. За провідними мотивами їх поділяють на гімни, марші, історичні, романтичні, жартівливі тощо.

Одна з найвідоміших пісень Української повстанської армії — *«Марширують вже повстанці...»*. Імовірно, її створив Роман Купчинський у 1941 р. для куреня Романа Шухевича. За іншою версією, автором є командир УПА Роман Шухевич-Чупринка. Пісня існує в кількох варіантах («Марширують добровольці...», «Гей, марширують вже повстанці...» та ін.) і стала символом боротьби українського народу за волю.

МАРШИРУЮТЬ ВЖЕ ПОВСТАНЦІ... (1941)

ПІСНЯ

Знайдіть рядки, у яких відображено мрію повстанців. За що вони йдуть воювати?

Марширують вже повстанці,
Як давно колись стрільці,
Сяє зброя їх на сонці,
Грає усміх на лиці.

Марш захисників на честь героїв УПА. 14 жовтня 2021 р., м. Калуш (Івано-Франківська область)

Приспів:
Хто живий, хто живий,
В ряд ставай, в ряд ставай,
Визволяти, здобувати
Рідний край.

Тільки зброя дасть нам волю!
Гей, юначе, не барись!
В тихих водах ясні зорі
Знов засяють, як колись.
Приспів.

Вже не буде ворог лютий
Розпинати нам братів,
Не вливатиме отрути
В серця чисті юнаків.
Приспів.

Перед нами молодими
Простелився волі шлях,
Пісня лине в небо синє,
Переможно має стяг.
Приспів.

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Одним із головних символів України є її Державний Гімн — *«Ще не вмерла України і слава, і воля...»* (слова Павла Чубинського, музика Михайла Вербицького).

Історія тексту, що став Державним Гімном України, сягає 1862 р., коли Павло Чубинський на одній із вечірок у Київському університеті почув пісню сербських студентів про серце, яке «б'ється і проливає кров за свободу». На той час була популярною польська пісня «Мазурка Домбровського» («Ще Польща не вмерла...», слова Юзіфа Вибіцького, автор музики

невідомий). Її співали польські легіони під командуванням Яна-Хенрика Домбровського, пізніше вона стала офіційним гімном Польщі. Словацький поет Само Томашек написав пісню «Гей, словаки...», що кликала до звільнення від своїх і чужих панів. Павла Чубинського захопили волелюбні пісні народів, які боролися за незалежність, і він написав вірш «Ще не вмерла України і слава, і воля...», який швидко поширився серед українських спільнот. Восени 1862 р. шеф жандармів князь Долгоруков наказав вислати Павла Чубинського «за шкідливий вплив на розум простолюду» на далеку Північ, до Архангельської губернії.

Уперше вірш було опубліковано у львівському журналі «Мета» (№ 4 за 1863 р.). Релігійний діяч отець Михайло (Вербицький), знаний композитор того часу, створив до нього музику. Так вірш став піснею, яку було надруковано з нотами 1865 р. 10 березня 1865 р. відбулося перше публічне виконання пісні на концерті, присвяченому Тарасові Шевченку. У 1917—1920-х рр. «Ще не вмерла України...» стала одним із державних гімнів УНР і ЗУНР.

Офіційну редакцію Державного Гімну України ухвалено Верховною Радою 15 січня 1992 р., текст гімну (з редакцією пер-

Павло Чубинський із дружиною Катериною Прозоровою. 1870-ті роки

Отець Михайло (Вербицький). 1870 р.

шого куплету) затверджено Законом України «Про Державний Гімн України» 6 березня 2003 р. Українці співають Державний Гімн України не лише під час урочистостей, він надихає та єднає справжніх патріотів і патріоток України й в інші важливі моменти.

Дерево термінів

Гімн (з давньогрец. — *похвальна пісня*)**, *або славень***, — урочиста пісня, яка прославляє кого-небудь або що-небудь (первісно — божество). У сучасному значенні — музичний твір з виразним ідейним та символічним змістом; урочиста пісня, прийнята як державний символ (нарівні з гербом і прапором).

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНИ І СЛАВА, І ВОЛЯ... (1862)

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

1. *Які емоції ви відчуваєте, коли співаєте Державний Гімн України?*
2. *Чому українці, виконуючи Державний Гімн України, кладуть праву руку на серце?*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запанує і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:
Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону,
В ріднім краю панувати не дамо нікому;
Чорне море ще всміхнеться, дід Дніпро зрадіє,
Ще у нашій Україні доленька наспіє.
Приспів.

А завзяття, праця щира свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні пісень гучна розляже,
За Карпати відоб'ється, згомонить степами,
України слава стане поміж народами.
Приспів.

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Яке значення має слово *рід* у пісні «Козацькому роду нема переводу...»?
2. Знайдіть рядки в тексті Державного Гімну України зі словами *козацький рід*. Що вони означають?
3. Назвіть образи природи в пісні «Ой у лузі червона калина...». Яку функцію вони виконують?
4. Який шлях до волі окреслено в пісні «Марширують вже повстанці...»? Що для того мають робити справжні патріоти й патріотки?

Аналіз та інтерпретація

5. Поясніть значення слова *браття* в Державному Гімні України.
6. Випишіть із текстів українських патріотичних пісень епітети, метафори, порівняння. Визначте їхню роль у розкритті провідних ідей творів.

Парамедикиня «Пташка» (Катерина Поліщук), захисниця «Азовсталі», виконує Державний Гімн України перед футбольним матчем українських команд. 2022 р.

Творче самовираження

7. *Робота в групах*. Підготуйте виразне виконання (спів) однієї з українських патріотичних пісень або створіть буктрейлер про неї.

Цифрові навички

8. Знайдіть в інтернеті та прослухайте 2—3 інтерпретації однієї з українських патріотичних пісень. Порівняйте, прокоментуйте.

Дослідження і проєкти

9. Дослідіть оригінальний текст вірша П. Чубинського, порівняйте його із сучасною версією Державного Гімну України.
10. Підготуйте проєкт на тему «Патріотичні пісні, які популярні в моєму регіоні».

Життєві ситуації

11. Розкажіть про життєву ситуацію, коли українські патріотичні пісні піднімали дух українців.
12. Як ви розумієте поняття *патріотизм*? Чи можете себе назвати патріотом чи патріоткою України? Що ви для цього робите?

Захисники України співають Державний Гімн України. 2022 р.

Волелюбні пісні зарубіжних країн і народів

Важливу роль у світовій історії відіграють художні твори, які формують націю і викликають прагнення боротися за свободу. Деякі із цих творів стали національними символами й навіть державними гімнами. Ми чуємо в них биття сердець вільних людей, які повстали проти тиранії. Україна героїчно обстоює власну Незалежність, тому нині нам потрібен духовний досвід цивілізованих народів. Слідом за ними й разом із ними пліч-о-пліч ми гідно крокуємо вперед і перемагаємо! Великий Йоганн-Вольфганг Ґете писав: «Лиш той життя й свободи вартий, хто йде щодня за них у бій!».

Роберт Бернс (1759—1796)

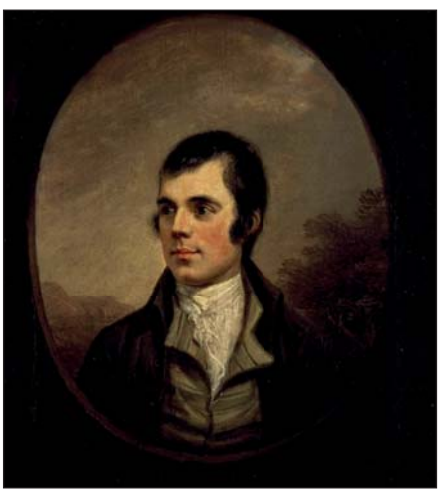

Роберт Бернс показав шотландцям
й усім народам світу красу природи,
людських почуттів і вільного життя.
Микола Лукаш

Роберт Бернс — національний поет Шотландії. Його ім'я стало символом прагнення всіх шотландців до волі. Народившись у родині селянина в с. Аллоуей (графство Ейршир, Шотландія), зробив стрімку творчу кар'єру в м. Единбурзі. Перша книжка *«Вірші переважно на шотландському діалекті»* вийшла 1786 р. Роберт Бернс відомий не лише як поет, а і як фольклорист. Разом із Джеймсом Джонсоном, любителем шотландської музики, видав збірку *«Шотландський музичний музей»*. Протягом усього життя Роберт Бернс збирав шотландські народні пісні, балади й легенди, обробляв і видавав

їх. Митець завжди стояв на захисті рідної шотландської мови й культури.

Вірш *«Гей, шотландці!»* Роберта Бернса вважають неофіційним гімном Шотландії. У ньому згадано ім'я національного героя Шотландії — короля Роберта I Брюса (правив у 1306—1309 рр.), який об'єднав шотландців у боротьбі за звільнення від іноземних загарбників.

Король Роберт I Брюс об'єднав шотландську націю заради свободи

Король Роберт I Брюс був не лише сміливим і мужнім, а й мудрим. Він зумів об'єднати шотландців заради порятунку країни. Найважливіша битва під час англо-шотландських війн XIII—XIV ст. відбулася 23—24 червня 1314 р. неподалік селища Беннокберн. Тоді Роберт I Брюс звернувся до свого війська із закликом іти до бою з ворогами. Розгром англійської армії під Беннокберном забезпечив відновлення незалежності Шотландії. Про ці події ідеться в історичному кінофільмі «Брюс» (режисери Боб Карратерс, Девід МакВінні, Велика Британія, 1996) і художньому кінофільмі «Хоробре серце» (режисер Мел Гібсон, США, 1995). *Знайдіть в інтернеті одну зі стрічок, подивіться її та висловте враження. Хто із сучасних героїв України нагадує вам Роберта I Брюса?*

Кадр із кінофільму «Хоробре серце» (режисер Мел Гібсон, США, 1995)

ГЕЙ, ШОТЛАНДЦІ! (1793)

Заклик Роберта Брюса
до війська перед Беннокбернською битвою

Які слова вірша актуальні для сучасної України? Чому?

Гей, шотландці!
В бій не раз
Воллес, Брюс водили вас;
До борні, брати!

То ж не жарт,
шотландський гарт,
Докажіть, чого він варт:
Наближається Едвард,
З ним ідуть кати.

Хто злякався ворогів,
Хто від жаху затремтів,
Рабськи вмерти захотів —
Може утекти.

Хто за рідний край готов
Щедро лити щиру кров,
Щоб звільнитися з оков —
Той у бій лети!

Важмо сміливо життям:
Випадає нині нам
І собі, й своїм синам
Волю осягти.

В нас із вами шлях один —
Бить загарбника на скін,
Перемогу чи загин
У бою знайти.

(Переклад Миколи Лукаша)

video-text

Кадр із кінофільму «Хоробре серце» (режисер Мел Гібсон, США, 1995)

Клод-Жозеф Руже де Ліль (1760—1836)

У Французької революції були свої герої. Один із них — Руже де Ліль, який став голосом сміливого народу.

Андре Моруа

Клод-Жозеф Руже де Ліль був військовим інженером, поетом і композитором. Він відіграв значну роль в історії Франції, адже саме йому належить авторство пісні *«Марсельєза»*, що нині є національним гімном Франції. Її було створено 25 квітня 1792 р., коли французький народ повстав проти тиранії. Тоді вона мала назву *«Військова пісня Рейнської армії»*. Назву «Марсельєза» пісня отримала тому, що її співали на вулицях Парижа вояки з м. Марселя. Твір став гімном Французької революції (1789—1799), під час якої у Франції було ліквідовано монархічний лад і проголошено республіку. 14 липня 1789 р. народ штурмував в'язницю Бастилію. Відтоді цей день відзначають у Франції як національне свято — День падіння Бастилії. У 1792 р. було встановлено Першу французьку республіку. Гаслом Французької революції стали слова *«Свобода, рівність, братерство»*.

Святкування Дня падіння Бастилії. 14 липня 2021 р.

Французька революція спричинила визвольні рухи й демократичні процеси по всій Європі. Тому популярність «Марсельєзи» зростала. Однак із наступом реакції пісню неодноразово забороняли. Лише 1879 р. «Марсельєзу» знову дозволили. Офіційно пісня «Марсельєза» стала національним гімном Франції у 1958 р. Люди різних країн, що повстають проти несправедливості, сприймають пісню як гімн революційних змін і заклик до свободи.

МАРСЕЛЬЄЗА (1792)

НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІМН ФРАНЦІЇ

Знайдіть в інтернеті й послухайте пісню «Марсельєза» у виконанні відомих французьких співаків або співачок. Які емоції викликає у вас ця пісня? До чого вона закликає?

Гей, діти рідної країни,
Ходім — настав славетний час!
Бо лютий ворог стяг руїни
Вже розгортає проти нас.
Вам чути, як здаля лунає
Той рев шалених вояків —
Іде, іде проклята зграя,
Щоб ваших нищити синів.

Ежен Делакруа. Свобода, яка веде народ. 1830 р.

video-text

Приспів:
Громадо, в бій ставай!
До лав, батьки й сини!
Рушай! Рушай!
Хай чорна кров напоїть борозни!

Свята любов до свого краю
Зміцнить удар наш у бою.
Злети ж до нас ти, воле, з раю
І силу нам подай свою!
Побіду під стяги кохані
Прикличмо з лав усіх кінців, —
Хай бачать недруги здолані
І славу, і тріумф борців.
Приспів.

Коли ми здійсним наші мрії,
Батьки в могилах будуть спать,
Але їх прах і славні дії
Зумієм ми ушанувать.
Щоб не тягти життя нужденне,
Дали батьки нам гарту пай, —
Нас кличе збурення натхненне
І смерть у помсті за свій край!
Приспів.

(Переклад Миколи Вороного)

Члени збірної футбольної команди Франції, чемпіони світу, виконують «Марсельєзу». 2021 р.

Музичні обробки «Марсельєзи»

На початку XIX ст., коли в Європі активізувалася національно-визвольна боротьба народів, «Марсельєза» привернула увагу композиторів. Класичну обробку «Марсельєзи» для сопрано, хору та симфонічного оркестру здійснив приблизно 1830 р. французький композитор *Гектор Берліоз*. А угорсько-німецький піаніст і композитор *Ференц Ліст* зробив фортепіанне аранжування пісні. З того часу «Марсельєза» зазвучала ще краще й потужніше по всій Європі.

Френсіс-Скотт Кі (1779—1843)

Чую – співає Америка...
Волт Вітмен

Державний гімн США написав Френсіс-Скотт Кі — американський юрист і поет.

Уночі 13 вересня 1814 р., перебуваючи на одному із суден американського флоту, Френсіс-Скотт Кі спостерігав, як британці бомбардували форт Мак-Генрі в гавані м. Балтимора. Небо почервоніло від спалахів. Але вранці 14 вересня, коли димова завіса розвіялася, Кі побачив над фортом прапор США, що свідчив про перемогу американців. Той усіяний зорями стяг нині зберігається в Смітсонівському інституті в м. Вашингтоні.

Героїчний захист форту надихнув Кі на написання поеми «Оборона форту Мак-Генрі». Уривок із цього твору взято за основу державного гімну США *«Прапор, усипаний зірками»* (1814).

Пісню «Прапор, усипаний зірками» офіційно використовували Військово-морські сили США (з 1889 р.), потім у Білому домі (з 1916 р.), а 3 березня 1931 р. резолюцією Конгресу її оголосили національним гімном США.

ПРАПОР, УСИПАНИЙ ЗІРКАМИ (1814)

НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІМН США

Про яку силу, що «зробила народ», ідеться у творі?

О, скажи, що ти бачиш на небі,
у горішніх ранкових зірках,
Що ми радо вітали на вечірній зорниці,
Що у смугах широких та сріблястих зорях
Над ворожими стінами знов з'явиться?

Спалах ракет і бомб його там освітив,
Та наш стяг був над фортом, і чи він не довів,
Що вночі він був там, що він ріяв здаля.
Де хоробрих наш дім, де свободи земля?

46-й Президент США Джозеф Байден під час інавгурації складає присягу на Біблії, яку передають у його родині від покоління до покоління. 2021 р.

Там, в імлі мовчазній на чужих берегах,
Де ворожий господар від атак спочиває,
Що над фортом, як нам, також видно йому —
У горі майорить і знов пропадає?

Сонця схід золотий йому блиск надає,
В повний розмір його бриз морський розгортає.
Це наш зоряний стяг! І він буде завжди,
Де свободи земля його бачити знов зажадає.

А де банда убивць, що зухвало клялась,
Ніби полум'ям битв, духом ниць здолає
І роз'єднаним натовпом знов робить нас —
За свої злодіяння знов кров'ю вмивалась.

Не знайти втіхи вам, військ найманим рабам,
У могилі вас тлін безкінечний чекає.
Тільки зоряний стяг на віки видно нам,
Де хоробрих наш дім, де насильства немає.

Хай так буде завжди, де нескорений встав
Між руїнами війн та своїм любим домом.
Славить Бога земля і хвалу віддає
Силі тій, що зробила усіх нас народом.

video-text

Американські учні виконують гімн США. Сучасне фото

Переможемо ми, наша справа проста,
Наше гасло таке: «Ми всі віримо в Бога»,
І наш стяг пронесемо з тріумфом в віка,
Де хоробрих наш дім і земля, де свобода!

(Переклад Миколи Дмитренка)

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Які історичні події відображено у вірші «Гей, шотландці!» Роберта Бернса?
2. Поясніть популярність пісні «Марсельєза». Яку роль відіграла ця пісня в історії Європи?
3. Про які зірки йдеться у вірші Ф.-С. Кі «Прапор, усипаний зірками»? Що означають зірки на прапорі США? Поясніть символічне значення образу зірок у національному гімні США.

Аналіз та інтерпретація

4. Визначте провідну ідею твору «Марсельєза».
5. Знайдіть у творі «Прапор, усипаний зірками» контрасти. Яку роль вони відіграють?
6. Проаналізуйте героїчні образи у вірші «Гей, шотландці!».

Творче самовираження

7. Створіть плакат на тему «Без свободи немає народу» (Леся Українка).

Цифрові навички

8. За допомогою інтернету дослідіть, проти кого вів боротьбу шотландський король Роберт I Брюс. Знайдіть у вірші «Гей, шотландці!» імена його соратників і ворогів.
9. Знайдіть в інтернеті й послухайте національні гімни Шотландії, Франції та США у виконанні різних співаків і співачок. Висловте враження.
10. За допомогою інтернету знайдіть і прокоментуйте 3—4 цитати видатних людей про свободу.

Дослідження і проєкти

11. Якщо ви володієте англійською мовою, дослідіть оригінали віршів «Гей, шотландці!» і «Прапор, усипаний зірками», порівняйте їх з перекладами.
12. *Робота в групах*. Підготуйте презентацію «Національні символи свободи й демократії в різних країнах» (1—2 країни за вибором).

Життєві ситуації

13. Кого, на вашу думку, можна назвати національним героєм або героїнею? Що вони мають зробити для нації? Назвіть національних героїв/героїнь України та інших країн. Поясніть їхній внесок у розвиток націй.

Жанр балади у фольклорі та художній літературі

У старих баладах чуємо биття схвильованого людського серця і розповідь про події, перетворені народною фантазією.

Іван Франко

Виникнення жанру балади. Колись давно на півдні Франції, у місцевості Прованс, виникли танцювальні пісні про кохання, які називали баладами. Вони стали популярними у виконанні мандрівних співців (менестрелів). Французькі народні балади мали усталену форму (постійні три строфи, приспів, повтори, звернення до певної особи, римування, зв'язок із танцем, рухами). Однак вони швидко втратили танцювальну основу і в

Енн-Івон Гілберт. Ілюстрація до збірки народних балад. 1990-ті роки

європейських країнах поширювалися у формі усної розповіді, при тому кожен розповідач додавав до основної сюжетної лінії щось своє. Тому народні балади існували в різних усних варіантах. Пізніше їх стали записувати, а з поширенням друкарства — друкувати.

Характерні ознаки народних балад. У фольклорних баладах ідеться не лише про кохання, а й про історичні події, подвиги героїв, неймовірні ситуації. Це твори невеликого обсягу, у них незначна кількість подій і персонажів, але сюжети (нерідко запозичені з легенд) завжди напружені та захопливі, іноді з використанням фантастики. У баладах діють герої та героїні, які втілюють уявлення народу про ідеали, моральні цінності, прагнення до свободи. Деякі персонажі балад вийшли за межі окремої національної культури і стали *вічними*.

Фольклор — джерело літератури. Літературні балади виникли пізніше за народні, але взірцем для них були саме фольклорні твори. Літературним баладам властиві деякі усталені ознаки жанру — невеликий обсяг, незначна кількість подій і персонажів, напружений і динамічний сюжет, фантастичні елементи та ін. Водночас вони мають свою специфіку. На відміну від народних літературні балади існують в одному — авторському — варіанті. Авторська позиція в них виражена яскраво і потужно, а коло тем і проблем значно ширше, актуальне для певного часу й країни. Літературні балади втратили зв'язок із піснями, танцями, існують тільки у словесній формі. Нерідко в літературних баладах діють міфологічні (янголи, русалки, гноми, ельфи та ін.) та

Пам'ятник вільшаному королю — герою однойменної балади Й.-В. Ґете, м. Єна (Німеччина). Сучасне фото

легендарні персонажі (історичні діячі) , використані традиційні національні символи. Водночас народні й літературні балади єднають атмосфера неймовірного, таємничого, стрімкий розвиток подій, швидкі зміни персонажів і незвичайна кінцівка.

Різновиди балад. За тематикою літературні балади бувають фантастичними, історичними (або історико-героїчними), соціально-побутовими тощо. Значний внесок у розвиток жанру балади зробили Франсуа Війон (Франція), Роберт Бернс, Джон Кітс, Семюель Колрідж, Джордж Байрон, Роберт-Льюїс Стівенсон (Велика Британія), Йоганн-Вольфганг Ґете, Фрідріх Шиллер, Генріх Гейне (Німеччина), Адам Міцкевич (Польща), Тарас Шевченко, Петро Гулак-Артемовський, Борис Грінченко (Україна). До цього жанру вдавалися і вдаються сучасні письменники та письменниці — Дмитро Павличко, Іван Драч, Ліна Костенко та ін.

Дерево термінів

Балада (від франц. *ballade*, прованс. *ballar* — танцювати) — жанр фольклору і літератури, у якому органічно поєднані розповідь (епос) про дивний випадок (нерідко — з казки чи легенди) і людські почуття (лірика). Тому баладу називають ліро-епічним жанром, або ліро-епосом.

Ознаки народної та літературної балад

Народна балада	Літературна балада
1	2
Колективний автор (народ)	Індивідуальне авторство (письменник)
Традиційна будова	Вільна будова
Провідні теми й проблеми — нещасливе кохання, помста, людські відносини, героїчні діяння, фантастичні події та ін.	Широке коло тем і проблем — кохання, історичні події, боротьба за незалежність, питання людського буття тощо
Зв'язок із піснею, танцем	Поширення у словесній формі
Існування в різних варіантах	Існування в одному авторському варіанті

Продовження таблиці

1	2
Народні мотиви (зрада, розлука і повернення, передчуття, лиховісні сили, боротьба зі смертю, перетворення та ін.) і образи (зокрема, фантастичні)	Творче використання автором традицій фольклору (фантастика, традиційні образи, символи, гіперболи, постійні епітети, метафори, порівняння та ін.)
Віршована та невіршована (прозова) форми	Віршована форма; балада інтегрується з іншими літературними жанрами (вірш, поема)

Балада — жанр музичного мистецтва

Балада — жанр не лише фольклору та літератури, а й музичного мистецтва. До жанру балади зверталися композитори Західної Європи — Едвард Гріг, Фридерик-Франсуа Шопен, Ференц Ліст. В українській музиці жанр балади розробляли Тимофій Безуглий, Микола Вілінський, Станіслав Людкевич, Борис Лятошинський та ін. *За допомогою інтернету знайдіть і послухайте 1—2 музичні балади. Висловте враження від почутого усно або у формі малюнків.*

Кадр із кінофільму «Шопен. Бажання кохання» (режисер Єжи Антчак, Польща, 2002)

Українські народні балади

Яке прекрасне рідне слово,
Воно — не світ, а всі світи!
Володимир Сосюра

Коли виникли українські балади? Українські народні балади стали записувати у другій половині XVI ст. Одна з найдавніших — *«Пісня про Стефана-воєводу»*. У XVII ст. зафіксовано перші літературні балади в українській літературі.

В українському фольклорі виокремлюють балади історичні та соціально-побутові.

Історичні балади. У цих баладах оспівано історичні події, пов'язані переважно із життям українських козаків. Провідні мотиви — подвиги козаків, їхня звитяга та смерть на полі бою, а також трагічне становище українців у полоні, туга за батьківщиною, емоційне переживання війни як тяжкого випробування тощо. Характерною особливістю історичних балад є відчуття особистої причетності персонажів до історії. У них діють не лише герої-чоловіки — козаки, а й жінки — кохані, матері, дружини, сестри, що разом із чоловіками переживають драматичні моменти історії. Яскравими зразками історичних балад є *«Да шумить чудо дібровонька...»*, *«Що се в полі забіліло...»*, *«Ой був в Січі старий козак...»*, *«Бондарівна»*, *«Лимерівна»* та ін.

Соціально-побутові балади. У соціально-побутових баладах традиційними мотивами є взаємини між батьками й дітьми, братами й сестрами, свекрухою і невісткою, а також прощання чи зустрічі, що змінюють персонажів. На підставі життєвих ситуацій порушені також моральні проблеми — любов, ненависть, милосердя, заздрість, відданість, зрада, пам'ять тощо. Серед соціально-побутових балад вирізняються *«Ой летіла стріла...»*, *«Ой чиє ж то жито...»* та ін.

Художні особливості українських народних балад. В українських баладах часто спостерігається прийом перетворення людини на тварину, птаха чи рослину, що має символічне значення. Фантастика в них акцентує історичну або соціально-побутову проблематику. Українські народні балади, які в давнину поширювали кобзарі та лірники, мають пісенну основу,

тому в них відчувається пісенний ритм. Їм властиві моральне повчання, а також усталені епітети, метафори, порівняння та інші засоби виразності. Елементами будови є зачин, основна частина, кінцівка.

presentations

ОЙ ЛЕТІЛА СТРІЛА...

Що символізує образ стріли у творі?

Ой летіла стріла
З-за синього моря.
Ой де ж вона впала?
— На вдовинім полі.
Кого ж вона вбила?
— Вдовиного сина.
Немає нікого
Плакати по ньому.
Летять три зозуленьки,
І всі три рябенькі:
Одна прилетіла,
В головоньках сіла;
Друга прилетіла.
Край серденька сіла;
Третя прилетіла
Та в ніженьках сіла.
Що в головках сіла —
То матінка рідна;
Сіла край серденька —
То його миленька;
А в ніженьках сіла —
То його сестриця.
Де матінка плаче,
Там Дунай розлився;
Де плаче сестриця,
Там слізок криниця;

video-text

Ганна Грибан. Українські народні пісні (триптих, фрагмент). 2022 р.

Де плаче миленька —
Там земля сухенька.
Ой матінка плаче,
Поки жити буде;
А сестриця плаче,
Поки не забуде;
А миленька плаче,
Поки його бачить...

ОЙ ЧИЄ Ж ТО ЖИТО...

Знайдіть у тексті прийом фантастичного перетворення людини на рослину. Яку роль відіграє цей прийом у творі?

Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси,
Чия то дівчина розпустила коси?
Коси розпустила, гулять не ходила,
Молодого хлопця навік полюбила.
Проводжала мати сина у солдати,
Молоду невістку в поле жито жати.
Жала вона, жала, жала — не дожала
І до сходу сонця тополею стала...
Прийшов син до хати: — Здрастуй, рідна мати!
Де ж моя дружина, що не йде стрічати? —
Не питайся, сину, про свою дружину,
Бери топір в руки — рубай тополину.

Тетяна Ващенко. Мудрість. 2020 р.

Юрій Кафарський. Сад пісень. 2022 р.

Як ударив вперше — вона й похилилась,
Як ударив вдруге — вона й попросилась:
— Не рубай, коханий, бо я — твоя мила,
На моєму листі спить твоя дитина.
Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси?
Не спішіть, дівчата, розпускати коси.

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Звідки прилетіла стріла в баладі «Ой летіла стріла...»? Що то за край, на вашу думку?
2. Як сприйняли смерть «вдовиного сина» його мати, сестра і кохана («Ой летіла стріла...»)?
3. Знайдіть у баладах «Ой летіла стріла...» та «Ой чиє ж то жито...» елементи побуту. Про який спосіб життя людей вони свідчать?
4. Який конфлікт покладено в основу балади «Ой чиє ж то жито...»?

Аналіз та інтерпретація

5. Знайдіть і прокоментуйте в прочитаних баладах кінцівки. Які моральні уроки чи повчання вони містять?
6. Випишіть із прочитаних творів образи природи. Визначте їх символічне значення.

Творче самовираження

7. Створіть власну баладу за зразком народної на підставі сучасної життєвої ситуації.

Цифрові навички

8. Знайдіть в інтернеті та прослухайте народні балади у виконанні різних майстрів слова. Чиє виконання вам найбільше сподобалося? Чому?

Дослідження і проєкти

9. *Робота в групах*. Підготуйте проєкт на тему «Доля українського козацтва в народних баладах».

Життєві ситуації

10. Хто завжди, на вашу думку, пам'ятатиме про «вдовиного сина» («Ой летіла стріла...»)? Поясніть.
11. Як уникнути конфліктів між різними поколіннями?

Англійські народні балади про Робіна Гуда

Він доблесно і чесно жив,
Він кривди серцем не любив.
Із ним гуляли молодці —
Безстрашні вольнії стрільці,
Серед яких він перший був,
Чим славу в Англії здобув.

Зі староанглійської балади

Робін Гуд — національний герой Великої Британії. У кожного народу є свої національні герої, пам'ять про яких віками зберігається у фольклорі. Ми добре знаємо наших добротворців — Котигорошка, Кирила Кожум'яку, козака Мамаригу, мудрого Іванка та багато інших. А в англійських народних баладах таким традиційним образом є захисник усіх бідних і скривджених людей Робін Гуд. Рано втративши батьків і майно, він став ватажком лісових розбійників, які відбирали гроші та цінності в багатих і віддавали бідним людям.

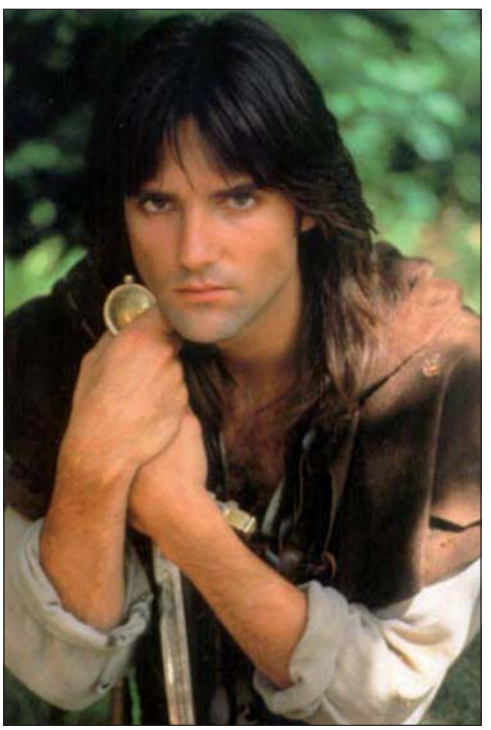

Кадр із серіалу «Робін із Шервуда» (режисери Єн Шарп, Роберт Янг та ін., Велика Британія, 1985—1987)

Слово *hood* з англійської означає «капюшон», «каптур» і вказує на елемент одягу Робі-

на Гуда. До речі, *hood* може означати й інші подібні головні убори — *башлик, очіпок, клобук, шолом* (тобто вбрання, що прикриває або захищає голову). Однак слово *hood* має й переносне значення — приховувати (накривати капюшоном). Слово *robin* перекладається як «вільшанка», але, можливо, ім'я героя виникло у процесі переосмислення виразу *Rob in hood*— «Роб (Роберт) у каптурі» (*rob, robber* також означає «грабіжник»). Так Робіна назвала його кохана дівчина Маріан, коли він виграв змагання лучників і проголосив її королевою турніру.

Коли виникли балади про Робіна Гуда. Ніхто достеменно не знає, чи мають балади про цього героя історичне підґрунтя, чи жив чоловік на ім'я Робін Гуд насправді. Перекази про нього з'явилися в XIV—XV ст., тоді й стали їх записувати. Усього існує сорок балад про Робіна Гуда. Їх об'єднує спільна тема — боротьба народу з несправедливістю і покарання тих, хто несе зло й насильство, порушує Божі заповіді. Уперше всі фольклорні твори про Робіна Гуда було надруковано у *«Збірці англійських і шотландських балад»* (1882).

За версією письменника Вальтера Скотта, Робін Гуд жив у другій половині XII ст., тобто міг бути сучасником реального короля Річарда Левове Серце (правив у Англії протягом 1189—1199 рр.). За іншою версією, Робін Гуд жив у XIV чи на початку XV ст., за часів правління короля Едуарда II або навіть пізніше,

presentations

Кадр із серіалу «Робін із Шервуда» (режисери Єн Шарп, Роберт Янг та ін., Велика Британія, 1985—1987)

оскільки в одній із балад діє королева Кетрін, яку ототожнюють з Катериною Арагонською (1485—1536). Деякі дослідники стверджують, що змагання зі стрільби з лука стали проводити в Англії не раніше XIII ст., тож не всі поділяють версію В. Скотта.

Образ народного захисника. Робін Гуд і його товариші дотримувалися кодексу честі лицарів. Вони поклялися захищати знедолених і скривджених, із пошаною ставитися до жінок. Билися тільки в тих випадках, коли було потрібно відновити справедливість. Робін Гуд і його товариші обстоювали ідеали моралі, честі й справедливості. Цікаво, що, помираючи на руках свого товариша Маленького Джона, Робін Гуд не дозволив мстити за себе. Тобто мужньо приймаючи смерть, він не хотів, щоб через нього гинули інші. Робін Гуд зображений не тільки як захисник бідного люду, а і як вірний християнин. Він поважав короля, бо той був обраний Богом, і ставав перед своїм правителем на коліно. Але чому ж Робін Гуд нападав на священників? Річ у тім, що в ті часи церковники володіли великими багатствами, землями й тисячами слуг. Тому деяких священнослужителів прості люди сприймали не як провідників Божої волі, а як жорстоких багатіїв. Робін Гуд відбирав у них гроші, як і в інших вельмож, щоб віддати бідним.

Найпопулярнішими героями англійських балад поряд із Робіном Гудом є його вірні помічники: Маленький Джон, Брат Тук, Вілл Стютлі, дружина Робіна Маріан. Головними супро-

Шервудський ліс. Велика Британія. Сучасне фото

тивниками лісових розбійників були шериф Ноттінгемський, єпископ Герфорда, граф Фітцуолтер, лицар Гай Гізборн.

Робін Гуд із Локслі

Батьківщина Робіна Гуда — селище *Локслі*, за назвою якого іноді називають і самого Робіна. Основні події в староанглійських баладах про Робіна Гуда відбуваються в Шервудському лісі неподалік від міста Ноттінгема. Тим лісом їздили заможні люди, і всі вони боялися, що за свої гріхи будуть покарані Робіном Гудом. У баладах про Робіна Гуда природа нерідко олюднюється, вона ніби співчуває лісовим розбійникам, допомагає в їхній боротьбі за свободу.

Робін Гуд на кіноекрані

За мотивами балад про Робіна Гуда знято чимало кінофільмів і мультфільмів у різних країнах. Фільм «Пригоди Робіна Гуда» (режисери М. Кертіц, В. Кайлі, США, 1938) отримав три премії «Оскар». У ньому відтворено історичний дух доби. Сюжет не у всьому збігається з текстом балад, але досить життєрадісний. Провідною у фільмі є тема лицарства. У 1980-х роках вийшов серіал «Робін із Шервуда» (режисери Єн Шарп, Роберт Янг та ін., Велика Британія, 1985—1987), де головну роль зіграв актор Майкл Прейд. У ньому Робіну доводиться змагатися не лише з реальними ворогами, а й із чарівниками та відьмами. У фільмі «Робін

Кадр із кінофільму «Робін Гуд» (режисер Рідлі Скотт, Велика Британія, США, 2010)

Гуд. Початок» (режисер Отто Баферст, США, 2018) ідеться про початок шляху Робіна Гуда і його палке бажання боротися проти несправедливості. *Знайдіть в інтернеті й подивіться одну з кіноверсій про Роба з Локслі. Що вам сподобалося/не сподобалося у фільмі?*

ЯК РОБІН ГУД СТАВ РОЗБІЙНИКОМ

ПЕРЕКАЗ СТАРОВИННИХ АНГЛІЙСЬКИХ НАРОДНИХ БАЛАД

(Скорочено)

Читаючи текст, поміркуйте, що забезпечило перемогу Робіна Гуда.

Хто щастя зичить бідакам
І волелюбний сам,
Сідайте в коло — розповім
Про Робін Гуда вам.
Він за найкращих друзів мав
Знедолених усіх,
А багачів на смерть лякав
Його мисливський ріг.
Тринадцять літ Роб славно жив
У лісовій глуші.
Розбійник долею він був
І лицар у душі.

Було це давно, ще за Генріха II[1], який після запеклої боротьби зі своїми братами зійшов на престол Англії. За тих часів північ країни вкривали великі заповідні ліси, в яких полювати міг тільки король, а всім іншим під страхом смерті заборонялося вбити бодай єдиного оленя. Ці ліси охороняли королівські лісники, і головний лісничий у кожному лісі мав таку ж саму владу, як шериф в оточеному мурами місті чи навіть єпископ у своєму абатстві.

Найбільші королівські заповідники — Шервудський та Бернесдейльський ліси — прилягали до двох міст — Шерву-

[1]Генріх II був королем в XI ст.

да та Бернесдейля. Протягом кількох років головним лісничим там був один чоловік на ймення Х'ю Фітзу. Він мав тиху, лагідну дружину і маленького сина Роберта. Хлопчик, як свідчить запис в актовій книзі, народився 1160 року в місті Локслі, — через те його часто й називали Локслі або Роб з Локслі. Гарненький, з пружним і міцним тільцем, Роб, як тільки міцно зіп'явся на ноги, одразу й понад усе вподобав блукати з батьком по лісі. А коли змужніла його рука, він навчився спритно натягати лук і пускати несхибну стрілу. Довгими зимовими вечорами найбільшою радістю для Роба було слухати батькові розповіді про хороброго Зеленого Віллі-розбійника. Цей Віллі зовсім не боявся королівських лісників і багато років гуляв по заповідниках, стріляючи оленів та бенкетуючи зі своїми друзями.

Коли надворі стояла негода, Роб цілими днями стругав рівненькі стріли для довжелезного лука й прив'язував до них сірі гусячі пера.

Дивлячись, як світиться синове обличчя, коли той слухає розповіді про вільне лісове життя розбійників, любляча мати тільки зітхала. Вона походила з благородної родини і мріяла побачити Роба значною особою при дворі короля або в абатстві. Вона вчила його читати й писати, прищеплювала йому гарні манери, вчила бути правдивим і чесним як із сановитими лордами, так і з простими селянами. Та хоч яка була приємна хлопчикові

Кадр із кінофільму «Робін Гуд. Початок» (режисер Отто Баферст, США, 2018)

материна наука, проте він почував себе щасливішим, коли з луком у руках вільно блукав по лісових нетрях, прислухаючись до таємничої мови дерев.

У ті радісні й безтурботні дні Роб мав двох друзів: один був Віллі Геймвелл, син батькового брата, який жив у Геймвелл-Лоджі, біля Ноттінгема, а друга — Маріан Фітцуолтер, єдина дочка графа Хантінгдона.

Замок Хантінгдон добре було видно з одного високого дерева, яких багато в Шервудському лісі, і кожного ясного дня біла Робова хустинка сповіщала з цього дерева Маріан, що він уже чекає на неї. В замок до дівчини Роб не ходив, бо їхні батьки ворогували. Поміж людьми ходили чутки, що нібито законний граф Хантінгдона був Х'ю Фітзу, але його землі підступно прибрав собі до рук Фітцуолтер, улюбленець короля. Однак ані Роб, ані Маріан аніскільки не зважали на ворожнечу своїх батьків, хоч вона з кожним днем поглиблювалась. Вони тільки знали, що великий зелений ліс відкритий для них і що цей широкий-преширокий світ напоєний пахощами квітів і сповнений пташиними піснями.

Дні дитячих розваг пролітали швидко й непомітно, та надто скоро над головами Роба і Маріан зібралися грозові хмари.

У Робового батька, крім Фітцуолтера, були ще два непримиренні вороги: сухоребрий шериф Ноттінгема і гладкий єпископ Герфорда. Ці троє ворогів змовились між собою і нашепотіли на вухо королеві таке, що Х'ю Фітзу відразу втратив посаду королівського лісничого. Холодного зимового вечора батька, матір і Роба вигнали без попередження на вулицю, позбавивши будь-яких прав на майно. Шериф арештував лісничого за зраду, про яку бідолашний Х'ю Фітзу не мав навіть гадки, і запроторив його до ноттінгемської в'язниці. Першу ніч Роб з матір'ю також перебували у в'язниці, але вранці їх вигнали геть. Тоді вони звернулися по допомогу до свого єдиного родича, сквайра[1] Джорджа Геймвелла, який радо надав їм притулок.

Однак страшне хвилювання і все, що їм довелося пережити тієї зимової ночі, згубно вплинуло на місіс Фітзу. Вона слабувала й тоді, як вони ще жили в лісі. Менш ніж за два місяці матері в Роба не стало. У хлопця від цієї втрати наче обірвалося серце. Та

[1]Сквайр (есквайр) — англійський дворянський титул.

не встигли зацвісти на материній могилі перші весняні квіти, як на Роба впало нове горе: не стало й батька. Цей суворий, незламної волі чоловік помер у в'язниці раніше, ніж його вороги змогли вигадати обвинувачення, за яким його можна було б віддати до суду. Минуло два роки. Двоюрідний брат Роба, Віллі, вчився у школі далеко від дому; Маріан батько відіслав до двору королеви Елеонори, коли довідався про дружбу дочки з Робом. Отже, цілих два роки осиротілий хлопець був зовсім самотній. Грубувато-добродушний старенький сквайр ставився до нього зі щирою ніжністю, але нічим не міг допомогти своєму племінникові, який не знаходив собі місця, весь час напружено над чимось думав і ніби шукав щось утрачене. А Роб просто нудьгував за колишнім життям у лісі не менше, ніж за ласкою матері й товариством батька. Кожного разу, коли він брався за тремтливу тятиву[1] лука і, пославши довгу стрілу, чув свист сірих гусячих пер, у його уяві оживали щасливі дні, яких він уже не міг повернути.

Та якось уранці, коли Роб прийшов до сніданку, дядько, замість привітання, зустрів його такими словами:

— Я маю для тебе новину, мій хлопчику!

Старий щиросердий сквайр допив останній ковток пива і гримнув об стіл олов'яним кухлем.

— Що ж це за новина, дядечку Джордж? — із цікавістю запитав юнак.

— Є добра нагода випробувати твій лук і здобути гарненький приз! У Ноттінгемі тепер ярмарок, і шериф оголосив змагання лучників. Найкращі з них стануть королівськими лісниками, а того, хто стрілятиме найвлучніше, чекає ще й нагорода — золота стріла. Звісно, така цяцька тобі ні до чого. Але ж хіба це не те, що потрібно володарці твого серця? Га, Робе? Що скажеш, мій хлопчику? (...)

— За це справді варто позмагатися, дядечку, — сказав він. — Я з великою радістю поміряюсь силами з ким завгодно. Та й про місце лісника я вже давненько мрію. (...)

Юнак почав ладнатися в дорогу. Він не брав із собою ніяких речей, однак подбав, щоб у його тисового лука була нова тятива, а в широкому сагайдаку[2] — найпряміші й найдзвінкіші стріли.

---

[1]Тятива — ремінь, мотузка, струна, що туго стягує кінці лука.

[2]Сагайдак — футляр для лука і стріл.

За кілька днів, ясного погожого ранку, Роб вирушив з Локслі й подався через Шервудський ліс до Ноттінгема. (...) Ставний і гінкий, він був убраний з голови до п'ят у все зелене і йшов швидким, бадьорим кроком. Серце його співало: юнак був сповнений великих надій і не мав жодного ворога у світі. Та це був останній ранок в житті Роба, коли в нього не було ворогів. Продираючись крізь хащі Шервудського лісу й насвистуючи грайливу мелодію, він раптом наскочив на гурт лісників, що влаштували бучний бенкет під розлогими шатами столітнього дуба. (...)

Роб тільки глянув на ватажка лісників і миттю зрозумів, що перед ним — ворог. Це був той самий чоловік, який незаконно посів батькове місце головного лісничого і безжально вигнав їхню сім'ю на сніг. Однак Роб не сказав йому жодного слова і мирно пішов би далі, коли б ватажок лісників, промивши горлянку неймовірно великим ковтком пива, не загорлав у його бік:

— Слово честі, оте хлоп'я вважає себе стрільцем! Куди поспішаєш, парубче, зі своїм іграшковим луком та стрілами? Їй-бо, він чалапає в Ноттінгем на змагання!

Лісники зустріли ці дотепи громом образливого реготу. Роб скипів. Він справді вважав себе добрим лучником і тому гнівно гукнув у відповідь:

— Мій лук не гірший від вашого, а стріли мої летять далеко і влучно, — отже, не вам мене вчити!

Кадр із кінофільму «Робін Гуд. Початок» (режисер Отто Баферст, США, 2018)

Почувши такі слова, лісники знов гучно зареготали, а ватажок погрозливо звів брови і сказав:

— Ну що ж, покажи нам свій хист. Якщо влучиш у ціль — двадцять срібних монет від мене, а як не влучиш — прочухан.

— Де ваша ціль? — з гарячковим запалом вигукнув Роб. — Кладу свою голову проти ваших грошей, якщо я схиблю.

— Гаразд, нехай буде по-твоєму, — сердито відповів лісничий, — за хвастощі накладеш головою, якщо не влучиш у мою ціль.

Тієї миті з лісової гущавини, поскубуючи траву, вийшов табун оленів. До них було не менше як сто кроків. Це були королівські олені, але на такій відстані їм, здавалось, ніщо не могло загрожувати. Головний лісничий показав пальцем у бік тварин.

— Якщо твоя хирлява рука пошле стрілу хоча б на піввідстані до них, я буду з тобою закладатись. (...)

Мить — і співуча стріла променем сяйнула через широку галявину. Ще мить — і олень-ватажок високо підскочив на місці, а потім, як підтятий, упав додолу. Лісники від подиву тільки зойкнули, а тоді сердито почали репетувати.

— Ти знаєш, дурна твоя голово, що ти накоїв? — кричав головний лісничий. — Ти вбив королівського оленя! За такі витівки наш король Генріх карає смертю. Ні слова про гроші! Мерщій забирайся геть, і щоб мої очі більше тебе не бачили!

Ноттінгемський замок. Сучасне фото

Хвиля обурення здійнялася у Робових грудях.

— Я йду, бо твоя пика вже намуляла мені очі, любий лісничий! — вигукнув він і, відвернувшись, пішов своєю дорогою.

Лісничий сприйняв ці слова як погрозу. Налившись кров'ю від люті, він схопив свій лук і вистрілив у спину Робові. На хлопцеве щастя, в останню мить лісничий, наступивши на суху гілку, заточився: стріла просвистіла біля самісінького Робового вуха і лише вирвала кілька волосинок на голові. Роб затремтів від гніву і рвучко обернувся до ворога, який стояв кроків за сорок від нього.

— Ха! — вигукнув він. — Хвастати майстер, а стріляти не вмієш! Ось тобі з мого іграшкового лука!

В повітря шугнула стріла. Головний лісничий зойкнув і впав долілиць. Із лютими криками лісники стовпились навколо свого начальника, але побачили, що допомога йому вже не потрібна. Так помстився Роб за смерть батька, хоч тепер сам опинився поза законом.

Поки лісники ще не отямились, він кинувся тікати і біг усе далі й далі в зелену лісову гущавину. Дерева, розгойдуючись проти вітру, гостинно розкривали перед ним обійми гілок, ніби вітали з поверненням додому.

Надвечір, голодний і стомлений, Роб прибився до хатини, що стояла на далекому узліссі. Там жила одна бідна вдова, яка знала Роба ще хлопчиком; вона не раз годувала його і поїла,

Статуя Робіна Гуда в Ноттінгемському замку. Сучасне фото

коли він забивався до неї після своїх лісових прогулянок. Тому й тепер Роб сміливо переступив поріг удовиної хатини.

Стара жінка радо зустріла гостя, швиденько напекла йому коржів, а потім поклала спочити і змусила розповісти усе, що з ним сталося.

— Пекельний вітер гуляє по Шервуду, — сумно похитавши головою, мовила стара. — Багатії зовсім розперезались і грабують бідноту, як самі знають. У мене троє синів, і всіх їх оголосили розбійниками тільки за те, що вони минулої зими вбили одного королівського оленя, аби не померти з голоду. Тепер вони ховаються в лісі. Сини ж і казали мені, що разом із ними там переховується ще десятків чотири добрих людей, які не дадуть себе скривдити — у них проти кривдників завжди напоготові луки.

— Бабусю, а де вони? — вигукнув Роб. — Слово честі, я пристану до них!

Роб лишився у жінки, а темної ночі вже мав розмову з трьома удовиченками, з трьома відважними молодцями, які відразу припали йому до серця.

Упевнившись, що всі Робові наміри збігаються з їхніми волелюбними пориваннями, вони взяли з нього присягу на вірність і тільки тоді розповіли, де схованка їхньої ватаги. Це місце Роб знав дуже добре.

Наостанку один з удовиченків сказав:

— Але в нас досі немає ватажка, в якого б голова працювала так само добре, як і рука. І ми домовились обрати собі ватажком такого розбійника, в якого стане кебети, щоб пробратися непоміченим у Ноттінгем і здобути винагороду на змаганнях лучників.

Роб скочив на ноги.

— Вчасно сказано! — вигукнув він. — Бо я ж саме зібрався

Френк Годвін. Робін Гуд. 1932 р.

на ярмарок, і ніякі лісники, ніякі шерифові посіпаки не завадять мені влучити в самісіньке яблучко цілі!

Хоч Роб і був іще дуже юний, проте тримався він так сміливо, а очі його палали таким вогнем, що всі троє братів схопили його за руку і в один голос гукнули:

— Браво, Локслі! Браво! Якщо здобудеш золоту стрілу на змаганнях, ти станеш ватажком усіх розбійників Шервудського лісу!

Роб довго обмізковував, як йому краще замаскуватись, щоб непомітно прослизнути в Ноттінгем. Він був певен, що лісники вже встигли призначити ціну за його голову і що про це оголошено на базарному майдані.

Пробиваючись крізь густий натовп до місця змагань, Роб вийшов на широкий базарний майдан. Повітря стрясали закличні звуки сурм, і людські потоки швидко заповнювали площу перед старовинною ратушею. Роб проштовхався сюди саме тоді, коли урядовець почав голосно зачитувати таку відозву шерифа графства Ноттінгем:

— «Молодик на ім'я Роберт, племінник сквайра Геймвелла з Геймвелл-Холла, убив головного лісничого його величності короля і оголошується поза законом. Сто фунтів стерлінгів[1] винагороди тому, хто спіймає вищезазначеного Роберта живим або мертвим».

Знов урочисто пролунали сурми, урядовець зі своїм почтом пішов геть. (...)

Великі змагання почалися після полудня. Двадцять лучників вийшли на поле для турнірів і приготувалися до боротьби за золоту стрілу. Серед них впадав у око жалюгідний на вигляд жебрак, одягнений в строкате лахміття, із засмаглими до чорного й подряпаними обличчям та руками. Копицю рудуватого волосся прикривав каптур[2], дуже схожий на ті, які носять ченці. Жебрак повільно прокульгав за стрільцями і неквапливо зайняв місце в їхньому ряду. З натовпу почулися глузливі вигуки. (...) Пліч-о-пліч з Робом, — бо це, звісно, був він, — стояв м'язистий смагляволиций парубійко із зеленою перев'яззю на

---

[1]Фунт стерлінгів — грошова одиниця Англії, поділяється на сто пенсів.

[2]Каптур — те саме, що клобук, високий циліндричної форми головний убір із покривалом, що його носили ченці.

лівому оці. З нього теж реготалися, але він зовсім не звертав на те уваги і мовчки випробовував свій лук вправними, звичними до стрілецької зброї руками.

Трибуни для глядачів, що величезною підковою оточували стрільбище, були переповнені. (...) Всі нетерпляче чекали початку змагань. У центральній ложі[1] сидів кістлявий бундючний шериф, його обвішана коштовностями дружина й дочка, яка всім своїм виглядом показувала, що вона сподівається одержати золоту стрілу з рук переможця і таким чином стати королевою дня.

У сусідній ложі розсівся товстенний єпископ Герфорда, а в ложі з другого боку сиділа дівчина, чиє темне волосся, карі очі й витончені риси обличчя примусили Робове серце радісно стрепенутися. То була Маріан! Вона приїхала погостювати з Лондона від двору королеви і тепер сором'язливо горнулась до свого батька, графа Хантінгдона.

Якщо й раніше Роб поклав собі будь-що завоювати золоту стрілу, то тепер, коли він побачив любе обличчя Маріан, це рішення стократ зміцніло. (...) Проспівали сурми, і натовп завмер. Герольди[2] ще раз оголосили умови змагання. У ньому могли взяти участь всі охочі. Першу ціль буде поставлено за тридцять елів. Ті, що влучать у яблучко, стрілятимуть у другу ціль, пересунуту на десять елів далі. Третю ціль поставлять ще далі, і так аж поки визначиться переможець. Він одержує золоту стрілу й посаду королівського лісника, а також завойовує право обрати королеву дня.

Знову заграли сурми, і лучники приготувалися стріляти. Роб востаннє глянув на тятиву свого лука. Натовп усе ще сміявся й перешіптувався, тицяючи пальцями на його недоладну постать, вбрану в строкате ганчір'я і куций чернечий каптур. Та ось вистрілив перший лучник, і всі затамували подих.

Ціль стояла не дуже далеко, і всі двадцять стрільців влучили в самісіньке яблучко.

Роб стріляв шостий. Чоловік із зеленою перев'яззю на оці зустрів його постріл схвальним бурмотінням. Сам же він пустив свою стрілу з видимою недбалістю, проте також влучив у середину, де було кружальце, не більше за бичаче око.

---

[1]Ложа — відділені перегородками місця для кількох глядачів.

[2]Герольд — глашатай-оповісник на лицарських турнірах.

Натовп шаленим ревом та вигуками «ура» вітав переможців першого туру змагання. Знов заспівали сурми, і другу ціль було вже поставлено за сорок елів.

Перші три лучники й цього разу послали стріли у внутрішнє коло. Це були загальні улюбленці публіки, і їх нагородили гучними оплесками, гадаючи, що саме вони вийдуть переможцями. Однак глядачі перешіптувались, що кожен із цих трьох має свого покровителя серед присутніх тут трьох високопоставлених людей.

Четвертий і п'ятий лучники ледве зачепили краєчок кола. Роб спокійно пустив свою стрілу, і вона впевнено лягла в сяючу цяточку.

— Жебрак! Дивіться, що виробляє жебрак! — шаленів розпалений натовп. — Знову йому пощастило!

І справді, Робова стріла стриміла набагато ближче до середини, ніж будь-чия інша. Влучніше за нього вистрілив тільки «Одноокий», як охрестив натовп парубійка з перев'язаним оком. На його постріл глядачі відповіли одностайним ревом. Таку стрільбу можна було побачити в Ноттінгемі не щодня.

Решта лучників або розгубилися, побачивши влучні постріли тих, хто стріляв попереду, або ж просто не змогли витримати темпу змагання. Вони один за одним схибили і похнюплено відійшли назад.

Кадр із кінофільму «Робін Гуд. Початок» (режисер Отто Баферст, США, 2018)

Тим часом сурми сповістили про початок третього туру. Ціль установили на відстані п'ятдесяти елів.

Лучники знов приготувались до стрільби. Видно було, що вони трохи нервуються. Третя ціль була менша, ніж саме яблучко першої. Стріли перших трьох претендентів на приз ледь зачепили краєчок внутрішнього кола.

Роб упевненою рукою натягнув лук і, вибравши мить між поривами вітру, пустив стрілу. Вона співуче пролетіла через поле і вп'ялася в самісіньку середину цілі.

— Жебрак! Жебрак! Ура йому, ура! — заволав збуджений натовп, перейшовши з глузування на безоглядну прихильність до Роба. — Ну що, поб'єш його, Одноокий?

Парубійко із зеленою пов'язкою на оці зневажливо посміхнувся і став до бою. Невимушеним граційним рухом він натягнув лук і, ніби й не дивлячись на ціль, пустив крилату стрілу. Вона зі свистом шугнула до цілі; сотні застиглих очей проводжали її в польоті. І знов дикий рев натовпу розітнув глибоку тишу. Стріла Одноокого лише трішечки не влучила в середину, але обчухрала пір'я на Робовій стрілі. Придивившись до цілі й зрозумівши свою помилку, невідомий лучник здивовано знизав плечима. Та, незважаючи на свою поразку, він перший привітав Роба з перемогою.

— Сподіваюсь, ми ще колись позмагаємося, — сказав він. — А по правді, мені зовсім не потрібна ота золота цяцька; я просто

Кадр із серіалу «Робін із Шервуда» (режисери Єн Шарп, Роберт Янг та ін., Велика Британія, 1985—1987)

хотів допекти проклятому шерифові. Що ж, тепер коронуй обраницю свого серця.

І, несподівано повернувшись спиною, він зник у натовпі раніше, ніж Роб спромігся сказати, що й він при нагоді охоче б із ним позмагався.

Герольд запросив Роба до ложі, де чекала його винагорода.

— Дивний ти хлопець, — промовив шериф, знервовано кусаючи губи, — але стріляєш добре. Як тебе звати?

Маріан підсунулася ближче і уважно дослухалась, чекаючи відповіді.

— Я Роб Мандрівник, мілорде шериф, — відповів лучник-жебрак.

Маріан відхилилася назад і засміялась.

— Ну от що, Робе Мандрівник, — мовив шериф, — хоч ти й не дуже дбаєш про своє тіло та одяг, але до пуття тебе можна довести. Хочеш до мене на службу?

— Роб Мандрівник завжди був вільний, мілорде, і не бажає нікому служити.

Шерифові брови погрозливо зійшлись на переніссі, але заради дочки та золотої стріли він удав, що пустив відповідь жебрака повз вуха.

— Робе Мандрівник, — сказав він, — ось золота стріла, яка належить кращому лучникові нинішнього дня. І ти виборов цей приз. Подаруй його тій, яка цього справді гідна.

Кадр із кінофільму «Донька Робіна Гуда — принцеса шахраїв» (режисер Пітер Х'юїт, США, 2001)

Відразу ж герольд підштовхнув Роба ліктем і майже силоміць повернув його до дочки шерифа, яка сиділа з пісною усмішкою на вустах. Та Роб не звернув на те уваги. Він узяв золоту стрілу й підійшов просто до ложі, де сиділа прекрасна Маріан.

— Леді, — сказав до неї Роб, — прошу вас, прийміть оцей маленький подарунок від бідного мандрівника, готового завжди вам служити найкращими стрілами зі свого сагайдака.

— Дякую вам, Робе в каптурі, — відповіла дівчина, лукаво звівши брівку і встромивши сяючу стрілу в своє темне волосся.

Натовп голосно гукав:

— Слава нашій королеві! Слава!

Шериф тільки зиркав спідлоба на голодранця-лучника, який відмовився від служби в нього, без слова подяки забрав приз та ще й на очах у всіх принизив його дочку. Він хотів був щось сказати, але чванлива дочка стримала його. Тоді шериф покликав свою сторожу й наказав стежити за жебраком. Але Роб спритно крутнувся і, загубившись у натовпі, швидко подався до міської брами.

Того ж таки вечора посеред широкої галявини в Шервудському лісі навколо яскравого багаття сиділо сорок молодців, одягнених у все зелене. Вони смажили на вогні оленину і весело гомоніли. Раптом десь поблизу хруснула гілка. Тієї ж миті всі скочили на ноги і схопилися за зброю.

express-lesson

Кадр із серіалу «Робін із Шервуда» (режисери Єн Шарп, Роберт Янг та ін., Велика Британія, 1985—1987)

— Не бійтеся, це — друг, — пролунав із хащі дзвінкий голос. — Я шукаю удовиних синів.

Наперед виступило три удовиченки.

— Та це ж Роб! — вигукнули вони. — Ласкаво просимо в Шервудський ліс, Робе!

Решта лісовиків теж підійшли до Роба і гаряче тисли йому руку, бо всі вони вже знали його історію.

Після цього один із трьох синів удови, на прізвисько Дебелий Вілл, вийшов наперед і промовив:

— Друзі, усі ви знаєте, що нашому загонові досі бракувало справжнього ватажка — шляхетного, добре вихованого, розумного, спритного і сміливого. Здається, тепер ми знайшли отамана в особі цього юнака. Я і мої брати сказали йому, що ви оберете собі у ватажки того, хто пошиє сьогодні шерифа в дурні, здобувши його золоту стрілу. Правду я кажу?

Всі погодилися. (...)

Того вечора ще довго навколо багаття лунали бадьорі пісні й точилися веселі розмови. Ватага подарувала Робінові Гудові ріжок, яким він мав скликати своїх бійців. Всі урочисто поклялися, що, забираючи гроші та добро в багатіїв, вони всіляко допомагатимуть бідним та знедоленим і ніколи не заподіють лиха жінці, — нехай то буде дівчина, заміжня молодиця чи вдова. Клятву давали під розлогим пишнолистим деревом, при багрових спалахах полум'я, за доброю вечерею. Так Робін Гуд став розбійником.

(Переклад Юрія Юри)

АКТИВНОСТІ

Комунікація

check yourself

1. Розкажіть про родину Робіна Гуда. Які випробування випали на долю юнака і його батьків?
2. Чому Робін Гуд вирішив піти в Ноттінгем на змагання лучників? Хто спонукав його до цього?
3. Як Робін Гуд став переможцем змагання?
4. Чому його обрали ватажком розбійників?
5. Яких законів домовилися дотримуватися Робін Гуд і його нові друзі?

Аналіз та інтерпретація

6. Як Робіна Гуда оцінюють його вороги й друзі? Наведіть цитати, прокоментуйте.
7. У які моменти Робін Гуд виявляє: а) відвагу; б) винахідливість; в) вірність у коханні; г) здатність розумітися на людях; ґ) бажання захищати знедолених; д) скромність; е) шанобливість до простих людей; є) гідність?

Творче самовираження

8. Підготуйте розповідь про змагання в Ноттінгемі від імені Робіна Гуда або Маріан.
9. Уявіть, що у вас у руках предмети, які тримав Робін Гуд: *лук, золота стріла, ріжок*. Розкажіть про те, як їх здобув герой, та про їхню роль у його долі.
10. У баладі йдеться про клятву лісових розбійників під проводом Робіна Гуда, але тексту клятви не наведено. Напишіть цей текст (6—8 речень).

Цифрові навички

11. Випишіть із тексту балади географічні назви. За допомогою інтернету з'ясуйте, чи існують ці місця насправді й де розташовані. Доберіть світлини або ілюстрації.

Дослідження і проєкти

12. Знайдіть у тексті всі імена Робіна Гуда. Поясніть їх.
13. Підготуйте проєкт на тему «Помешкання, одяг, предмети побуту, зброя англійців за часів Робіна Гуда».

Життєві ситуації

14. Що, на вашу думку, вплинуло на формування характеру Робіна Гуда?
15. Як він загартовував себе, щоб стійко долати випробування?
16. Які риси характеру, на вашу думку, притаманні справжнім захисникам або захисницям народу?
17. Кого з наших сучасників ви могли б назвати народними заступниками? Поясніть.

Тарас Шевченко (1814—1861)

Так уже склалося, в людській цивілізації є просто авторитети, а є святині.

Михайло Наєнко

Тарас Шевченко, національний поет-пророк, художник і суспільний діяч, народився в с. Моринці (тоді Київська губернія, нині Черкаська область) у селянській родині. Батьки рано пішли із життя, і малому Тарасові довелося наймитувати, а згодом пан Енгельгардт узяв його козачком до себе в будинок. Разом із родиною Енгельгардтів потрапив до м. Вільна (нині м. Вільнюс, Литва), а потім — до м. Санкт-Петербурга (тоді столиця Російської імперії). Навчався малярства в художника В. Ширяєва. У 1838 р. за участю передових художників і письменників Тараса Шевченка було викуплено з кріпацтва[1] за 2500 карбованців.

Перша збірка поезій Тараса Шевченка *«Кобзар»* вийшла друком 1840 р. У ній були вміщені такі твори: *«Думи мої»*, *«Перебендя»*, *«Катерина»*, *«Тополя»*, *«Думка»*, *«До Основ'яненка»*, *«Іван Підкова»*, *«Тарасова ніч»* та ін. Окремо було опубліковано поеми *«Гайдамаки»* (1841) і *«Гамалія»* (1843).

Під час подорожі до Києва він доєднався до *Кирило-Мефодіївського братства* — таємного товариства, яке обстоювало ідеї свободи. У березні 1847 р. Тараса Шевченка разом з іншими членами братства заарештували. Перебуваючи за ґратами,

---

[1]Кріпацтво, або кріпосне право, — залежність селянина (разом із його земельною ділянкою) від пана, форма рабовласництва. На Лівобережній Україні кріпацтво існувало від 1783 р. до 1861 р.

presentations

Тарас Шевченко. Хата батьків у с. Кирилівці. 1843 р.

він написав *«Садок вишневий коло хати...»*, *«Мені однаково...»* та інші вірші, які пізніше об'єднав у цикл *«В казематі»*. На допитах Тарас Шевченко не зрікся своїх поглядів і не виказав жодного братчика. Суд не зміг довести його причетність до Кирило-Мефодіївського братства, але покарав за бунтівні вірші циклу *«Три літа»* та присудив заслати рядовим солдатом до Оренбурзького окремого корпусу із забороною писати й малювати. Але поетові пощастило, бо саме в той час було організовано *Аральську експедицію*, і його зарахували до її складу. В аральських степах він написав чотири *«захалявні книжечки»* і намалював чимало картин.

У 1850 р. Тараса Шевченка знову заарештували за порушення умов ув'язнення (у нього знайшли картини й вірші) та помістили до Новопетрівського берегового форту на півострові Мангишлак. Протягом семи років перебування там поет таємно малював і писав вірші. У 1851 р. його взяли до Караутської експедиції, де він міг офіційно займатися літературою і живописом. 1857 р. Тараса Шевченка звільнили, але до самої смерті він перебував під таємним наглядом поліції.

Останні роки життя поета були напрочуд плідними для творчості: у 1859 р. він написав поему *«Марія»* (1859); у 1860 р. у друкарні Пантелеймона Куліша було опубліковано розширеного *«Кобзаря»*.

Проживши все життя самотнім, Тарас Шевченко помер 10 березня 1861 р. далеко від батьківщини — у Санкт-Петербур-

зі, де й був похований. 22 травня 1861 р. його було перепоховано на високій Чернечій горі біля м. Канева, як і просив поет у вірші *«Заповіт»*.

Тарас Шевченко — український поет-романтик

Творчість Тараса Шевченка за ідейною спрямованістю і стилем належить до літературного й мистецького напряму, який називають *романтизм*. Він став популярним у першій половині XIX ст. у різних країнах Європи. Його представниками є: Генріх Гейне, Ернст-Теодор-Амадей Гофман (Німеччина), Джордж Байрон, Джон Кітс (Англія), Віктор Гюго, Жорж Санд (Франція). Романтизму були притаманні такі ознаки: любов до народної культури, волелюбні ідеї, інтерес до старовини, оспівування виняткових особистостей, заглиблення у внутрішній світ особистості, культ лицарства, емоційна мова тощо. Значну увагу письменники-романтики приділяли образам народних співців. У творах Тараса Шевченка в ролі народного співця виступає кобзар, а в ролі лицаря — козак. Поет опрацьовував жанри західноєвропейського ро-

Тарас Шевченко. Катерина. 1842 р.

Чернеча гора, або Тарасова гора, м. Канів. Сучасне фото

мантизму (балада, поема, заповіт та ін.), але надавав їм нового звучання — передовсім виразного національного змісту й українського забарвлення.

Дерево термінів

Художня метаморфоза — це перенесення однієї форми образу на іншу, незвичне, художнє перетворення, наприклад дівчини на тополю. Звичне перетворення одних предметів, речей і процесів на інші, наприклад метелика на гусінь, — це метаморфоза. У баладних перетвореннях завжди є елемент надприродності (казковості).

«ТОПОЛЯ»

Ідейно-тематичний зміст твору. За жанром — це балада. Створена в 1839 р., опублікована в першому виданні «Кобзаря» 1840 р. У творі утверджується ідея незнищенності справжнього кохання, краси людських почуттів і відданості. За основу балади Тарас Шевченко взяв поширені в українських піснях мотиви кохання й розлуки дівчини з коханим (козаком, що поїхав і не повернувся), загрози шлюбу з нелюбом (багатим паном), а також народні легенди про приворотне зілля.

Провідні мотиви. Мотив вірного кохання у творі набуває трагічного забарвлення. Від початку зазначено, що коханий «пішов та й загинув», а вірна йому дівчина живе з великим смутком на серці: «Без милого скрізь могила... А серденько б'ється». Мати намагається віддати доньку заміж за багатого нелюба, але вона відмовляється. Романтична героїня обирає шлях незвичний, сподіваючись на повернення коханого, — вдається до чаклунства, бо не вірить у смерть коханого. Стара бабця, до якої звертається по допомогу дівчина, схожа на язичницьку жрицю, яка знається на властивостях рослин і давніх ритуалах. Проте чари не змогли повернути коханого з потойбіччя, і вся їхня сила пішла на перетворення дівчини на тополю.

Мотив перетворення, або художньої метаморфози, сягає давніх міфів і легенд. Старовинні слов'янські ритуали поклоніння природі з вірою в її всемогутність на початку XIX ст. збагатили поетичні форми балади, думи й інших жанрів яскравими мотивами та образами.

Балада «Тополя» увійшла до скарбниці світової балади і водночас має виразну українську основу.

express-lesson

ТОПОЛЯ (1839)

БАЛАДА

Чому дівчина не погодилася з пропозицією матері?

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий,
лист широкий —
Нащо зеленіє?
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумак[1] іде, подивиться
Та й голову схилить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі[2],
Подивиться — серце ниє:
Кругом ні билини!
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!
Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погибати?
Постривайте, все розкажу,
Слухайте ж, дівчата.

Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.
Полюбила — не спинила,
Пішов та й загинув.
Якби знала, що покине,—
Була б не любила;
Якби знала, що загине,—
Була б не пустила;
Якби знала — не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою;
Якби знала!..

І то лихо —
Попереду знати,
Що нам в світі зострінеться...
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю...
Само серце знає,
Кого любить... Нехай в'яне,
Поки закопають!
Бо не довго, чорнобриві,
Карі оченята;
Біле личко червоніє
Не довго, дівчата!

---

[1]Чумаки — українці, які їздили на волах до Чорного та Азовського морів по сіль.

[2]Могила — тут: пагорб, де поховано козака, що загинув у бою, а землю насипали побратими та всі, хто поціновував його подвиг. Степ рясніє такими могилами.

До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють...
Кохайтеся ж, любітеся,
Як серденько знає.

Защебече соловейко
В лузі на калині,
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Виспівує, поки вийде
Чорнобрива з хати;
А він її запитає:
«Чи не била мати?»
Стануть собі, обіймуться,—
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться, —
Обоє раденькі.
Ніхто того не побачить,
Ніхто не спитає:
«Де ти була, що робила?»
Сама собі знає.
Любилася, кохалася,
А серденько мліло:
Воно чуло недоленьку,
А сказать не вміло.
Не сказало — осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує.

Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не співає — як сирота
Білим світом нудить.
Без милого батько, мати —
Як чужії люде.
Без милого сонце світить —
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила...
А серденько б'ється!

Минув і рік,
минув другий —
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка,—
Ніхто не питає.
«Чого в'янеш, моя доню?» —
Мати не спитала,
За старого, багатого
Нищечком єднала.
«Іди, доню,— каже мати,—
Не вік дівувати.
Він багатий, одинокий —
Будеш пановати».

Катерина Штанко. Ілюстрація до твору Т. Шевченка «Тополя». 1980-ті роки

«Не хочу я пановати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А дружки поплачуть:
Легше мені в труні лежать,
Ніж його побачить».

Не слухала стара мати,
Робила, що знала,—
Все бачила чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити:
Чи довго їй на сім світі
Без милого жити?
«Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щиру правду —
Де милий-серденько?
Чи жив, здоров,
чи він любить,
Чи забув-покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько,
Скажи, коли знаєш!
Бо видає мене мати
За старого заміж.

Любить його, моя сиза,
Серце не навчити.
Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити.
Коли не жив чорнобривий,
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулась...
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде
з старостами...
Скажи ж мою долю».
«Добре, доню;
спочинь трошки.
Чини ж мою волю.
Сама колись дівовала,
Теє лихо знаю;
Минулося — навчилася,
Людям помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала».

Пішла стара, мов каламар
Достала з полиці.

Катерина Штанко. Ілюстрація до твору Т. Шевченка «Тополя». 1980-ті роки

«Ось на тобі сего дива!
Піди до криниці;
Поки півні не співали,
Умийся водою,
Випий трошки сего зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'єш — біжи якомога;
Що б там не кричало,
Не огляньсь, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш; а як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не приїде —
Втретє випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий — серед степу
Тупне кінь ногою.
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде.
А за третій... моя доню,
Не питай, що буде.
Та ще, чуєш, не хрестися,
Бо все піде в воду.
Тепер же йди подивися
На торішню вроду».

Взяла зілля, поклонилась:
«Спасибі, бабусю!»
Вийшла з хати:
«Чи йти, чи ні?
Ні, вже не вернуся!»
Пішла, вмилась, напилася,
Мов не своя стала,
Вдруге, втретє, та, мов сонна,
В степу заспівала:
«Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю,
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!
Рости тонка та висока
До самої хмари,
Спитай Бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися
За синєє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.
Там десь милий, чорнобривий
По полю гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце,
Що сміються люде;
Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде.
Сама хоче мене мати
В землю заховати...

Тарас Шевченко. Тополя.
1839—1840 рр.

А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість поможе?
Мамо моя, доле моя!
Боже милий, Боже!
Подивися, тополенько,
Як нема — заплачеш
До схід сонця ранісінько,
Щоб ніхто не бачив.
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгору та вгору;
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!»

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала.
Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари;
Тонка-тонка та висока —
До самої хмари.

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Розкажіть про мрії дівчини в баладі «Тополя».
2. Де, на вашу думку, загинув козак?
3. Які образи природи використано в баладі «Тополя»? Поясніть їхнє пряме і символічне значення.
4. Знайдіть у тексті «Тополі» момент перетворення дівчини на дерево, поясніть значення цього чарівного елементу.

Аналіз та інтерпретація

5. Хто є оповідачем у баладі «Тополя»? Охарактеризуйте його образ.
6. Доведіть, що твір «Тополя» є баладою.

Творче самовираження

7. Прочитайте в особах або підготуйте інсценізацію уривка (за вибором) з балади «Тополя».
8. Створіть уявний діалог дівчини та козака (за баладою «Тополя»).
9. Придумайте власний фінал для балади «Тополя» (усно або письмово).

Цифрові навички

10. Знайдіть в інтернеті й подивіться один із фільмів про Тараса Шевченка. Висловте враження.

Дослідження і проєкти

11. Скільки стійких епітетів фольклорного походження використано в «Тополі»? Скільки порівнянь людини й природи? Чого більше? Створіть таблицю.

Життєві ситуації

12. Як психологічно пережити втрату близької людини? Що, на вашу думку, може допомогти втамувати біль?
13. Оцініть дії матері дівчини в баладі «Тополя». Чи повинні батьки втручатися в життя дітей?
14. З'ясуйте пряме і переносне значення слова *пророк*. Поясніть, чому Тараса Шевченка називають *поетом-пророком*.

Адам Міцкевич (1798—1855)

Свобода — провідна ознака цивілізації.
Адам Міцкевич

Політичне становище Польщі в XIX ст. було дуже складним. На той час вона втратила самостійність і була поділена між різними імперіями. А польське населення потерпало від утисків

своїх і чужих панів. Тому боротьба за незалежність і національну єдність — основна тема польської літератури того часу. Поет Адам Міцкевич був виразником ідеї свободи. Його творчість стала могутнім засобом духовного пробудження та єднання польського народу в боротьбі за волю. Слово митця звучало як заклик для всіх народів, що прагнули визволитися з-під гніту, зокрема для українців.

Адам-Бернард Міцкевич народився на хуторі поблизу м. Новогрудка (тоді воно належало до Литовської губернії, нині — територія Білорусі). Навчався у Віленському університеті. Там став одним з організаторів таємних студентських товариств, пов'язаних із польським національно-визвольним рухом. За це 1824 р. юнака заарештували, а потім за рішенням суду вислали за межі Литви. У 1820-ті роки Адам Міцкевич відвідав Україну, Німеччину, Швейцарію, Італію. У 1830 р. у Польщі спалахнуло народне повстання. Перебуваючи за кордоном і не маючи змоги доєднатися до нього, поет стежив за подіями й закликав співвітчизників не припиняти боротьби за гідне життя.

Тривалий час жив у Франції. Викладав літературу в Лозаннській академії, Колежі де Франс (Париж), видавав у Парижі газету «Трибуна народів», палко обстоюючи ідеї свободи. 1855 р. виїхав до м. Константинополя (нині м. Стамбул, Туреччина), щоб організувати там польські легіони для боротьби за незалежність Польщі.

presentations

Пам'ятник А. Міцкевичу, м. Львів. Сучасне фото

Найпопулярніші твори Адама Міцкевича — збірка *«Кримські сонети»* (1826), поеми *«Конрад Валленрод»* (1828), *«Пан Тадеуш»* (1834), *«Дзяди»* (1823—1832) та ін. Елементи фольклору знайшли відображення у баладах *«Світязь»*, *«Рибка»*, *«Чати»*, *«Повернення батька»* та ін.

Адам Міцкевич і Україна

Валентій Ванькович. Адам Міцкевич на скелі Аюдаг. 1828 р.

Адам Міцкевич побував у Києві, Стеблеві (нині селище Черкаської області), Єлисаветграді (нині Кропивницький), Одесі, Харкові, на Волині, у Криму. Підтримував дружні й творчі зв'язки з українськими письменниками (Петром Гулаком-Артемовським та ін.) і збирачами фольклору (Михайлом Максимовичем та ін.). Захоплення Кримом відображене у збірці *«Кримські сонети»* (1826). З 1820-х років твори Адама Міцкевича набули популярності в Україні. Його творчість високо оцінили Тарас Шевченко, Леся Українка, Павло Грабовський, Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник. Іван Франко назвав Адама Міцкевича «найвизначнішим поетом польської нації».

«СВІТЯЗЬ»

Легенда про боротьбу народу з поневолювачами. Озеро Світязь — одне з найпрекрасніших місць на батьківщині Адама Міцкевича. За основу балади поет узяв легенду, згідно з якою колись вільне й багате місто зникло під водою, а його мешканці перетворилися на водорості, що карали чужинців. Так небесні сили допомогли народові не стати на коліна перед поневолювачами.

Клод Моне. Німфеї. 1897—1898 рр.

Клод Моне. Водяні лілії. 1922 р.

Фольклорні символи у творі. У баладі «Світязь» Адам Міцкевич використав образи-символи зі світу природи. Вода — символ плодючості, початку й кінця всього сущого на Землі; у християнстві — це символ очищення від гріхів, воскресіння з мертвих, життєвої сили. У баладі «Світязь» з водою (озером) пов'язана тема відродження народу та його духовної сили. Синій (блакитний) колір — колір неба й води — символізує безкінечність, доброчесність, добру славу, вірність. Білий колір — символ чистоти, світла, сонця, життя, святості. У християнській традиції біле означає спорідненість із Богом. Білі квіти, на які перетворилися дівчата й жінки Світязя, уособлюють духовну чистоту та невинність, утілюють віру поета у свій народ, який бореться за волю. Однак тим, хто загрожує всьому «білому» (тобто чистому, вільному, доброчесному), квіти несуть смерть.

СВІТЯЗЬ (1820—1821)

БАЛАДА

Що було краще для мешканців Туганової держави — смерть чи неволя? Поясніть.

Хто, в Новогрудському мандруючи краї,
Прагне на все надивитись,
Хай у Плужинському бору побуває,
Гляне на озеро Світязь.

video-text

В пущі дрімучій розкинулись води —
Ясна і чиста рівнина,
Пуща їх тінню густою обводить,
Озеро — ніби крижина.

А як нічною проїдеш порою —
Станеш, затримавши подих:
Зорі побачиш вгорі й під собою,
Місяць у небі і в водах.

Чи то із небом злилися безодні,
Водяна дика пустеля,
А чи склепіння у сяйві холоднім
Небо, ввігнувшися, стеле?

Ген береги, мов розтали поволі,
Сяєвом срібним повиті,
Наче ти в синім пливеш видноколі,
В тихій бездонній блакиті.

Вабить це озеро, тихе й погоже,
В пітьмі чаруючи очі;
Та лиш сміливець нечуваний може
Їхать туди опівночі.

Кадр із мультфільму «Загублене місто Світязь» (режисер Каміль Полак, Польща, 2011)

Кажуть, там сила нечиста гуляє,
Бенкети в озері править.
Хто проти ночі про це повідає —
Страшно і слухати навіть.

Часом пори там почуєш нічної
Поклики й грім під водою,
Стогін жіночий і брязкання зброї,
Вигуки дикого бою.

Гамір цей грізний вщуха за хвилину,
Бір прибережний шепоче,
Тільки молитва над озером лине,
Тужне благання дівоче.

Що воно значить? І хто відгадає?
Хто ту безодню прогляне?
Різне про теє народ повідає,
Правди ж не знають селяни.

Дідичів Світязя славних нащадок,
Пан у Плужинах багатий,
Ці таємниці діставши у спадок,
Вирішив їх розгадати.

Кадр із мультфільму «Загублене місто Світязь» (режисер Каміль Полак, Польща, 2011)

Тож повелів він у ближньому місці
Довгі човни будувати,
Невід завглибшки аршинів на двісті
Кращим рибалкам в'язати.

Я остеріг, що тут Божої волі
Спершу спитатися треба, —
Дзвони гудуть не в одному костьолі,
Линуть молитви до неба.

Ксьондз із Цирина прибув на посвяту,
Благословення складає,
Ловлю за пановим гаслом почато,
Невід у воду пірнає.

Тоне, потяг поплавці за собою,
Вглиб — нескінченна дорога.
Стелиться слід за ним пінний стягою...
Певне, не зловлять нічого!

Ось підтягають до берега крила,
Мокрі зближаються сіті...
Що за страховище хвиля укрила?
Хто б то повірив у світі!

Ні, не страховище — жінку впіймали
Десь у підводній яскині:
Кучері білі, уста, мов корали,
Очі великі і сині.

Плине до берега дивна істота.
Люди стоять остовпілі,
Дехто й тікати лаштується потай, —
Жінка підводиться з хвилі,

Каже: «Чи знаєте ви, що донині
Всіх, хто тут плавав зухвало,
Озеро, знявши вали білопінні,
В прірві підводній ховало?

Тож за цікавість пусту в нагороду
Всім вам загинути б нині, —
Тільки ж бо нашого, пане, ти роду,
Славного в рідній країні!

Тим, що цей розшук почавши без тями,
Бога ви все ж не забули,
Бог вам сьогодні моїми устами
Давнє повіда минуле.

Тут, де сумні простягаються піски,
Аїр росте та купава,
Місто колись було, сповнене блиску,
Пишна Туганів держава.

Світязь, ясною багата красою,
Мужньою силою воїв,
Під можновладних державців рукою
Квітла у славі й спокої.

Там, де цей ліс простягнувся похмурий,
Ниви стелилися здавна,
Ген Новогрудок здіймав свої мури,
Древня столиця преславна.

Кадр із мультфільму «Загублене місто Світязь» (режисер Каміль Полак, Польща, 2011)

Раз по Литві покотилась тривога:
Цар із Русі наступає,
Військо його оточило Мендога,
Сили ж у князя немає.

З дальніх кордонів він кличе дружину,
Пише до князя Тугана:
“Княже, рятуй! Поможи, бо загину!
Сила іде нездоланна”.

Батько мій, те прочитавши послання,
Кличе: “Збирайтеся, вої!”
От і зійшлися вони на світанні,
Всяк при коні та при зброї.

Гримнули сурми, дружина рушає,
Князь виїжджає в діброву.
Раптом стає він і руки ламає,
В замок звертаючи знову.

Каже до мене: “Як власних підданців
Сам на поталу я кину?
Світязь не має ні мурів, ні шанців,
Тільки-но смілу дружину.

Як розділю своє військо надвоє,
Князю не дам оборони,
А коли всі ми підемо до бою, —
Як будуть діти і жони?”

“Батьку, — кажу я, — снагою і хистом
Допоможи батьківщині!
Бог захистить нас. Вночі я над містом
Ангела бачила нині”.

Світязь мечем він укрив на хвилину,
Мовив, прекрасний, як сонце:
“Поки мужі захищають країну,
Я буду вам оборонцем!”

Батько послухав, рушає до бою,
Ніч наступає в тривозі.
Раптом ми чуємо брязкання зброї,
Крики “ура” на дорозі.

Гримнув таран, завалилися брами,
Сиплються градом уламки,
Сиві діди і жіноцтво з дітками
Товпляться з плачем до замку.

“Леле! — гукають. — Он сунеться військо!
Русь за ворітьми лютує!
Вбиймо себе, бо загибель вже близько.
Смерть від ганьби урятує!”

Лють погасила тремтіння тривоги!
Люди жалю вже не просять,
Золото, шати жбурляють під ноги
І смолоскипи приносять.

“Хто не умре — буде проклят назавше!”
Бачу, рятунку немає:
Той занімів, до порога припавши,
Той же сокиру здіймає.

Кадр із мультфільму «Загублене місто Світязь» (режисер Каміль Полак, Польща, 2011)

Що нам — неволю ганебну прийняти,
Військо впустивши вороже?
А як у себе життя відібрати?
“Боже, — гукнула я, — Боже!

Як не втекти нам від лютої кари,
Нас захисти перед нею,
Громом убий із високої хмари
Чи заховай під землею!”

Ледве останнє я мовила слово —
Біле нас щось огортає.
Очі втопила я в землю раптово —
Бачу: землі вже немає.

Так врятувався народ безборонний,
Так ми уникли неслави.
Бачиш квітки? То дівчата і жони,
Змінені в білі купави.

Мов сніжно-білі метелики, линуть
Скрізь над водою німою,
В листі зеленім, як віття ялини,
Всипане снігом зимою.

Кадр із мультфільму «Загублене місто Світязь» (режисер Каміль Полак, Польща, 2011)

Образ чарівний дівочої цноти
Барви квіток затаїли,
Тут їх життя обминають турботи,
Смерті незборної сили.

Царські війська, розпалившись у битві,
Владу їх встигли спізнати.
Тут зупинились вони по гонитві,
Цвітом квітчаючи лати.

Хто лиш сягнув там рукою у воду,
Вирвав вологі стеблини,
Раптом, хворобою вбитий страшною,
Згинув тієї ж хвилини.

Давню подію забуто, здається,
Є тільки відгомін кари:
Цвіт цей "цар-зілля" в народі зоветься,
Так його вславлено чари».

Мовила й зникла княжна під водою,
З нею човни всі та сіті,
З плескотом враз розійшлися надвоє
Води, туманом повиті.

Клекотом хвиля стрясає діброву,
З хвилі ніхто не зринає.
Води розгойдані сходяться знову,
Дівчини й сліду немає.

(Переклад Марії Пригари)

АКТИВНОСТІ

Комунікація

1. Яка таємниця пов'язана з озером Світязь?
2. Хто вирішив розгадати цю таємницю?
3. Кого витягли рибалки з озера? Чи здогадалися ви, хто та жінка?

check yourself

4. Про що розповіла гостя з минулого?
5. Що загрожувало мешканцям Туганової держави, і як вони врятувалися?

Аналіз та інтерпретація

6. Які фантастичні події є в тексті балади?
7. Виразно прочитайте і прокоментуйте цитати, у яких: а) йдеться про небезпеку, що загрожувала Тугановій державі; б) зображено ворогів; в) змальовано страждання народу; г) показано патріотизм героїні; д) описано порятунок народу.
8. Визначте провідні ідеї твору. Наведіть цитати.

Творче самовираження

9. Розкажіть від імені жінки «із хвиль» про трагедію її народу.
10. Намалюйте або доберіть ілюстрації до ключових епізодів твору.
11. Напишіть твір на тему «Що нам — неволю ганебну прийняти, Військо впустивши вороже?..».

Цифрові навички

12. Підготуйте постер за змістом твору. Розмістіть і прокоментуйте у безпечних цифрових мережах.

Дослідження і проєкти

13. Знайдіть в інтернеті зображення рослин, про які йдеться у творі. Опишіть їхній вигляд та місце, де вони ростуть. Розкрийте символічне значення у творі.
14. Дослідіть, хто такий Мендог (Міндовг), які історичні події з ним пов'язані. Яку роль відіграє цей образ у творі?

Життєві ситуації

15. Що для вас означають поняття *особиста свобода* і *свобода народу*? Яку цінність вони мають для вас?
16. Сформулюйте головні умови для збереження української нації та української ідентичності.

Роберт-Льюїс Стівенсон (1850—1894)

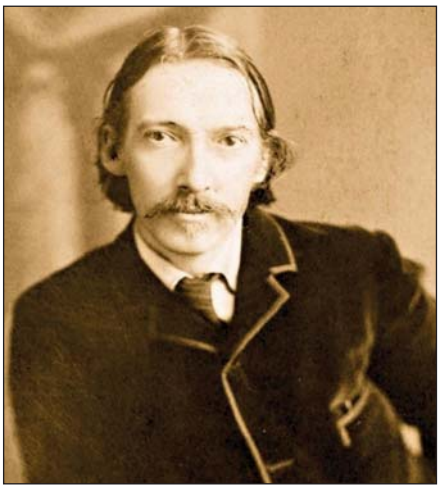

Без свободи немає народу.
Леся Українка

Які риси характеру слід виховувати в собі, щоб захистити рідну землю від загарбників?

Роберт-Льюїс Стівенсон народився в м. Единбурзі (Шотландія), де провів дитинство та юність. Він багато знав про історичне минуле свого народу, про багаторічну боротьбу Шотландії за незалежність. Одним із найдавніших племен, що населяли Шотландію, були пикти. Вони розселилися на землях Шотландії ще в перші століття нашої ери й завжди чинили опір завойовникам. Роберт-Льюїс Стівенсон став співцем народу, який здавна боровся за незалежність.

Письменник відомий пригодницькими романами (*«Острів скарбів»*, *«Чорна стріла»*, *«Володар Баллантре»* та ін.). Проте він написав і багато віршів. Його збірка *«Балади»* вийшла в 1890 р. Митець глибоко вивчав традиційну будову шотландських балад, особливості їх поетичної мови, збирав народні легенди. Своїм учителем у жанрі балад письменник вважав шотландського поета XVIII ст. Роберта Бернса, був у захваті від простоти й виразності його творів. Під час тривалих подорожей Європою митець ознайомився з творчістю французького поета Франсуа Війона, переклав кілька його балад англійською мовою. Тому невипадково у своїй творчості він також звернувся до жанру балади. Зазвичай брав за основу якусь старовинну леген-

м. Единбург (Шотландія). Сучасне фото

ду й поетично обробляв її в дусі того часу. У баладі *«Вересовий трунок»* (1890) органічно переплетені давня історія і легенда, що мають значення і для сучасності.

Пикти — давні воїни Шотландії

Назву пикти цьому племені дали римляни. Імовірно, від латинського слова *pictii* утворено англійське *picts* — малюнок, бо пикти розфарбовували своє тіло перед битвою. За легендою, вони були маленькі на зріст, але дуже працьовиті й волелюбні. Коли частину земель Шотландії захопив Рим, вони разом з іншими племенами боролися проти римської навали. У VIII ст. створили самостійну державу — Королівство піктів. Згодом унаслідок об'єднання

Вейн Рейнолдс. Корабель піктів. 2002 р.

Малюнки піктів на давньому камені. Шотландія. Сучасне фото

пиктів і скоттів у IX ст. з'явилося Королівство Шотландія. Це об'єднання виявилося згубним для пиктів, вони втратили незалежність і перестали існувати як окремий народ. Проте кожен шотландець донині пам'ятає їхню героїчну історію.

«ВЕРЕСОВИЙ ТРУНОК»

Легенда про верес. Назва твору в оригіналі звучить як *«Heather Ale (A Galloway Legend)»*. Ідеться про напій *ель*, який у давнину варили з вересу — рослини, що рясно вкриває кущами землі Шотландії. Згідно з давніми уявленнями, ель давав силу й мужність людині. Існувала легенда про те, що пикти були напрочуд міцними завдяки саме вересовому трунку. Тому завойовники хотіли дізнатися про цей секрет, але пикти не виказували його, свято зберігаючи свої традиції і вільне життя.

Символіка. На початку балади автор поетично розповідає про те, як із маленьких дзвіночків вересу варили чудовий напій, що був солодшим за мед і міцнішим за вино. Письменник наголошує, що цей напій варили й пили разом, благословляючи його в піснях. Тобто вересовий трунок — це не тільки давня традиція, а й символ духовної сили та єдності народу, удачі, захисту, краси та чистоти. Червоний верес — багатозначний символ, який утілює любов до рідної землі, ідеї свободи та життя, і водночас це символ пролитої крові в боротьбі за незалежність.

presentations

Вейн Рейнолдс. Битва пиктів. 2002 р.

Традиції фольклору й авторська позиція. За прикладом фольклорних творів у баладі про вересовий напій розгортається запекла боротьба добра і зла, свободи і насильства, втілена в напруженому сюжеті й контрастних образах. З одного боку, жорстокий і підступний король зі своїми васалами, а з іншого — батько і син як представники героїчного племені піктів. Портрети персонажів, як і у фольклорі, змальовані лише окремими штрихами. Автор не називає імен персонажів, акцентуючи утілення в них певних ідей. У творі виявляються й інші фольклорні елементи: олюднення природи, повтори, яскраві діалоги, символи, епітети, метафори, гіперболи тощо. Балада Стівенсона має свою специфіку як літературний твір. У ній є розгорнуті описи, чітко простежується позиція автора, який співчуває піктам. Фінал балади трагічний, адже мужні герої гинуть. Водночас у «Вересовому трунку» утверджуються ідеї, що не втратили своєї актуальності й нині, — ідеї волі, патріотизму, честі, спротиву загарбникам.

ВЕРЕСОВИЙ ТРУНОК (1890)

БАЛАДА

1. *Що король приніс піктам Шотландії? Чому його всі жахались?*
2. *Навіщо королю потрібен був секрет вересового напою?*

Із вересового квіту
Пикти варили давно
Трунок, за мед солодший,
Міцніший, аніж вино.

Варили і випивали
Той чарівний напій
І в темрявих підземеллях
Долі раділи своїй.

Та ось володар шотландський —
Жахались його вороги! —
Пішов на піктів оружно,
Щоб знищить їх до ноги.

Він гнав їх, неначе ланей,
По вересових горбах,
Мчав по тілах спогорда,
Сіяв і смерть, і жах.

І знову настало літо,
Верес ізнов червонів,
Та трунок медовий варити
Вже більше ніхто не вмів.

В могилках, немов дитячих,
На кожній червоній горі,
Лежали під квітом червоним
Поснулі навік броварі.

Їхав король шотландський
По вересовій землі;
Дзинчали завзято бджоли,
Курликали журавлі.

Та був можновладець похмурий,
Думу він думав свою:
«Владар вересового краю —
Чом з вересу трунку не п'ю?!»

video-text

Цвітіння вересу в Шотландії. Сучасне фото

Раптом васал королівський
Натрапив на дивний схов:
В розколині між камінням
Двох броварів знайшов.

Витягли бідних пиктів
Миттю на білий світ —
Батька старого і сина,
Хлопця отрочих літ.

Дивився король на бранців,
Сидячи у сідлі;
Мовчки дивились на нього
Ті броварі малі.

Король наказав їх поставить
На кручі й мовив: — Старий,
Ти сина й себе порятуєш,
Лиш тайну трунку відкрий.

Глянули вниз і вгору
Батько старий і син:
Довкола — червоний верес,
Під ними — клекіт пучин.

Густав Моро. Шотландський вершник. 1852 р.

Даннотар — старовинний замок. Шотландія. Сучасне фото

І пикта голос тоненький
Почув шотландський король:
— Два слова лише, володарю,
Тобі сказати дозволь!

Старість життя цінує,
Щоб жити, я все зроблю
І тайну трунку відкрию, —
Так він сказав королю.

Немов горобчик цвірінькав,
Мова лилася дзвінка:
— Відкрив би тобі таємницю,
Боюся лише синка.

Смерть його не лякає,
Життя не цінує він.
Не смію я честь продавати,
Як в очі дивиться син.

Зв'яжіть його міцно, владарю,
І киньте в кипучі нурти,
І я таємницю відкрию,
Що клявся повік берегти.

Вейн Рейнолдс.
Пикти. 2002 р.

І хлопця скрутили міцно,
І дужий вояк розгойдав
Мале, мов дитяче тіло,
І в буруни послав.

Крик бідолахи останній
Поглинули хвилі злі.
А батько стояв на кручі —
Останній пикт на землі.

— Владарю, казав я правду:
Від сина чекав біди.
Не вірив у мужність хлопця,
Який ще не мав бороди,

Мене ж не злякає тортура,
Смерть мені не страшна,
І вересового трунку
Зі мною помре таїна!

(Переклад Євгена Кримевича)

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Доведіть зв'язок балади Р.-Л. Стівенсона з історією Шотландії.
2. Яка легенда поетично відтворена в тексті?
3. Як ви гадаєте, чи справді батько не вірив у мужність сина?

Аналіз та інтерпретація

4. Назвіть образи, які пов'язані за принципом контрасту (антитези). Чому, на вашу думку, вони протиставлені?
5. Які образи поєднані між собою за принципом доповнення? Охарактеризуйте персонажів твору (король, батько, син).
6. Сформулюйте провідну думку твору.
7. За ким залишається моральна перемога у творі?

Кароліна Дункан. Квіти Шотландії. 2000-ні роки

Творче самовираження

8. Напишіть есе на тему «Чи правильно вчинив батько у баладі “Вересовий трунок”?».

Цифрові навички

9. Знайдіть в інтернеті й прочитайте англійський текст балади (якщо ви володієте англійською). Порівняйте твір (або фрагмент за вибором) із перекладом.
10. За допомогою інтернету дізнайтеся про поширені в Шотландії та Україні символи (рослини, предмети, елементи вбрання тощо). Доберіть світлини, ілюстрації, підготуйте презентацію. Порівняйте і прокоментуйте.

Дослідження і проєкти

11. Скільки разів у творі використовуються слова *верес*, *вересовий*? У яких значеннях? Знайдіть інформацію і світлини про цвітіння вересу в Шотландії. Чому саме ця квітка стала провідним символом твору?

Життєві ситуації

12. Яких українських героїв/героїнь можна порівняти з пиктами із твору Р.-Л. Стівенсона?
13. У яких ситуаціях (минулого й сучасності) українці та українки жертвували собою заради свободи?

Іван Франко (1856—1916)

Життя коротке, та безмежна штука
І незглибиме творче ремесло...
Іван Франко

У нашій історії є люди, яких ми називаємо *геніями*, бо вони вплинули на розвиток передової думки й духовної культури не лише в Україні, а й у всьому світі. Серед них — Іван Франко, мислитель, громадський діяч, поет, прозаїк, перекладач, журналіст і науковець.

Іван Франко народився в с. Нагуєвичі (тоді Австрійська імперія, нині Львівська область), яке розташоване в передгір'ї Карпат. Його батько був ковалем, а мати виховувала дітей у любові до української пісні та природи. У дев'ятирічному віці хлопець утратив батька, і мати вийшла заміж удруге за Григорія Гаврилика. Коли Іванові виповнилося шістнадцять років, пішла із життя мати. Вихованням дітей Марії займалися Гаврилик і його нова дружина. Завдяки їм Іван Франко здобув хорошу освіту.

Навчався в початковій школі в с. Ясениця Сільна, потім — у так званій нормальній школі й реальній гімназії імені Франца-Йосипа в м. Дрогобичі. Після закінчення гімназії вступив до Львівського університету на філософський факультет. За активну участь у громадському житті й критичну позицію щодо тодішньої влади Івана Франка чотири рази арештовували, тому він кілька разів переривав навчання і завершив освіту в Чернівецькому університеті 1891 р.

Починаючи з 1870-х років, Іван Франко відомий як громадський діяч і журналіст. Самостійно, а також разом із друзями

й однодумцями видавав журнали, альманахи, у яких друкував власні праці, твори української та зарубіжної літератур, статті на актуальні теми. У 1886 р. одружився з Ольгою Хоружинською. Вони виховали чотирьох дітей.

Іван Франко був одним із найактивніших учасників громадсько-політичного життя Галичини. За підтримки М. Грушевського став дійсним (1899), а потім почесним (1904) членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка. У 1893 р. захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора філософії. 1906 р. отримав звання почесного доктора Харківського університету.

Його ліричні твори об'єднані в десять збірок, найвідоміші з них: *«З вершин і низин»* (1887, 1893), *«Зів'яле листя»* (1896), *«Мій ізмарагд»* (1898) та ін. Уславився він і як автор поем: *«Лис Микита»*, *«Смерть Каїна»*, *«Лісова ідилія»*, *«Мойсей»*, *«Іван Вишенський»*, *«Кончакова слава»*, *«Пригоди Дон-Кіхота»* та ін.

За життя Івана Франка було опубліковано дев'ятнадцять збірок його прозових творів. У них він відтворив багатогранну палітру українського життя: писав про селян, робітників та інтелігенцію, про людські почуття і природу, про історію та тогочасну дійсність.

Іван Франко також був дуже талановитим перекладачем. У його доробку до двохсот творів, перекладених з італійської, німецької, французької та інших мов.

Творча спадщина митця свідчить про його обдарованість, потужну працьовитість, жертовне бажання палким словом змінити життя людей на краще, віру в торжество свободи і демократії.

Музей-садиба батьків Івана Франка (реконструкція). Державний історико-культурний заповідник, с. Нагуєвичі (Львівська обл.)

presentations

Пам'ятник Іванові Франку. Державний історико-культурний заповідник, с. Нагуєвичі (Львівська обл.)

Садиба Івана Франка в Нагуєвичах

Батьки Івана Франка жили спочатку на хуторі Слобода, на краю села Нагуєвичі. Але хутір згорів, і вітчим Гринь Гаврилюк збудував нову хату. У 1981 р. на місці, де стояла батьківська хата, відкрили музей «Садиба Івана Франка», в основі створення якого — нарис письменника *«Моя вітцівська хата»* (1913). Іван Франко докладно описав усі речі, що його оточували, вказав їхнє розміщення і призначення: «Дерев'яний стіл, піч, лави, куделі з веретенами, платви, дерев'яні нецки матері, дощане ліжко, вкрите веретою... У великі сіни виведено димник, у сінях стоять кадуби... Над дверима висить обжинковий вінок, сплетений із вівса і прикрашений калиною... На кілку висять рибацькі сіті... На горищі — плетенки... У світлиці — порядок і чистота, в кутку — образ...». Серед реліквій садиби — придане сестри Івана Франка Юлії: різьблений мисник і дерев'яне ліжко. На стіні висить велике дзеркало, що належало родині матері Івана Франка. У цій кімнаті митець працював, коли приїжджав до села. *Поясніть значення слів «скриня», «димник», «верета», «платви», «куделі», «веретено», «кадуб», «сіті», «образ», «мисник», «нецки». Здійсніть віртуальну чи реальну екскурсію до Нагуєвичів. Підготуйте розповідь «Цікавий факт (або річ) із життя Івана Франка».*

Музей-садиба батьків Івана Франка (реконструкція). Державний історико-культурний заповідник, с. Нагуєвичі (Львівська обл.)

«ЗАХАР БЕРКУТ»

Творча історія. Повість *«Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці»* була написана з 1 до 15 листопада 1882 р. в с. Нагуєвичі. Твір автор подав на конкурс, оголошений газетою «Зоря», де він посів перше місце. Це зразок історичної прози митця, що вивела на новий рівень європейську та українську традиції.

Історія, легенда, вигадка. Історична канва повісті переплітається з фантазією. Сам автор писав: «Головна основа взята почасти з історії (напад монголів і їх ватажок Пета), а почасти з переказів народних (про втоплення монгольської ватаги і ін.)». Імовірно, Іван Франко знав історію про татар, яких у 1489 р. було загнано в трясовину, із *«Хроніки Польської»* Кромера. Він міг також читати *«Щоденник подорожі до Тарт»* Северина Гощинського, у якому йдеться про те, як верховинці знищили татарське військо, що значно перевершувало їх чисельністю. Існує чимало народних переказів про потоплення татар. Іван Франко знав їх, бо сам збирав фольклор у галицьких селах. У журналі «Житє і слово» він опублікував вибрані легенди та перекази про напади татар на Нагуєвичі та довколишні села. За давніми народними переказами, на місці теперішньої Тухлі було гниле (тухле) озеро, у якому ніщо не жило. Тож письменник використовував народні легенди там, де не вистачало достовірного матеріалу.

Героїчна боротьба русичів-українців проти татаро-монгольських нападників. В історичній повісті «Захар Беркут» змальовано героїчну боротьбу на західноукраїнських землях русичів-українців проти татаро-монгольських нападників у XIII ст. Згадувана в повісті Івана Франка битва на річці Калці відбулася 31 травня 1223 р. У ній перемогли монголи попри героїчний опір русичів. З битви на Калці (нині Донецька область) почалося нашестя орди на наші землі. Але у 1242 р. завойовники припинили своє просування в західному напрямку, бо русичі-українці виявляли дедалі сильніший спротив. Монголо-татари повернулися на схід, у пониззя річки Волги, де заснували нову державу у складі Монгольської імперії — Золоту Орду.

Образ тухольської громади. Захар Беркут, Максим, Мирослава — найяскравіші образи патріотичних і мужніх тухольців. Є в повісті й збірний образ тухольської громади, яка активно протистоїть монголам і перемагає тільки тому, що згуртована й патріотично налаштована. Готуючись дати відсіч ворогам, тухольці дружно носять каміння та риють землю. Навіть діти задіяні в праці. Тухольці перемагають, бо згуртовані та добре знають свій край. Їхня сила — у тісному зв'язку з рідною землею, яку вони люблять і заради якої готові на все.

Образ Захара Беркута, його лідерські якості. Тухольська громада має ватажка — Захара Беркута, 90-річного мудрого старця. Саме слово *старець* за часів Київської Русі мало конкретне значення: так називали людей, що входили до складу громадських судів (*обчі старці*) або до міських представництв (*старці градські*). У давній християнській традиції *старець* означає також досвідчену й мудру людину, яка навчає людей дотримуватися віри та моральних норм, усвідомлювати помилки і йти правильним шляхом у житті.

Інтереси громади для Захара Беркута понад усе, він двічі відмовляється обміняти власного сина на ворогів. Такий вибір його остаточно виснажує, і він помирає. Для тухольців Захар — ватажок і взірець відданості громаді й батьківщині. Скромна оселя Захара Беркута, його аскетичне життя і готовність служити людям викликають повагу.

Символіка повісті. Символ птаха беркута є наскрізним у повісті. Він — король птахів, сильний і вельможний, сміливий і мудрий. Цей птах — оберіг оселі Захара Беркута і всієї тухоль-

ської громади. Утілює також міць, мудрість і зв'язок з рідним краєм. У творі чимало символів, пов'язаних з давніми міфами. Наприклад, Ясна поляна — місце відновлення духовної сили тухольської громади, куди ходив молитися Захар Беркут. А смереки, дуби, сосни — не просто дерева в лісі, а символи вічно мудрої природи, вільного тухольського простору, свободи й краси.

Патріотична ідея. Основою повісті Івана Франка «Захар Беркут» є ідея відданого служіння народові, навіть коли доводиться йти на страшну жертву. Захар Беркут не погоджується обміняти сина на умовах нападників, бо такий обмін на шкоду тухольцям. Максим знає, що батько пожертвує навіть його життям, і цілком солідарний з ним, тому героїчно переносить страждання, адже впевнений — його життя не може бути важливішим за інтереси тухольської громади.

ЗАХАР БЕРКУТ (1882)

Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

(Скорочено)

На початку твору автор ознайомлює читачів з Тухольщиною, її природою та дикими звірами. Тугар Вовк і його дочка Мирослава вирушили на лови. Провідником для них став Максим Беркут, син Захара Беркута, мудрого старця і ватажка тухольців. Ведмедиця ледь не вбила Мирославу, але Максим урятував її.

II

1. *Як жили люди в селі Тухля?*
2. *Хто має владу в громаді? Що про це сказав Максим?*

(...) Стародавнє село Тухля — се була велика гірська оселя з двома чи трьома чималими присілками, всього коло півтора тисячі душ. Село й присілки лежали не там, де лежить

теперішня Тухля, але геть вище серед гір, у просторій подовжній долині, що тепер поросла лісом і зоветься Запалою долиною. В ті давні часи, коли йде наше оповідання, Запала долина не була поросла лісом, але, навпаки, була управлена і годувала своїх жильців достатнім хлібом. (...)

Тухольський народ жив головно скотарством. Тільки та долина, де лежало село, а також кілька поменших порічин, не покритих лісом, надавалися до хліборобства і видавали щороку багаті збори вівса, ячменю і проса. Зате в полонинах, що були, так само, як і всі доокружні ліси, власністю тухольської громади, паслися великі отари овець, у котрих спочивав головний скарб тухольців: з них вони добували собі одежу й страву, омасту й м'ясо.

В лісах довкола села паслися корови і воли; але сама місцевість, гориста, скалиста й неприступна, забороняла держати багато тяжкої рогатої худоби. Другим головним джерелом достатку тухольців були ліси. Не говорячи вже про дрова, котрих мали безплатно і на топливо, і на всякі будинки, ліси достачали тухольцям звірини, лісових овочів і меду. Правда, життя серед лісів і недоступних диких гір було тяжке, було ненастанною війною з природою: з водами, снігами, диким звіром і дикою, недоступною околицею, але тота боротьба вироблювала силу, сміліcть і промисловість народу, була підставою й пружиною його сильного, свобідного громадського ладу.

Сонце вже геть схилилося з полудня, коли з високого верха в тухольську долину спускалося знайоме нам ловецьке товариство під проводом Максима Беркута. Передом ішов Тугар Вовк з донькою і з Максимом, решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи про перебуті лови та ловецькі пригоди. Перед очима товариства розкрилася тухольська долина, облита гарячим сонячним промінням, мов велике зелене озеро з невеликими чорними острівцями. Круг неї, мов височезний паркан, бовваніли кам'яні стіни, по яких п'ялися деде пачоси зеленої ожини та корчі ліщини. При вході в долину ревів водопад, розбиваючись о каміння сріблястою піною; поуз водопаду викутий був у скалі вузький вивіз, яким ішлося вгору і далі понад берегом потока через верхи і полонини аж до угорської країни; се був звісний тодішнім гірнякам «тухольський

прохід», найвигідніший і найбезпечніший після дуклянського: десять дооколичних громад, з галицького і з угорського боку, працювали майже два роки над виготовленням сього проходу. Тухольці вложили найбільше праці в те діло, тож гордилися ним, як своїм.

— Гляди, боярине, — сказав Максим, зупиняючись над водопадом при вході в крутий, у камені кований вивіз, — гляди, боярине, се діло тухольської громади! Геть ось туди через Бескиди тягнеться сеся дорога, перша така дорога в верховині. Мій батько сам витичував її на протягу п'ятьох миль; кождий місток, кожда закрутина, кождий вивіз на тім протязі зроблений за його показом.

Боярин неохітно якось поглянув горами, куди на далекий протяг понад потоком вилася між скалами протерта гірська дорога. Потім глянув долі вивозом і похитав головою.

— Твій батько має велику власть над громадою? — спитав він.

— Власть, боярине? — відказав здивований Максим. — Ні, власти у нас над громадою не має ніхто: громада має власть сама, а більше ніхто, боярине. Але мій батько досвідний чоловік і радо служить громаді. Як він говорить на раді громадській, так не зуміє ніхто в цілій верховині. Громада слухає батькової ради, — але власти батько мій не має ніякої і не жадає її.

Очі Максима блищали огнями гордості й подиву, коли говорив про свого батька. Тугар Вовк при його словах у задумі похилив голову; зате Мирослава гляділа на Максима, не зводячи з нього очей. Слухаючи Максимових слів, вона чула, що його

Іван Труш.
Трембітарі.
1905 р.

батько стається для неї таким близьким, таким мов рідним чоловіком, немов вона вік жила під його батьківською опікою.

Але Тугар Вовк ставав чимраз більше понурий, чоло його морщилося і очі з виразом давно здержуваного гніву звернулися на Максима.

— То се твій батько бунтує тухольців против мене і против князя? — спитав він нараз терпким, різким тоном. Немов болющий дотик, вразили ті слова Мирославу; вона зблідла і позирала то на батька, то на Максима. Але Максим цілком не змішався від тих слів, а відповів спокійно:

— Бунтує громаду, боярине? Ні, се тобі неправду сказано. Вся громада гнівна на тебе за те, що ти присвоюєш собі громадський ліс і полонину, не спитавши навіть громади, чи схоче вона на те пристати, чи ні.

— А так, ще питатися вашої громади! Мені князь дарував той ліс і тоту полонину, і мені ні в кого більше дозволятися.

— Те самісіньке й говорить громаді мій батько, боярине. Мій батько уцитькує громаду і радить підождати аж до громадського суду, на котрім те діло розбереться.

— Громадського суду! — скрикнув Тугар Вовк. — То й я мав би ставати перед тим судом?

— Думаю, що й тобі самому се буде пожадане. Ти б міг усім доказати своє право, вспокоїти громаду.

Тугар Вовк відвернувся. Вони йшли далі вивозом, який закручувався насередині, щоб зробити дорогу не так похилою і не так небезпечною.

Максим, ідучи позаду, не зводив очей із Мирослави. Але його лице не ясніло вже таким чистим щастям, як недовго перед тим. Чим чорніша хмара гніву й невдоволення залягала на чолі її батька, тим виразніше почував Максим, що між ним і Мирославою розвертається глибока пропасть. Притім він, дитя гір, не знаючи великого світу і високих боярських замислів, і не догадувався, яка широка і глибока була та пропасть на самім ділі. (...)

Аж ось насеред села з ними пострічалася дивна компанія. Три старці, убрані по-празничному, несли дорогою на високій, гарно точеній і оздібно сріблом окованій дрючині великий, також сріблом окований ланцюг, вироблений суцільно з одної штуки дерева в виді перстеня, нерозривного і замкнутого в собі. Понад

тим ланцюгом повівала червона кармазинова, сріблом вишивана хоругов. Три старці йшли повільно. Перед кождим дворищем вони зупинялися і викликали голосно хазяїв по ім'ю, а коли той або хто-будь із жильців дворища явився, вони говорили:

— Завтра на копу! — і йшли дальше.

— Се що за дивоглядія? — спитав Тугар Вовк, коли старці почали наближатися до них.

— Хіба ж ти не видав ще такого? — спитав його здивований Максим.

— Не видав. У нас коло Галича нема такого звичаю.

— На копу скликають, на раду громадську, — сказав Максим.

— Я гадав, що попи з корогвою, — почав насміхатися Тугар. — У нас коли скликають на копу, то скликають потиху, передаючи з хати до хати копне знамено.

— У нас копне знамено обноситься по селі отсими заклични-ками; вони повинні кождого громадянина по ім'ю закликати на копу. І тебе закличуть, боярине.

— Нехай собі кличуть, я не прийду! Нічого мене не обходить ваша копа. Я тут із княжої волі і можу сам збирати копу, коли буду вважати се потрібним.

— Ти — сам... збирати копу? — спитав зачудований Максим. — Без наших закличників? Без нашого знамена?

— У мене свої закличники і своє знамено.

— Але ж на твою копу ніхто з наших громадян не піде. А наша копа як осудить, так у нашій громаді й буде.

Кадр із кінофільму «Захар Беркут» (режисери Джон Вінн, Ахтем Сеїтаблаєв, США, Україна, 2019)

— Побачимо! — сказав гнівно й уперто Тугар Вовк.

В ту саму пору наблизилися наші пішоходи до закличників. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, а один із них відозвався:

— Боярине Тугаре Вовче!

— Ось я, — відповів боярин понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на се не відповіли нічого і пішли дальше.

— Не їх діло, боярине, говорити чого, — пояснив Максим, стараючись якмога втихомирити нехіть боярина до тухольської громадської ради. По довшій мовчанці, під час котрої вони все йшли селом, Максим знов зачав говорити:

— Боярине, позволь мені, недосвідному, молодому, сказати тобі слово.

— Говори! — сказав боярин.

— Прийди завтра на копу!

— І піддатися вашому холопському судові?

— Що ж, боярине, тухольська громада судить по справедливости, а справедливому судові хіба стид піддатися?

— Таточку! — вмішалася й Мирослава до тої розмови. — Зроби так, як каже Максим! Він добре каже! Він урятував моє життя, — він же ж не хотів би тобі зле радити; він знає добре тутешні звичаї.

Тугар Вовк знехотя всміхнувся на ту правдиво жіночу логіку, але чоло його швидко знов наморщилося.

— І вже ти протуркала мені уші тим Максимом! — сказав він. — Ну, урятував тобі життя, я і вдячний йому за те і, коли хочеш, дам йому пару волів. Але тут знов о інші річі йде, до яких не слід мішатися ні тобі, ні Максимові.

— Ні, боярине, — відповів на се Максим, — ти чей не схочеш унизити мене відплатою за моє незначне діло. Ані я, ані мій батько не приймемо ніякої відплати. А то, що я тебе прошу прийти завтра на копу, я роблю тілько зі щирої прихильности. Я рад би, боярине, щоб між тухольською громадою і тобою була згода.

— Ну, нехай і так, — сказав вкінці Тугар Вовк, — прийду завтра на тоту вашу раду, але не на те, щоб їй піддатися, а лиш на те, щоб побачити, що се за рада буде.

— Прийди, боярине, прийди, — скрикнув радісно Максим, — побачиш сам, що тухольська громада вміє бути справедливою.

Приречення Тугара Вовка облегшило серце Максимові. Він став веселий, говіркий, показував Мирославі направо і наліво, що було гарного й цікавого довкола, а гарного й цікавого було багато. Наші пішоходи були саме серед села і на середині тухольської долини. Стрімкі скалисті береги кітловини світилися по обох боках далеко, мов рівні, високі мармурові мури. Потік плив посеред села, тут же біля дороги, шумів і пінився, розбиваючись по каменях, котрими усіяне було його дно, і навіваючи свіжий холод на всю долину. По обох боках потока, якого береги були досить високі, прорізані в намулі давнього озера, побудовані були кашиці (загати) з річного каміння і грубих смерекових палів та колод, щоб охоронити село від виливу. Всюди через потік пороблені були вигідні з поруччями кладки, а зараз поза кашицями йшли скопані грядки з фасолею й горохом, що вилися вгору по тичинню, з буряками й капустою, а також загони пшениці, що чистими ясно-зеленими пасмугами простягалися далеко поза хати. Хати були порядно обгороджені і гарно удержувані; стіни з гладкого дилиння, не обмазаного глиною, але кілька разів до року митого і скобленого річними черепницями; тільки там, де одна долина сходилася з другою, в вузьких пасмугах стіни були поліплені глиною і побілені паленим вапном і виглядали дуже гарно серед зелених верб і груш. При вході до кожного дворища стояли дві липи, між якими прив'язані були

Кадр із кінофільму «Захар Беркут» (режисери Джон Вінн, Ахтем Сеїтаблаєв, США, Україна, 2019)

гарно плетені в усякі узори ворота. Майже над кождими воротами на жердці висіла прибита якась хижа птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструб, то орел, з широко розпростертими крилами і звислою додолу головою; се були знаки духів — опікунів дому. За хатами стояли стайні та інші господарські будинки, всі під драницями і з грубезних, тесаних брусів збудовані; тільки нечисленні обороги були з соломи і насторошували де-де свої золото-жовті, острокруглі чуби догори поміж чотирма високими оборожинами.

— Ось мого батька двір, — сказав Максим, показуючи на один двір, нічим не відмінний від інших. Перед домом не було нікого, але двері від сіней були відчинені, а в стіні до полудня прорубані були два невеличкі квадратові отвори, які вліті оставались або зовсім створені, або закладались тонкими і напівпрозірчастими гіпсовими плитками, і на зиму, крім того, забивались дощаними віконницями. Се були тодішні вікна.

Мирослава цікаво позирнула на те гніздо Беркутів, над котрого ворітьми справді висів недавно вбитий величезний беркут, ще й по смерті немов грозячи своїми могутніми, залізними пазурами і своїм чорним, у каблук закривленим дзюбом. Затишно, супокійне і ясно було на тім обійстю; потік відділював його від гостинця, перекинений широкою кладкою, і журчав стиха та плескав кришталевою хвилею о кам'яну загату. І Тугар Вовк позирнув туди.

— Ага, то тут сидить той тухольський владика. Ну, рад я пізнати його. Побачимо, що се за птиця!

Максим хотів попрощати боярина й його доньку і звернути додому, але щось немов тягло його йти з ними дальше. Мирослава немов порозуміла се.

— Чи вже вертаєш додому? — спитала вона, відвертаючись, щоб укрити своє помішання.

— Хотів було вертати, але нехай і так, — проведу вас іще через тіснину до вашого двора. (...)

Минули вже село і зближалися до того місця, де тухольська кітловина замикалася, пропускаючи тільки вузькою скалистою брамою потік у долину.

Сонце вже похилилося геть із полудня і стояло над вершиною лісу, купаючи своє скісне проміння в спінених хвилях по-

тока. Від скал, що затіснювали виплив потока з тухольської долини, лежали вже довгі тіні; в самій тіснині було сумрачно, холодно і слизько. Внизу розбивалася вода потока о величезне, купами тут навалене каміння, а вгорі високо шуміли величезні смереки і буки. Понад самим потоком з обох боків вели проковані в скалах вигідні стежки — також діло тухольців. Якась дрож проняла Мирославу, коли входила в оту дивовижну «кам'яну браму»: чи то від пануючого тут холоду, чи від вогкості, чи бог знає від чого, — вона взяла батька за руку і притиснулася до нього.

— Яке страшне місце! — сказала вона, зупиняючись у самій тіснині і озираючись кругом та догори. І справді, місце було незвичайне, дике. Потік був вузький, може, на три сажні, не більше, завширшки, і так гладко прорізаний рвучою гірською водою в лупаковій скалі, що незнающий був би міг присягнути, що се людських рук робота. А перед самим проходом стояв насторч величезний кам'яний стовп, у споду геть підмитий водою і для того тонший, а вгорі немов головатий, оброслий папоротю та карлуватими берізками. Се був широко звісний Сторож, котрий, бачилось, пильнував входу в тухольську долину і готов був упасти на кождого, хто в ворожій цілі вдирався б до сього тихого, щасливого закутка. Сам Тугар Вовк почув якийсь холод за плечима, зирнувши на того страшного Сторожа.

— Тьфу, яка небезпечна каменюка! — сказав він. — Так нависла над самим проходом, що, бачиться, ось-ось упаде!

— Се святий камінь, боярине, — сказав поважно Максим, — йому щовесни складають вінки з червоного огнику, — се наш тухольський Сторож.

— Ех, все у вас ваше, все у вас святе, все у вас тухольське,— аж слухати обридло! — скрикнув Тугар Вовк. — Немов-то поза вашою Тухольщиною вже й світа нема!

— Для нас і справді нема світа, — відмовив Максим. — Ми над усе любимо свій кутик, — коли б так кождий інший любив свій кутик, то, певно, всі люди жили б на світі спокійно й щасливо.

Максим у своїй невинній щирості й не розумів, як чутко вколов він у серце боярина тими словами. Він не завважав також, якими злобними очима позирнув на нього Тугар Вовк. Звертаючися до Мирослави, Максим мовив далі спокійним, теплим голосом:

— А про той камінь, про нашого Сторожа, я вам оповім, що чув від батька. Давно то, дуже давно діялось, ще коли велетні жили в наших горах.

То тут, де тепер наша Тухля, стояло велике озеро; сеся кітловина була ще зовсім замкнена, і тілько через верх текла вода. Озеро се було закляте: в нім не було нічого живого, ні рибки, ні хробачка; а котра звірина напилася з нього, мусила згинути; а пташина, що хотіла перелетіти понад нього, мусила впасти в воду і втопитися. Озеро було під опікою Морани, богині смерті.

Але раз сталося, що цар велетнів посварився з Мораною і, щоб зробити їй наперекір, ударив своїм чародійським молотом о скалу і розвалив стіну, так що вся вода з заклятого озера виплила і стратила свою дивну силу. Ціла околиця раптом ожила; дно озера зробилося плодючою долиною і зазеленілося буйними травами та цвітами; в потоці завелися риби, поміж камінням усяка гадь, у лісах звірина, в повітрі птиця. За те розлютилася Морана, бо вона не любить нічого живого, і закляла царя велетнів у отсей камінь. Але долині самій не могла нічого зробити, бо не могла назад вернути мертвящої води, що виплила з озера; якби була вернула назад усю воду до краплини і заткала отсей в скалі вибитий прохід, то була би знов царицею наших гір. А так, то хоч цар велетнів і не жиє, та проте й Морана не має вже тут власти. Але цар не зовсім погиб. Він триває в тім камені і пильнує сеї долини. Кажуть, що колись Морана ще раз ізбере свою силу, щоб нею завоювати нашу Тухольщину, але отсей заклятий Сторож упаде тоді на силу Морани і роздавить її собою.

З дивним чуттям слухала Мирослава тої повісті: вона глибоко щеміла її в серці, — їй так бажалося стати під рукою того доброго і животворного царя велетнів до бою з силою Морани; кров живіше заграла в її молодім серці. Як сильно, як гаряче любила вона в тій хвилі Максима!

А Тугар Вовк, хоч і слухав Максимової повісті, але, бачилось, не дуже вірив їй, тільки ще раз обернувся, позирнув на кам'яного тухольського Сторожа і з погордою всміхнувся, немов подумав собі: «От дурні смерди, в якій дурниці покладають свою гордість і свою надію!» (...)

Так, розмовляючи, герої прийшли до долини. Сонце вже повернуло на захід. Раптом Максим попросив віддати за нього

Мирославу. Тугар Вовк обурився, що простий смерд має такі наміри, і відмовив йому. А Мирослава палко поцілувала парубка. Вона сказала батькові, що хоче бути з Максимом. Щасливий Максим лишився, а дівчина з батьком вирушили додому. Незабаром відбулося зібрання тухольської громади.

III

Чому Захара Беркута поважала тухольська громада?

(...) Захар Беркут — се був сивий, як голуб, звиш 90-літній старець, найстарший віком у цілій тухольській громаді. Батько вісьмох синів, із яких три сиділи вже разом із ним між старцями, а наймолодший Максим, мов здоровий дубчак між явориною, визначався між усім тухольським парубоцтвом.

Високий ростом, поважний поставою, строгий лицем, багатий досвідом життя й знанням людей та обставин, Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народу, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази. Невважаючи на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кремезний. Правда, він не робив уже коло поля, не гонив овець у полонину, ані не ловив звіра в лісових нетрях, — та проте працювати він не переставав. Сад, пасіка й ліки — се була його робота. (...)

Кадр із кінофільму «Захар Беркут» (режисери Джон Вінн, Ахтем Сеїтаблаєв, США, Україна, 2019)

Але не в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. «Життя лиш доти має вартість, — говорив він частенько, — доки

чоловік може помагати іншим. Коли він став для інших тягарем, а хісна не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік, а завада, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене, Боже, щоб я коли-небудь мав статися тягарем для інших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб!». Ті слова — то була провідна, золота нитка в життю Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен інших, а поперед усього громади. Громада — то був його світ, то була ціль його життя. Видячи, що медведі та дики часто калічать худобу й людей у горах, він, ще бувши молодим парубком, задумав навчитися лічити рани, і, покинувши батьківський дім, вибрався в далеку, незнайому дорогу до одного славного ворожбита, який, чутка була, вмів замовляти стріли і кров. Але примова того лікаря показалася пустою. Захар Беркут, прийшовши до нього, обіцяв йому десять куниць плати, щоб навчив його своєї примови. Ворожит пристав, але Захарові не досить було навчитися насліпо, він хотів попереду переконатися, чи лік ворожбитів добрий. Він виняв свій ніж і задав собі ним глибоку рану в стегно.

— На, замов! — сказав він до зачудованого лікаря. Примова не вдалася.

— Е, — сказав лікар, — се для того не вдається, що ти самовільно завдав собі рану. Такої рани замовити не можна.

— Ну, то видно, що кепська твоя примова, і мені її не потрібно. Я потребую такої примови, котра не питала би, чи рана самовільна, чи ні, а загоїла б усяку.

І як стій Захар Беркут покинув ворожбита і пішов дальше, розпитувати ліпших лікарів. Довго блукав він по горах і долах, аж поки по році блукання не зайшов до скитських монахів[1]. (...)

Прийшовши до скитського монастиря, просив, щоб заведено його до старця Акинтія, і одверто розповів йому про ціль свого приходу. Сивобородий, понурий дід Акинтій прийняв його без суперечки — і Захар вибув не рік, а цілі три роки. Він вернувся зо скита новим чоловіком: його любов до громади стала ще га-

[1]Скитські монахи — ті, що живуть у скитах (відокремлених місцях), життя в яких регламентоване особливо суворим уставом. В Україні скити зазвичай були біля монастирів.

рячішою і сильнішою, його слова плили кришталевою, чистою хвилею, були спокійні, розумні і тверді, як сталь, а против усякої неправди острі, як бритва. (...)

Сімдесят літ минуло від того часу. Мов стародавній дуб-велетень стояв Захар Беркут серед молодого покоління і міг тепер бачити плоди своєї довголітньої діяльності. І, певно, не без радості міг він глядіти на них.

Мов одна душа, стояла тухольська громада дружно в праці і вживанню, в радощах і в горю. Громада була для себе і суддею, і впорядчиком у всьому.

Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа — громада сама, вся і завсіди, бачно берегла своє добро. Бідних не було в громаді; земля достачала пожитку для всіх, а громадські шпихліри та стодоли стояли завсіди отвором для потребуючих. Князі і їх бояри зависливим оком гляділи на те життя, в якім для них не було місця, в якім їх не потребували. Раз у рік з'їздив у Тухольщину князівський збірщик податків, і громада старалась якнайборше позбутися немилого урядового гостя: через день або два він виїздив, обвантажений усяким добром — бо податки в великій мірі платили тухольці натурою. Але в Тухольщині збірщик князівських податків не був таким самовладним паном, як по інших селах. Тухольці добре уважали, що належиться збірщикові, а що князеві, і не попускали йому зробити над ними ніякого надужиття. (...)

(...) Гаряче слово і велика повага Захара Беркута причинювалася немало до того, що, поки більша часть громад держалася добре в тій боротьбі, бояри не могли так швидко розширювати своєї власті, як їм сього бажалося, і мусили жити в добрій злагоді з громадами, підлягаючи в часах супокою їх копним судам і засідаючи в них поруч з іншими старцями, як рівні з рівними. Але такий стан був боярам дуже немилий; вони ждали воєнного часу, як не знати якого празника, бо тоді всміхалася їм надія — відразу захопити всю власть у свої руки, а при тій нагоді розбити до крихти ненависні громадські порядки, так, аби раз захоплена власть уже не потребувала виходити з їх рук. Але часу воєнного не було. Володар Червоної Русі, князь Данило Романович, хоч і який був ласкавий для бояр — не то що його батько, — але допомогти їм багато не міг, занятий то стараннями о

королівську корону, то спорами князів, що дерлись за великокняжий київський престол, а найменше забезпечуванням свого краю против нового, досі нечуваного ворога, монголів, що перед десятьма роками, мов страшна громова хмара, появилися були на східних границях Русі, в наддонських степах, і побили зібраних руських князів у страшній і дуже кровавій битві над рікою Калкою. Але з-над Калки нагло, немов наполошені хоробрістю русичів, вони вернули назад, і ось уже десятий рік минав, а про них не було нічого чути. (...)

Тугар Вовк побудував собі домівку біля тухольських земель. Сказав, що має грамоту від князя, де прописано, що йому всі ці ліси й долини подаровані. Жодних заперечень слухати не хотів. Протистояння між боярами і тухольською громадою дедалі більше загострювалося. На захист інтересів громади став мудрий Захар Беркут.

(...) — Чесна громадо! — так зачав він свою бесіду. — Не буду від вас скривати, та й, впрочім, ви й самі то добре знаєте, які важкі і великі діла чекають сьогодні нашого громадського розсуду. Коли поглядаю на те, що довкола нас робиться і що нам грозить, то так і здається мені, що наше дотеперішнє спокійне громадське життя пропало безповоротно, що тепер наступає для нас усіх пора — показати на ділі, в боротьбі, чи наші громадські порядки справді міцні й добрі, чи можуть видержати надходячу важку бурю. Яка се буря надходить на нас, і то не з одного боку, се ви знаєте і почуєте ще ширше на нинішній раді, тож про се я тепер не потребую говорити. Я хотів би тілько показати вам і вбити незнищимо в вашу тямку те становище, на якім би нам, по моїй думці, треба стояти, твердо стояти до крайньої крайности. А втім, і тут ні я, ні ніхто інший не має власти над вами: схочете, то послухаєте, а не схочете — воля ваша! Тілько ж кажу вам, що сьогодні ми стоїмо на розстайній дорозі, сьогодні нам прийдеться вибрати: сюди чи туди. Тож годиться нам, людям старим і досвідним, добре вияснити собі той вибір і ті дороги, на які він може повести нас, і те місце, на котрім ми стоїмо тепер!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше копне знамено, котре від п'ятдесятьох літ чує наші слова і бачить наші діла. Чи знаєте ви, що виражають його знаки? Святі і поважні старці,

батьки наші, зробили його і передали мені його значіння. «Захаре, сказали вони, — колись, у хвилі найгрізнішої небезпеки, коли життя наверне супротивну хвилю на громаду і загрозить її порядок, — тоді ти відкриєш громаді, що значить се знамено, а заразом відкриєш, що на нім спочиває наше і нашого духа-опікуна благословенство, що відступлення від тої дороги, яку вказує те знамено, буде найбільшим нещастям для громади, буде початком її цілковитого упадку!»

Захар утих на хвилю. Його бесіда зробила велике вражіння на всіх громадян. Усіх очі звернені були на знамено, що на високій жердці, встромленій у камінь, стояло перед громадою, блискотіло срібною оковою на своїх кільцях і повівало карма-зиновою хоругвкою, немов переливалось живою кров'ю.

— Я досі не говорив вам про се нічого, — говорив Захар дальше, — бо часи були спокійні. Але сьогодні пора се зробити. Глядіть на нього, на се знамено наше! З одного здорового пня вироблений весь той суцільний ланцюг, сильний і немов замкнутий у собі, а прецінь свобідний в кождім поєдинчім колісці, готовий приняти всякі зв'язки. Сей ланцюг — то наш руський рід, такий, який вийшов з рук добрих, творчих духів. Кожне колісце в тім ланцюзі — то одна громада, нерозривно, з самої природи зв'язана з усіма іншими, а проте свобідна сама в собі, немов замкнена сама в собі, живе своїм власним життям і вдоволяє свої потреби. Тілько така суцільність і свобода кождої поодинокої громади робить усю цілість суцільною й свобідною. Нехай тілько одно колісце трісне, розпадеться само в собі, то й

Кадр із кінофільму «Захар Беркут» (режисери Джон Вінн, Ахтем Сеїтаблаєв, США, Україна, 2019)

цілий ланцюг розпадеться, одноцілий його зв'язок розірветься. От так і упадок вольних громадських порядків у одній громаді стає раною, котра приносить недугу, а то й заразу для цілого тіла нашої святої Русі. Горе громаді, котра добровільно станеться тою раною, котра не ужиє всіх сил і способів, щоб удержати себе при здоров'ю! Ліпше би було такій громаді щезнути з лиця землі, запастися в безодню!

Остатні слова Захара, сказані грізним, піднесеним голосом, приглушили в ушах слухаючої громади шум водопаду, що недалеко гримав собою о камінь і, мов живий стовп кришталю, граючи проти сонця всіми барвами веселки, видавався блискучою пасмугою понад головами громади.

Захар говорив дальше:

— Гляньте ще раз на се знамено! Кожде колісце його ланцюга ковáне блискучими срібними оковами в гарні узори. Окови ті не обтяжають колісця, а додають йому оздоби й тривкості. Так само кожда громада має свої дорогоцінні установи і порядки, породжені потребами, упорядковані разумом мудрих батьків наших. Порядки ті святі, але не для того, що давні, що батьками нашими уладжені, тілько для того, що свобідні, що не в'яжуть нікого доброго в добрім діланню, а в'яжуть лиш злого, що хотів би шкодити громаді. Порядки ті не в'яжуть і громаду, а тілько додають їй сили і власти для охорони всього, що добре і хосенне, а для знищення всього, що зле і шкідне. Коли б не ті срібні окови, дерев'яні обручки легко могли би потріскати, і вся одноцілість ланцюга пропала би. Так само, якби не наші святі громадські установи, то й уся громада пропала би. Уважайте ж, чесна громадо! Злодійські руки простягаються, щоб обдерти ті срібні окови з нашого колісця, щоб ослабити і ногами потоптати наш громадський лад, при якім нам так добре жилося!

— Ні, ми не попустимо їм того! — крикнула разом однодушно громада. — Станемо в обороні своєї свободи, хоч би прийшлося нам і остатню краплю крови пролити!

— Добре, діти! — сказав зворушений Захар Беркут, — так воно й треба! Вірте мені, се дух нашого великого Сторожа прорік із вас! Ви його силою вгадали значіння тої хоругви, що повіває на нашім знамені. Чому вона червона? Бо значить кров! До остатньої краплі крови повинна боронити громада своєї сво-

боди, свого святого ладу! І вірте мені, недалеко та хвиля, котра справді запотребує від нас крови! Будьмо готові й її пролити в своїй обороні! (...)

На зібрання тухольців прибув Тугар Вовк зі своєю дружиною. Захар Беркут довів їм про владу громади над Тугаром Вовком. Однак Тугар не хочів визнавати рішення громади. Коли проти нього починає свідчити Вояк Митько, Тугар Вовк сокирою зарубав його. Обурена громада виганяє його геть. Протистояння тухольців і Тугара Вовка набирає непримиренних форм. Тугар Вовк планує провести ворога на землі руські та покарати в такий спосіб тухольську громаду за непокору йому, ставленику руського князя Данила.

IV

Які випробування випали на долю тухольської громади?

Широкою рікою плили по Русі пожежі, руїни та смерть. Страшенна монгольська орда з далекої степової Азії налетіла на нашу країну, щоб на довгі віки в самім корені підтяти її силу, розбити її народне життя.

Найперші міста: Київ, Канів, Переяслав упали і були зруйновані до основи; їх слідом пішли тисячі сіл і менших городів. Страшний начальник монгольський Бату-хан, прозваний Ба-

Кадр із кінофільму «Захар Беркут» (режисери Джон Вінн, Ахтем Сеїтаблаєв, США, Україна, 2019)

тиєм, ішов на чолі своєї стотисячної орди, женучи перед собою вчетверо стільки всяких полоняників, що мусили битися за нього в перших рядах, — ішов поздовж руської землі, розпускаючи широко свої загони і бродячи по коліна в крові. Про який-будь опір на рівнім полі ніщо було й думати, тим більше що Русь була роз'єднана і роздерта внутрішніми межиусобицями. Декуди ставали опором міщани в своїх мурах, і непривичні до ведення правильної облоги монголи мусили не раз тратити багато часу, добуваючи брам і мурів топорами. Але слабі твердині падали, більше через зраду і підкупство, ніж силою поборені. Ціль походу страшної орди були Угри, багата країна, заселена племенем, спорідненим з монголами, від котрого великий Чінгісхан монгольський домагався, щоб йому піддалося. Угри не хотіли піддатися, і страшенний похід монгольської орди мав їм показати месть великого Чінгісхана. З трьох боків разом, після плану Батия, мала впасти орда до Угорщини: зі сходу в землю Семигородську, з заходу з землі Моравської і з півночі через Карпати. В тій цілі орда поділилася на три часті: одна, під проводом Кайдана, пішла бессарабськими степами в Волощину, друга, під проводом Пети, відділилася від головної орди в землі волинській і поперек Червоної Русі, через Пліснеськo, змагала до верхів'я ріки Дністра, щоб перейти її вбрід, а далі розлилася по Підгір'ю, шукаючи проходів через Карпати. Взяті до неволі місцеві люди, а також деякі бояри-зрадники, провадили монголів горі рікою Стриєм на тухольський шлях, і вже, як говорили корчинські післанці, їх шатри білілися на рівнині понижче Синевідська. (...)

Дедалі глибшим стає конфлікт Тугара Вовка з власною дочкою Мирославою, якій він забороняє навіть думати про Максима Беркута. Натомість Тугар Вовк хоче укласти угоду з монголами, щоб перемогти тухольську громаду. Він їде на таємну зустріч із монгольським ватажком Петом. Відбувається бій ворогів з тухольцями, але сили нерівні — тухольці програють, а Максим потрапляє в полон. Тухольці збираються довкола Захара Беркута, щоб обговорити можливості захисту від ворога. Приїжджає дочка Тугара Вовка Мирослава, доєднується до громади і повідомляє, що Максим живий. Другий бій тухольців з монголами приніс нові втрати.

VI

Які емоції переживав Максим, коли бачив, як горіла батьківська хата?

(...) Але де ж був Максим? Як жилось йому в неволі? Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюги, якраз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвір'я, на котрім він гуляв хлопчиною і ходив ще вчора вільний, занятий щоденною працею, а по котрім нині снувалися купи гидких монголів. Його привезли сюди на коні, а коли прийшов наказ тут зупинитися і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турався, не пильнував його, але про втечу не було й мови, бо купи монголів раз у раз снувалися довкола, кричачи, руйнуючи, шукаючи за добичею. Максим не знав, що діється довкола нього, і сидів непорушне на дорозі, мов кам'яний милевий знак. У голові його було пусто, думки не клеїлися докупи, навіть враження не хотіли в'язатися в один суцільний образ, тілько миготіли та перхали поперед його очима, мов сполошені чорні птахи. Він одно тільки чув виразно, що ланцюги тиснуть його, мов залізні, холодні гадюки, і що вони висисають усю силу з його тіла, всі думки з його мізку.

Нараз зажеврілось довкола, дим бовдурами повалив по дорозі і вкрив Максима, жручи його очі, запираючи дух у грудях. Се горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища і не поворухнувся. Вітер закрутив димом, сипав на нього іскрами, бухав гарячим повітрям, — Максим немов не чув усього того. (...)

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим, гірким димом по долині, вже затих бойовий крик монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різалися з тухольцями при вивозі, вже прояснилось і визвіздилось нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробилося в монгольськім таборі, а Максим усе лежав, мов мертвий, насеред дороги, проти згарищ своєї рідної хати. Зорі жалібно гляділи на його бліде, кровавими пасмугами вкрите лице; груди його ледво-ледво піднімалися — єдиний знак, що се лежав живий чоловік, а не труп. В такім положенню знайшли його монголи і зразу злякалися, думаючи, що вже неживий, що задушився в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напитися, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

— Живий! живий! — завили радісно монголи і нетямного, ослабленого підхопили попід руки і помчали до шатра боярина. (...)

Тугар Вовк намагається вмовити Максима Беркута перейти на бік монголів, але той уперто відмовляється. Тугар Вовк випитує в нього чаклунське слово, бо Тугар Вовк не вірить, що Максим заманив його лучників на бік тухольців лише переконанням. Раптом з'являється Мирослава, яка щиро любить Максима і переживає за нього. Тухольці готуються до війни з монголами, кожен у громаді виконує якусь потрібну роботу задля перемоги, навіть діти. Мирослава з батьком ідуть до старців на перемовини.

VII

Про яких персонажів української міфології йдеться? Розкрийте їхнє символічне значення.

(...) Се була давня тухольська контина[1], де діди теперішнього покоління засилали свої молитви найвищому творцеві життя, Дажбогові-Сонцю, котрого образ означала на стелі викута золотовінчана півкуля. Хоча християнські монахи давненько вже охрестили тухольський нарід, то все-таки він довгі ще часи, молячись у корчинській церкві християнському богу, не покидав і своїх прадідівських богів, і дорога до Ясної поляни ніколи не заростала, вічний огонь серед поляни ніколи не вгасав — відти й назва її «Ясна поляна», — а й перед невеличкими боковими вівтарями Лади й Діда частенько курився пахучий яловець і тріпоталися різані їм у жертву голуби — дар тухольських дівчат і парубків. Але звільна нарід забував про давніх богів.

Священники надзирали остріше за тим, аби люди не молились по-давньому; молодіж перестала приносити дари Ладі й Дідові; діти виростали, не чувши нічого про давніх богів і давні звичаї; тільки між старцями де-не-де хоронились іще остан-

[1]Контина — храм, каплиця, місце для моління.

ки давньої, вільної, чисто громадської релігії, котра дозволяла кождій громаді мати свого окремого бога (як Тухля мала свого Сторожа), котра не лякала людей карами й муками по смерті, але найбільшою карою вважала іменно саму смерть, смерть тіла й душі для людей неправедних. Нова релігія, зроджена далеко на Сході, запанувала на нашій землі, а радше змішалася з нашою давньою релігією, і тільки та сумішка дала їй можність сумирно зжитися з поглядами народу. Вимирали звільна старці, тямущі давньої віри, а хоч деякі й жили ще, то вже не сміли визнавати її одверто, не сміли навчати її молоде покоління, але жили собі самітно, ховаючи свою віру в серці, з тим сумним переконанням, що разом із ними й вона зійде до гробу.

Одним із остатніх явних прихильників старої віри на нашій Русі був Захар Беркут. І диво дивне! Прихильність оту він виніс із Скитського монастиря, від старого монаха Акинтія. Чи старий дивовижний лікар случайно тільки розповідав свойому ученикові про давню віру, так близьку до природи й її сил, чи, може, й його серце більше потягало до тої віри в противенстві до строгого візантійського християнства, досить, що з побуту при старім монасі Захар виніс велику прихильність до старої віри і поклявся бути їй до смерті вірним. У своїй Тухлі знав він про Ясну поляну, на якій давно вже погас вічний огонь і не курився пахущий яловець і котру корчинські священники окричали місцем заклятим і нечистим. Та хоч як опущена була Ясна поляна, то все-таки досі ніхто не посмів діткнутися образу Сонця, т. є. золотої бляхи, котрою він був окований, і той золотий образ усе ще яснів серед стелі контини, дожидаючи проміння полудневого сонця, щоб у ньому

Кадр із кінофільму «Захар Беркут» (режисери Джон Вінн, Ахтем Сеїтаблаєв, США, Україна, 2019)

розжеврітися тисячами іскор. По добрій волі приняв на себе Захар Беркут догляд старої святині; стежка, що виднілася поперек поляни до печери, протоптана була його ногами; кождої весни, протягом більше вже як п'ятдесятьох літ, Захар, виходячи за ліками, пробував самітно, в молитвах і думах, на Ясній поляні тиждень і по кождім такім пробутку вертав до села скріплений духом, з яснішими і чистішими мислями. (...)

Отут-то, на Ясну поляну, зійшлись сеї страшної ночі тухольські старці. Великий огонь палав серед поляни; таємничо шуміли стародавні смереки, немов нагадуючи давні часи; у відблиску огнища яснів золотий образ сонця в яскині кровавим блиском; у задумі сиділи старці, слухаючи цюкання сокир по лісі та оповідань старого Захара про давню давнину. Дивний якийсь дух уступив нині в старого. Він, що ніколи не любив говорити про стару віру, нині розговорився, і то з таким сердечним жалем, з яким говорив хіба про найближчі й найдорожчі серцю діла. Він оповідав про діла Дажбога, про побіди Світовида, про те, як три святі голуби, Дажбог, Світовид і Перун, сотворили землю з піскового зерна, як Дажбог три дні шукав на дні безодні, поки знайшов три зеренця: одно зерно пшениці, друге жита, а третє ячменю, і дарував їх першому чоловікові Дідові та його жінці Ладі; як Перун дарував їм іскру огню, а Світовид волосинку, з котрої за його благословенством зробилася корова й пастух, що його назвали Волосом. І далі розповідав Захар про життя перших людей, про великий потоп, від якого люди ховалися в горах і печерах, про старих велетнів і їх царя, тухольського Сторожа, що розгатив тухольське озеро. (...)

Мирослава і Тугар Вовк пропонують старцям тухольської громади від імені Бурунди компроміс, від якого ті відмовляються. Захар Беркут жертвує власним сином задля порятунку громади.

VIII

Прослухайте авдіотекст. Що придумав Максим? Дайте оцінку його словам і вчинкам.

audiotext

Вода дедалі більше прибувала, і монголи потрапили в пастку, улаштовану для них тухольцями. Хитрістю Максим змусив їх прискорити власну загибель, порадивши вибудовувати з каміння пагорби.

IX

1. *Чому Захар Беркут сказав, що він щасливий?*
2. *Розкрийте чинники перемоги тухольської громади. Як їх визначив Захар Беркут?*

(...) — Як думаєш, боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка. — Що буде з нами?

— Всі погинемо, — відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — потвердив Бурунда. — І що найдужче мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав на се. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дожидати, аж поки вода настілько прибуде, щоб спокійно витопити нужденні останки монголів. Їм квапно діялося доконати ворога. В лісі повише потока їх молодці рубали грубі ялиці, заострювали їх з обох кінців, мов палі, прив'язували до обрубаних із гілля пнів важке каміння, щоб ті новомодні стіноломи плили попід водою, і, виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробилася від водопа-

Кадр із кінофільму «Захар Беркут» (режисери Джон Вінн, Ахтем Сеїтаблаєв, США, Україна, 2019)

ду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них із страшною силою своїм острим рогом ударив об одну купу, на якій стояли монголи. Загуркотіло під водою каміння, натиснене зверху монгольськими ногами, зрушене зі свойого становища, розсунулося. З голосним криком попадали монголи в воду. Два чи три з них напали в воді на зрадливу ялицю і вчепилися за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчака. Монголи попадали в воду і вже більше не показувалися. А інші монголи, що їх так нечайно зопхнуто з їх становища, метушилися на місці, толочили одні одних у воду або просили у інших рятунку. Два чи три, очевидно, добрі пливаки, пустилися вплав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинених із берега, зробили конець їх плавбі. Тільки немногих приняли товариші на сусідні становища. Але недовго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачучи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди монголам: течія проносила їх поуз монгольських становищ.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів докупи, спускати таку плоть на ужві[1] долі водопадом, а потім, притягнувши до берега, ставити на кожду по десять щонайсильніших і добре узброєних молодців, а двом довгими жердками кермувати плотину проти монгольських становищ. Живо готові були дві такі плоті, спущені вниз водопадом, котрий тепер зробився о половину нижчий, ніж був при низькім стані води. Вже двадцять сміливих молодців стало на плотях і виплили до бою з монголами.

Се був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, залякана, безсильна. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опиралися, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли монголи на інших становищах, видячи неминучу загибіль. Бурунда, побачивши ворогів і таке їх войование, аж зубами заскреготав і за зброю вхопився, але його гнів був даремний; навіть затроєні стріли його туркоманів не могли досягнути смілих тухольців.

---

[1]Ужва — мотузка з лози.

Приходилось завзятому бегадирові без діла стояти по груди в воді і дивитися, як тухольці становище за становищем розбивали останки монгольської сили. А тухольці тимчасом бушували по воді. З затисненими зубами, присідаючи на своїх плотях, наближалися вони до монголів. Декуди стрічали завзятий опір; кров плила, зойки лунали з обох боків, трупи падали з плотин і з кам'яних башт, але сила монголів була зломана, їх опір був короткий. Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті, повзе покіс за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею, — так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерті. Всі погибли, до остатнього; з купи чорних острівців насеред озера не лишилось ані сліду. Тільки віддалік, наприбоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остання чорна скала, вистаючи з-посеред повені. Се був відділ Бурунди. Сотня туркоманів, Тугар Вовк і Максим — се був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яїк і Волгу, Дон і Дніпро. Остатня жертва смерті, ота сміла горстка стояла серед води, без надії рятунку, з одиноким бажанням — дорого продати своє життя в бою.

Вся тухольська громада зібралася тепер перед тим остатнім ворожим становищем. Спустили ще дві плоті, щоб, окружаючи ворогів, турбували їх іззаду стрілами; але і спереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша часть тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; інші, хоч і долітали, не могли зробити туркоманам ніякої шко-

Кадр із кінофільму «Захар Беркут» (режисери Джон Вінн, Ахтем Сеїтаблаєв, США, Україна, 2019)

ди. Ближче ж підступати тухольці боялися задля затроєних стріл, а швидко, видячи нешкідливість свойого стріляння, покинули тоту роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та каміння. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, а погляди її летіли бистріше, ніж її стріли, в ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у життю: батько й Максим. За кождою пущеною з тухольських луків стрілою завмирало її серце.(...)

Зрозумівши своє безвихідне становище, монголи запропонували тухольцям обмін полоненого Максима на їхні життя, але громада відмовилася. І щоб запевнити в рішучості й незмінності прийнятого рішення, Захар Беркут власними руками кинув камінь у гурт ворогів.

(...) Старий Захар, досі такий сильний і незломний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А втім, радісний крик залунав іздолу. Молодці, що плавали на плотах, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виринав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість їх живо уділилася цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів та мужів, і ті радувалися Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і горах. — Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, з сльозами на старечих очах, піднявся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Весь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим із плоті на беріг і кинувся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав потихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!».

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненим до полуденного сонця. Він легко відняв руку свойого сина від своєї груді і сказав:

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озирнувся Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води, і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, створила очі і знов зажмурила їх.

— Мирославе! Мирославе! Серце моє! — кликав Максим, цілуючи її руки, — Прокинься!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдивлялася в Максимове лице.

— Де я? Що зо мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут, між нами! Коло твойого Максима!

— Максима? — скрикнула вона, зриваючися.

— Так, так! Гляди, я живий, я свобідний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Втім разом кинулася на шию Максимові, а гарячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце моє!..

Більше не могла нічого сказати.

Кадр із кінофільму «Захар Беркут» (режисери Джон Вінн, Ахтем Сеїтаблаєв, США, Україна, 2019)

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава. Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі і злі діла. Молімося, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози з своїх очей і повним любові поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославе, — сказав Максим, — ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякніть коло мене, діти, — сказав він потихо, слабим уже голосом. — Доню Мирославе, твій батько поляг, — не судім, чи винен, чи не винен, — поляг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку в своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! — сказав Захар. — В тяжких днях звела вас доля докупи і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок в нинішню побідну днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним норовом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішн-

Кадр із кінофільму «Захар Беркут» (режисери Джон Вінн, Ахтем Сеїтаблаєв, США, Україна, 2019)

ня наша побіда — велике діло для нас. Чим ми побідили? Чи нашим оружжям тілько? Ні. Чи нашою хитрістю тілько? Ні. Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на се! Доки будете жити в громадськім порядку, дружно держатися купи, незломно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить вас. Але я знаю, браття, і чує се моя душа, що се не був остатній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покірного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: се ощадить йому ціле море сліз і крови, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісти про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними тота пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвилі вже його не стало.

express-lesson

Кадр із кінофільму «Захар Беркут» (режисери Джон Вінн, Ахтем Сеїтаблаєв, США, Україна, 2019)

Не плакали за ним ні сини, ні сусіди, ні громадяни, бо добре знали, що за щасливим гріх плакати. Але з радісними співами обмили його тіло і занесли його на Ясну поляну, до стародавнього житла прадідівських богів, і, зложивши його в кам'яній контині, лицем до золотого образа сонця, вміщеного на стелі, потім привалили вхід величезною плитою і замурували.

От так спочив старий Захар Беркут на лоні тих богів, що жили в його серці і нашіптували йому весь вік чесні, до добра громади вимірені думки.

Багато змінилося від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею.

Давне громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми се жиємо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?

«Захар Беркут» у кіномистецтві

За сюжетом повісті Івана Франка «Захар Беркут» на кіностудії імені Олександра Довженка у 1971 р. було знято однойменний фільм (режисер Леонід Осика, Україна). Головні ролі виконали Костянтин Степанков, Борислав Брондуков, Антоніна Лефтій. У 2019 р. вийшов на екрани художній фільм «Захар Беркут» (режисери Джон Вінн, Ахтем Сеїтаблаєв, США, Україна). Роберт Патрік, який зіграв роль Захара Беркута, прокоментував цей образ: «Історія Захара

Кадр із кінофільму «Захар Беркут» (режисери Джон Вінн, Ахтем Сеїтаблаєв, США, Україна, 2019)

Беркута — про кожного з нас. Вона змушує замислитися над тим, що ми робитимемо, коли наше життя опиниться під загрозою. Ми будемо боротися й обстоювати те, у що віримо? Найближчою для мене виявилася саме воля Захара до боротьби за свою свободу. Він не хотів чужого панування ані над ним самим, ані над його народом. Натомість прагнув, щоб люди самі вирішували, хто і як ними має правити, і був готовий боротися за свою свободу». Гаслом фільму стало висловлення: «У свободі моя сутність». *Знайдіть в інтернеті й подивіться один із кінофільмів за повістю «Захар Беркут». Опишіть образ героя (або героїні), що привернув (привернула) вашу увагу. Оцініть його (або її) акторську гру, костюм, відповідність авторському задуму.*

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Назвіть місця, пов'язані із життям і діяльністю Івана Франка. Покажіть їх на мапі.
2. Розкрийте історичну основу повісті «Захар Беркут». На які джерела спирався Іван Франко?
3. Чому Максим не засудив тухольців і батька, коли ті відмовилися обміняти його на вимогу монголів?
4. Що прискорило смерть Захара Беркута? Визначте провідну думку його останньої промови.
5. Прокоментуйте думку Захара Беркута: «Життя лиш доти має вартість, доки чоловік може помагати іншим...». Знайдіть продовження фрази в тексті. Чи ви повністю погоджуєтеся з героєм?
6. Які вчинки Максима Беркута свідчать про його патріотизм?

Аналіз та інтерпретація

7. Поясніть мотиви вчинків: а) Захара Беркута; б) Тугара Вовка; в) Максима; г) Мирослави.
8. Поділіть персонажів повісті «Захар Беркут» відповідно до їхньої позиції та участі в подіях. Назвіть «групи» персонажів. Складіть таблицю.

9. Охарактеризуйте героя або героїню повісті (за вибором). Визначте його або її провідні риси.

Творче самовираження

10. Поясніть слова: *боярин, смерд, патріарх, скит, дивоглядія, старець, князь*. Які з них є історизмами, а які — архаїзмами? Складіть речення із цими словами.
11. Напишіть відповіді на два останні запитання повісті.
12. Напишіть есе на тему «Чого навчили мене персонажі повісті І. Франка?» (10—12 речень).
13. Знайдіть в інтернеті (або намалюйте) ілюстрації до твору. Доберіть до них цитати, прокоментуйте.

Цифрові навички

14. Випишіть з тексту повісті імена історичних персонажів. За допомогою інтернету підготуйте про них історичну довідку. Яку роль вони відіграють у подіях повісті І. Франка?
15. Випишіть із тексту твору географічні назви. Які з них є реальними, а які — вигаданими?

Дослідження і проєкти

16. *Робота в групах*. Знайдіть у науковій літературі або інтернеті описи та світлини явищ природи, флори і фауни, згаданих у повісті І. Франка. Порівняйте їх з художніми описами митця. Спробуйте пояснити, чому деякі з природних явищ стали символами. Як природа допомагала тухольцям?

Життєві ситуації

17. Як тухольці жили й виживали за умов суворої природи? Які життєві вміння та навички їм допомагали?
18. Які якості Захара Беркута допомогли йому стати лідером? Наведіть цитати з тексту.
19. Як ви розумієте поняття *відповідальність*? Хто з персонажів повісті бере на себе відповідальність? У яких учинках це виявляється?

ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСТ У СЬОГОДЕННЯ

Марія Морозенко (1969—2023)

Загуділо Запорожжя, як те Чорне море,
Понеслися козаченьки облавою в поле...
То ж не вітер в полі грає, не орел витає —
Ото ж Сірко з товариством по степу літає...
Українська народна пісня

Марія Морозенко (справжнє прізвище — Мороз) народилася на Рівненщині. Про своє дитинство згадує: «Я була дев'ятою дитиною з дванадцятьох дітей. Так сталося, що трагічно загинув батько. І всі діти одного дня враз подорослішали. Переживши трагедію, замкнулася, почала нишком виписувати свої невтішні дитячі думки». Її поетична, а згодом і прозова творчість шліфувалася на літературних студіях. Любов до читання, збирання власної бібліотеки, а згодом філологічна освіта в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького назавжди пов'язали Марію Морозенко з літературою.

У її творчому доробку — вірші й колискові для дітей, казки, анімалістичні оповідання, історичні поеми, історико-пригодницькі повісті й повісті для підлітків, поезія для дорослих, драматичні твори.

Історією та національними героями Марія Морозенко зацікавилася завдяки своїй матері: «Від мами, а вона гарно співала в церковному хорі, я почула співані балади. І в них історія мого народу. І часом думала й сама написати щось історичне». І написала історичні твори *«Княгиня Ольга»* (2005), *«Князь Святослав»* (2007), повісті *«Іван Сірко — великий характерник»*

(2009), *«Іван Сірко — славетний кошовий»* (2013). Марія Морозенко зауважила, що на творчість її завжди надихали насамперед люди — «наші прекрасні героїчні українці, яких пізнаю все більше, тішачись тим, якою потужною є українська нація». *А що надихає вас?*

«ІВАН СІРКО — ВЕЛИКИЙ ХАРАКТЕРНИК»

У повісті «Іван Сірко — великий характерник» ідеться про народження і становлення Івана Половця, який у майбутньому став славним козаком і здійснив багато подвигів. Сільська громада вважала Івана ще з дитинства «нечистою силою», бо він народився із зубами. Діти уникали його або насміхалися над ним, але хлопчик мужньо терпів образи, не втрачав сили духу і мріяв про звитяжне життя. Якось на лісовій галявині голос волхвиці закликав його зірвати квітку папороті. Ця квітка «проросла» в його серці як нова сила. Волхвиця подарувала хлопчикові мале вовченя. З того часу Іван став іншим і попросився на Запорозьку Січ.

У стараннях стати справжнім козаком гартував тіло й дух, здобував навички воїна і силу. Під час виконання одного із завдань він убив вовка Сірка, прийнявши його за ворога, і тяжко переживав. Тільки завдяки волхвиці й козакам-характерникам Іван одужав. Утретє він народився, коли в пустелі після кількох тижнів голоду і спраги, перебуваючи між життям і смер-

Андрій Павлов. Козак-характерник. 2022 р.

тю, керований внутрішнім голосом і маревом з образом вовка Сірка, знайшов цілюще коріння. Відтоді став Іваном Сірком — великим характерником. Повість закінчується описом весілля Івана і молодої волхвиці Софії. На щасливе життя їх благословила волхвиця Рода.

«Іван Сірко — славетний кошовий» — продовження історії змужніння та духовного зростання великого характерника Івана Сірка, якому судилося «дорости чину славетного козацького отамана та здобути на віки вічні усенародну шану і любов». У повісті емоційно розкрито його роль для козацтва, України.

В основі творів Марії Морозенко — описи Івана Сірка істориками, літературні портрети отамана. Авторка зауважувала: «Він не є точно виписаний історичний портрет конкретної людини. Мені хотілося показати Івана Сірка передусім як цілісну особистість, яка, пройшовши важкі життєві випробування, не стала слабкою, а набула якості лідера. Зокрема, й показати ті риси, які вплинули на його зростання, сформували Івана Сірка як заступника людей, непереможного воїна, котрого боялися вороги і за ким слідували рішуче побратими». Саме в здатності консолідувати групу людей — дружину чи військо — суспільство і державу, письменниця вбачає урок для всіх нас: «Сильні ми всі, коли гуртуємося. Розрізнення сил приносить поразку».

Дерево термінів

Козаки-характерники — так запорожці називали людей, які мали надприродні здібності, володіли таємними знаннями й магічними силами. В українському фольклорі та народних віруваннях козаків-характерників зображують як невразливих воїнів, здатних ловити кулі на льоту, перетворюватися на тварин, переноситися з одного місця в інше, керувати силами природи, зачакловувати зброю тощо.

Козак-характерник (або ж химородник, галдовник, заморочник), згідно з народними легендами, умів лікувати поранених, а також знав секрети фізичної та психологічної підготовки воїнів. Найвідомішим характерником вважають козака Мамая.

Волхви — мудреці, знахарі, носії релігійних знань, які мали вплив на сили природи, уміли пророкувати майбутнє і лікувати людей та тварин.

Хто такий Іван Сірко?

Іван Сірко — український полководець, легендарний кошовий отаман Запорозької Січі й усього Війська Запорозького Низового (з 1659 р. до серпня 1680 р.). Він ходив походами на Османську імперію та Крим, керував козаками в часи Тридцятирічної війни (1618—1648), вражав сучасників винахідливою стратегією і тактикою, здобув перемоги в багатьох битвах. Його подвиги оспівували в піснях, а про особливі здібності козака-характерника розповідали в казках і легендах. Іван Сірко став національним героєм, який захищав Україну й боровся за волю рідного народу проти татар, турків, поляків. У 1654 р. виступав проти підписання Переяславської угоди й відмовився принести присягу московському цареві.

ІВАН СІРКО — ВЕЛИКИЙ ХАРАКТЕРНИК (2009)

ПОВІСТЬ

(Уривки)

1. *Чи маєте ви улюблених національних героїв? Хто вони? На які вчинки вас надихають?*
2. *Пригадайте міф про цвіт папороті. Які чарівні властивості (за міфом) має ця квітка? Що символізує цвіт папороті у творі?*

(...) Заворожено хлопець дивився на неймовірної краси квітку, що розгортала перед ним розкішні пелюстки.

— Не стій на місці, дурнику, — гримнув з височини голос. — Цвіт папороті квітне мить. Швидко розріж мізинець, сховай квітку в свій палець.

«Нащо я маю робити це?!» — хлопець думав одне, а робив усе те, що велів йому голос. Срібне лезо ножа торкнулося пальця.

Краплі крові впали на розкішний цвіт папороті. Квітка стріпнула пелюстками, поволі складаючи їх докупи. — Обтинай ножем голівку квітки і прикладай до мізинця.

Як тільки він це зробив, розкішний бутон, прикладений до рани, взявся вростати в руку. Але хлопцю від цього не було боляче. Гаряча і млосна хвиля огортала тіло — з ніг до голови. Так, наче хтось, розгойдавши його на орелі, палахнув у груди жаром. Це все, що він почував цієї миті. Квітка папороті зменшувалася на очах і нарешті зникла. Іванко вражено подивився на свою руку — жодного знаку про те, що сталося! Кров зникла, наче й не було її досі на руках. На пальці не виднілося навіть маленької відмітини шраму.

— Де ділася квітка?

— Проросла в твоєму серці.

— Нащо?!

— Той, хто купальської ночі дістане цвіт папороті, матиме силу велику.

— Яку іще силу?

Голос не відповів йому.

— Яку силу?

І раптом позаду себе Іванко почув небезпеку. Дивним було й те, що навіть не обертаючись, він знав, хто стоїть за кілька кроків від нього, готуючись до нападу. Великий вовк стояв за його спиною.

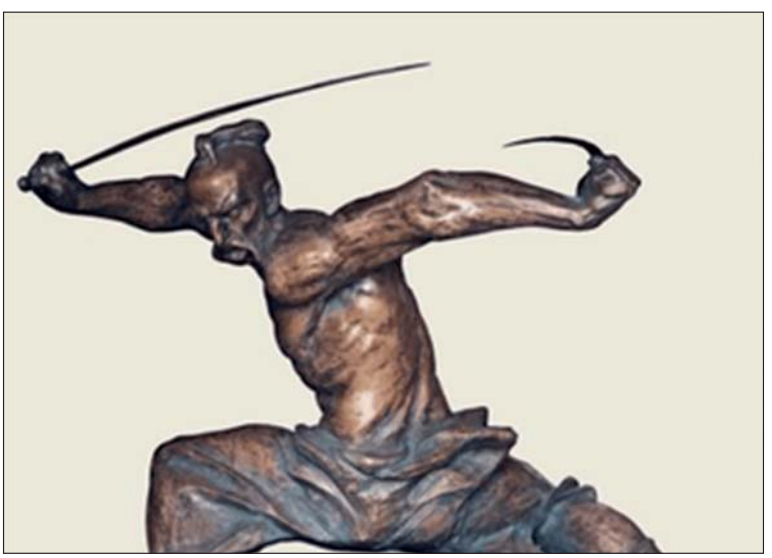

Олесь Бадьо. Скульптура козака-характерника

Цієї хвилини Іванко почувався якось дивно. Іншого дня він напевно що злякався б. Чи не помер би зі страху? А тепер, відчуваючи наближення ошкіреного хижака, хлопець не мав ані краплі страху. Натомість у ньому пробудилося бажання боротьби. Він був готовий змагатися зі звіром!

* * *

Іван Половець поборов вовка.

(...) Поборов найстрашніший свій страх, яким зазвичай батьки залякували його, коли він у чомусь не слухався їх. Власноруч переміг нездоланне.

Позаду почувся приглушений сміх. Хлопець рвучко повернувся. Яскравий сніп місячного сяйва огортав дивну людську істоту, яка стояла перед ним, тримаючи в руках маленьке вовченя, що жалібно скімлило в руках. Розпатлана старезна баба, з горбом за плечима, із ціпком, на який спиралися розчепірені пальці рук, вдоволено прошамкотіла:

— Відтепер, Іваночку, ти не втікатимеш від своїх кривдників ніколи. Івана Половця, народженого вдруге, гірше за вовка боятимуться всі вороги. Тримай, це тобі винагорода. Вовченя — твоє. (...)

ЗАПОРОЗЬКІ ПОСЛАНЦІ

1. *За що воювали запорожці? Якими були їхні ідеали?*
2. *Чому юний Іванко прагнув потрапити на Січ?*

У березні 1624 року славне запорозьке козацтво з гетьманом Дорошенком на чолі здійснило морський похід на Кафу. Щойно збудована флотилія з вісімдесяти чайок спустилась на води Чорного моря і рушила до берегів Босфору.

Добре пошарпавши обидва береги, захопивши при цьому чимало зброї й довівши до переляку Царгород, запорожці без втрат повернулися додому.

Головним завданням походу було скріплення стосунків із кримським ханом Шагін-Гереєм у боротьбі проти турків. Самі ж козаки давали польським комісарам зовсім заплутані пояснення — мовляв, до Криму занесла їх хвиля, коли вони приби-

лися до донських козаків, щоб разом із ними в морі погуляти. Потрапивши в біду, мусили найнятися у військо Шагін-Герея, який за гарний кошт закликав їх на службу. По війні відправив хан додому їх із честю, нагородивши щедро за вірну службу. Разом із козацтвом повернулися на Запорожжя й сімсот бранців, які перебували в Криму.

* * *

Відразу ж після походу погожого квітневого дня в Мерефу прибули козацькі гінці. Ватагу із Січі очолював молодий козак Іван Дуб. Громада, як і повелося в поселенців віддавна, достойно зустріла козацьких посланців. Чого тільки не принесено до столу — солонину, мед, молоко, яйця, свіжоспечені житні коржі та все, що треба для щирої розмови. Обід для побратимів-козаків влаштовано в садку козака Михайла Діброви. Вельми тішився він цим пошануванням. (...)

Коли було з'їдено й випито чимало, зав'язалася жвава розмова.

— Приїхали закликати вас на війну, — без всякого якогось там вступу, просто встав і сказав Іван Дуб.

— Ой леле! — не втрималася якась молодиця.

— Тихо мені, — трусонув у повітрі кулаком Михайло Діброва. — Дайте козакам слово сказати.

І тоді молодий козак продовжив. Він почав говорити те, що мав би сказати на початку. Але вийшло вже так, як воно вийшло. Тому й мовлено слідом:

Юзеф Брандт. Сторожа над Дніпром. 1878 р.

— Віру поганську турецьку ще Байда прокляв. За це вони нашого славного отамана на залізний гак над морем почепили. І скількох ще після нього четвертовано, розтерзано, посаджено клятими бусурманами на палі. Мусимо відплатити за всіх їх, бо інакше ганьба нам і неслава.

— Гарно говорить, — струснув сивою чуприною Михайло Діброва.

— Початок цьому вже покладено. Влітку наш батько, гетьман Дорошенко, похід на Стамбул готує. Поміч у цій справі вже є. Кримський хан взявся підтримати нас. Закликаємо славне парубоцтво, здатне зброю в руках тримати, іти на Січ, самим добувати собі права й волю, відстоювати рідну віру. Тепер або ж ніколи! Поженемо ж, браття, бусурманів геть із землі, щоб і не смерділо ними на всіх просторах і усюдах українських.

— Славний козак! — не стримався й собі Дмитро Половець.

— Хто може чим Січ підтримати, мусить це зробити зараз, бо ж знаєте й чули — чайки тепер будуємо, зміцнюємо наші сили. (...)

З-за столу підвівся Михайло Діброва:

— Що ж, вислухали ми тебе, козаче, тепер послухайте — і ти, й інші козаки, та й вся громадо, що думаю я, старий, як світ, чоловік Михайло Діброва. А думаю я ось що. Чули ми про те, що погуляли гарно запорожці на вулицях Царгорода. Злякалися бусурмани, принишкли. Чи ж надовго? Вірно розсудив славний гетьман Дорошенко — доки наші вороги по запічках, як таргани, поховалися, доки їхніми душами клятими страх порядкує, час відвідати їх удруге. Знищити начисто! Мусять на Січ піти ті,

Сергій Васильківський. Запорожець. 1900 р.

що можуть. Пішов би і я, — зітхнув на свої слова старий козак, — так мало вже з мене якогось толку. Хіба що кашоваром?

Всі засміялися за столом.

— А я думаю ось що, — Дмитро Половець не втримався й собі. — Чи не час вже нам, браття, гуртуватися та й разом вдарити не тільки на турків, а й шляхтичів клятих під корінь підтяти. Бо ж гнані ми з місць родовідних нагайками їхніми лютими. Всі як один.

Іван Дуб кивнув головою на ці його слова:

— Ось що скажу вам, люди. Запорожці пам'ятають підступно вбитого шляхтою Косинського, четвертованого у Варшаві Северина Наливайка, всіх наших побратимів, загиблих у битвах. Щойно розгромимо турків, з допомогою хана підемо й на шляхтичів. Так буде!

— А чи ж правда те, що чулося тут? Кажуть, що отаман Дорошенко зичливий до шляхти.

Гнівно зблиснули очима на ці слова козацькі посланці. Не втримав сердитого викрику Іван Дуб:

— Все це не більше як домисли. Нині — зичливий, бо мусить подбати, щоб двох ворогів нараз не мати на шляху. Щойно справиться з одним — підемо гуртом на іншого. За зайцями двома погнатися — жодного не піймати. А не схоче піти на шляхту, іншого гетьмана настановимо. Буде так, як козацька громада вирішить.

— Добрий козак. Ох і добрий! — підкрутив сивий вус Михайло Діброва.

— То що, приєднуєтеся до нашого коша на славну справу, побратими?

Не встиг ніхто й слова сказати на це, як вискочив із-за вишні сірий звір і жалібно завив.

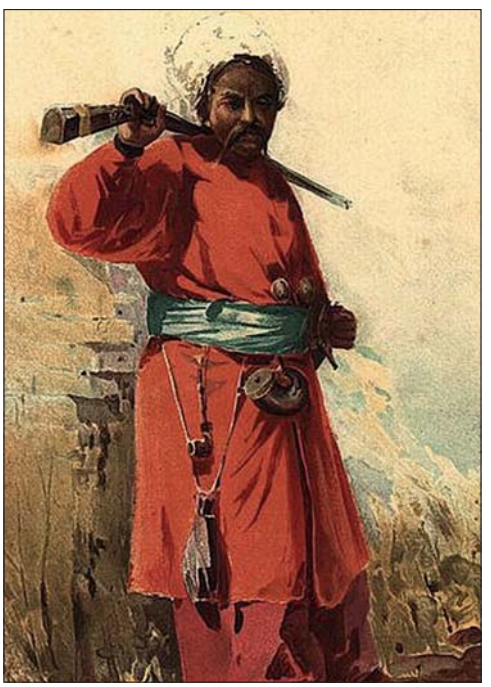

Сергій Васильківський. Запорожець. 1900 р.

— Це ж вовк! Хапайте сіроманця! — кинувся з-за столу Іван Дуб. І доки хтось оговтався за столом, вхопивши наляканого звіра за шию, взявся за шаблю.

— Не треба! — почувся голосний викрик. Під ноги козаку впав хлопець. — Відпустіть мого Сірого, чуєте?

Молодий козак аж стрепенувся, розгубившись від несподіванки. І тут голосно засміявся Михайло Діброва:

— Я так і думав, що це не дикий звір, а годованець Іванів.

Дмитро Половець невдоволено став біля сина:

— А ти чого тут?!

— Я... — під поглядом стількох дорослих очей хлопець розгубився.

— Кажи, синку, якщо маєш, що казати, — підтримав похресника Михайло Діброва.

Підбадьорений його словами малоліток зиркнув сяючими очима на козацького ватагу:

— Я хочу... на Січ.

Голосний регіт покрив його слова. Геть роздразнений цим сміхом, Дмитро Половець дав синові міцного потиличника:

— Ану, марш додому! Теж мені козак знайшовся. Забирай свого посіпаку і геть звідси. Сказано, щоб за мить не бачили тебе мої очі!

Спантеличений Іван Дуб, віддавши хлопцю вовка, поволі опустив шаблю.

— Треба було рубанути, — Тарас Чорнопліт їдко відізвався від гурту.

Михайло Діброва гостро стрільнув очима на хлопця. На його погляд юнак відступив назад, ховаючись за спинами парубоцтва.

* * *

До сходу сонця, коли ледь засіріло, січові посланці вирушили у дорогу. Попереду чекали на них загублені поміж горбів інші козацькі поселення й хутори.

Щойно молоді козаки виїхали із Мерефи, сталася з ними несподівана пригода. На околиці, біля старого цвинтаря, коні раптово схарапудились.

— Щось тут воно не те, хлопці, — насторожився Іван Дуб. — Дивіться у всі очі, чи ж не турки де причаїлися?

З-за похиленого хреста вийшла невеличка постать.

— Що се за проява? — захрестився молодий козарлюга.

— Егей, хто ти такий?! — вигукнув Іван Дуб.

— Це я, — продзвенів у темряві тонкий голос і перед козацтвом з'явився хлопчак.

— Чого тобі треба? — невдоволено нахилилися над ним козаки. Іван Дуб упізнав хлопця першим. Від несподіванки аж присвиснув. — Хлопці, та це ж син Половця, той, що був учора з вовком!

— Візьміть нас... у козаки, — несміливо промовив хлопець.

— Ого-го! — покотився дзвінко молодечий сміх. — А не зарано?

— Не зарано.

— Та й кого це, вас? — роззирнувся Іван Дуб довкола.

— Мене, Івана Половця, і Сірого.

— І Сірого?.. Де ж він?!

Аж тут почулося жалібне завивання. Хлопець кинувся до віддаленої хрестовини.

«От харцизяка, — всміхнувся Іван Дуб, злізаючи з коня, — припнув, як бичка, свого звіра, аби тільки нас умовити на своє». За ним спішилися й двоє інших козаків.

Тримаючи за мотузку вовка, хлопець підійшов ближче:

— Я мусив прив'язати Сірого, бо ж ви могли шаблею... (...)

Сергій Васильківський. Козак в степу. Тривожні ознаки. 1905 р.

Козацтво втомилося змагатися з хлопцем. Мовчки перезирнулися між собою і, здається, зрозуміли в одну мить один одного:

— Ось що, козарлюго. Ми їдемо ниньки по справах. А ти мусиш знати — козаком стати не кожний може. Якщо вже ти не хочеш вертатися додому, так тому і бути. Дістатися на Січ маєш сам. Без нас і без чиєїсь там допомоги. Але ж знай, малий, — притишив застережно голос Іван Дуб, — дістатися на Січ непросто. Мусиш дев'ять порогів, де вирує страшна вода і стугонить важке каміння, здолати. Пройти, проплисти, пролетіти. Як уже зумієш. Затям наперед, уміють долати пороги одиниці. Тисячі пориваються туди, а потрапляють тільки вибрані відчайдухи. На інших чекає в дорозі смерть або й турецька неволя. Ось так. То що, хлопче, може, передумаєш?

Іван непевно схитнув головою. Козацтво прийняло це за вагання.

— Отож-бо, подумай гарно, а вже тоді... Якщо втрапиш, питай Івана Дуба. Чуєш, якщо втрапиш, — додав молодий ватаг зі сміхом, і козацькі коні галопом понеслися вдаль.

* * *

Якби Іван Дуб гаразд знав хлопця, якого він надумав залякати небезпеками біля порогів, то, мабуть, додав би до своєї розповіді ще чимало всіляких страхів. Хоча й всім тим навряд чи би настрашив малолітнього відчайдуха...

* * *

Відколи Іван Половець знайшов у лісі квітку папороті, щось незбагненне коїлося з ним. Хлопець усе не міг всидіти на місці. Нудячись у Мерефі, поривався з рідного дому. Батькам додавав він цим чимало клопоту. Іноді знаходили його за селом, біля пастухів, в інший час — на сусідньому хуторі, а було й таке, що виловлювали з мандрів на далекі села. За це його не раз було добре бито вербовими різками, а сірого друга, якого незмінно хлопець брав із собою, посаджено на ланцюг. (...)

Іван Половець почувався в Мерефі незатишно. Він був тут чужим. Єдиною близькою людиною з-поміж усіх людей, ок-

рім батьків, був хіба що його хресний, Михайло Діброва. Від нього малий перейняв чимало — навчився плести із лози всілякі ужиткові дрібниці, скакати на коні, розкладати ватру. Цей чоловік мав на нього великий вплив. Він часто втішав хлопця оповідками про славне минуле, вигартуване блиском козацьких шабель, мимоволі засіваючи в душі свого малого похресника бажання якнайшвидше вирости і податися до молодецького козацького гурту. З ним одним хлопець почувався затишно. А поміж своїх однолітків та іншої дітвори не знаходив собі місця. Батьки це бачили гаразд, не раз просили сина жити по-людськи, як всі інші діти. Малоліток уважно слухав батьківські настанови про те, що треба більше порати-ся в дворі, менше тинятися узліссям та околицями, бути привітним до людей.

Слухняно робив це повсякчас. Спритний у роботі, допомагав у господарстві, хилився добрим словом до людей. Але люди самі цуралися його. Бувало й таке, що обзивали «малим перевертнем». П'яничка-дяк, який не знати чому мав на хлопчака чи не найбільшу неприховану злість, «нагородив» малого цим прізвиськом. (...)

* * *

Полегкість прийшла несподівано. Коли Іван почув про те, що в Мерефу прибули козацькі посланці, щось затремтіло в гру-

Музей історії Запорозького козацтва на о. Хортиця, м. Запоріжжя

дях, так, наче серце покотилося пріч, із ніг до голови заливаючи тіло гарячим спалахом. Перед очима вочевидь постали хвилини спілкування із хресним, дитяча уява малювала картини козацької звитяги. В одну мить Іван з роду Половців збагнув, що мусить податися слідом за тими, хто розбудив у ньому ці полум'яні почуття. (...)

ХОРТИЦЯ

audiotext

Прослухайте авдіотекст. Якого товариства прагнув Іван Половець?

Михайло Дорошенко сказав Івану Дубові, що за козацьким законом Іван Половець має три роки чурою[1] походити і можна його віддати в науку до Макогона, щоб навчився добре орудувати шаблею. Але Іван Дуб переконаний, що хлопчак володіє іншою гострою зброєю і його боялися люди.

ПЕРЕВОЗЬКІ ХУТОРИ

Чого навчав Івана Половця Іван Дуб? Чи слушними були поради старшого козака?

— Боялися, кажеш? — замислився гетьман. — Вгледів і я щось таке поміж ним і тими, що з Мерефи прибули. Сторониться він їх, а вони його. Я думав, що все це через вовка.

— Ну, звісно, що й через звіра також. Сірий — його оборонець. Змалку він біля нього. З ним і прибився сюди. Це теж неспроста. Чи не із роду він Мамая, Байди, Підкови та інших?

— Ну, про це ще рано говорити. Час покаже. Хоча саме такі нам ой як треба зараз!

— Авжеж, що так, — радо вхопився за ці слова Іван Дуб, — усього ж маємо п'ятьох, але підтоптаних, не рахуючи ту, що на Перевозьких хуторах, яка сім літ тому сюди прибилася.

---

[1]Чура, джура — так називали в Україні в XVI—XVIII ст. зброєносця, учня в козацької старшини. Зазвичай джурами були молоді хлопці.

— Мовчи, про Роду ні слова! — різко зупинив Дорошенко. — Вона одна багатьох вартує. Знай, волхвиня недавню перемогу напророкувала, до неї я ходив уночі перед виступом. Пригадай собі, коли ми добре пошарпали Стамбул та й спорядилися додому, султан кинувся нам навздогін. Це й передбачала Рода, вона ж і дала пораду, як вести себе з військом бусурманським. За її словом було виставлено чайки супроти турецьких галер. І султан злякався розпочати битву, з тим і забрався.

— Я цього не знав, — здивувався почутому Іван Дуб.

— Тож знай і мовчи. Мусиш знати і те, що саме Рода зцілила писаря Пашковського, який вже на той світ від ран побирався. За три дні на ноги підняла. Та так, що й забув козак думати про скору смерть. Он як воно.

— То, може, до неї в науку віддати і цього?

— Якщо хлопець вдатний, то чом не спробувати. Тут з нього замало поки що справи. Відвести на Перевозькі хутори, а з ним двох із пластунського куреня — Вітрогона та Пугача. Нехай подивляться, що та як. Якщо виявиться їхнім, то вони зразу ж це пізнають. А коли так, Рода навчить, як на всілякому чар-зіллі знатися, а наші характерники покажуть премудрості козацького чину — кулі на льоту ловити, ворогів присипляти, ману напускати. Зуміє все це пізнати — великим характерником стане. А коли ж виявиться не їхнім — чужого не приймуть.

Юзеф Брандт.
Табір. 1900 р.

— І що ж тоді з ним робитимемо?

— Відправимо, куди там час покаже і наші справи.

— А що робитимемо з вовком?

— Хай він забирає його із собою на хутори.

— Звісно, нащо звіряку на Січі тримати. Козаки вночі жахатимуться страшного виття.

— Гм, козакам нічого харапудитися вовків. Коли є страх, немає сили.

— Вірно, батьку-отамане.

* * *

Після довгої розмови з Гетьманом мав Іван Дуб коротку розмову з Іваном Половцем. Та й скоріше, що це була не так розмова, як його настанови малому.

— Для того, щоб досягти великої слави, хлопче, мусиш пройти усі випробування. Їх є чимало. Але коли ти вже пройшов пороги, то ці завдання не лякатимуть тебе, справишся з ними заввиграшки, — сміявся молодий козак з нього чи знову звіряв душу, пильно зазираючи в глибінь очей? — Зараз тобі буде зав'язано очі — на слух маєш відчути, якими місцинами проводитимуть тебе провожаті. Мусиш прислухатися пильно за переднім подорожнім, а той, що їхатиме слідом на коні, вартуватиме, щоб ти, бува, в халепу не втрапив, оступившись. Ось тобі моя порада: як ітимеш, надійся лишень на слух і нюх.

Юзеф Брандт. Сутичка козаків з татарами. Прибл. 1890 р.

— Як Сірий?

Іван Дуб посміхнувся:

— Вовка твого буде відвезено на місце окремо. Ти маєш дістатися сам, слідуючи наказам наших пластунів.

— Я зумію.

Поклав руку на його плече:

— Сподіваюся, що так воно і буде. Пам'ятай собі, хлопче, що і я віднині відповідаю за твої кроки по цій землі. Якщо не зумієш — зразу ж відмовся. Чуєш мені?

— Я зумію, — вдруге завірив Іванко.

— Що ж, тоді ступай з Богом, — Іван Дуб дав знак двом поважним козакам.

* * *

Із зав'язаними очима Іван Половець вийшов на шлях. Глибоко вдихнув повітря. Легко і вільно. Так він почувався нині. Таємничість вабила його. Відчував: те потаємне, до чого він ішов від тієї самої миті, коли зірвав далекої купальської ночі квітку папороті, наблизилося до нього тепер. Хай і не цілком, але зупинилося неподалік, чекаючи зустрічі з ним.

Блукання було несказанно довгим. Скільки часу вони йшли — важко й сказати. Яким шляхом простували — відчував згодом легко, вростаючи в небачене, лишень чуте. Кілька разів схибив напочатку, але знову, спрямований на шлях

express-lesson

Пам'ятник українським козакам у м. Відень (Австрія)

своїми провожатими, крок за кроком усе впевненіше вирізняв поступ того, хто йшов попереду. Він чув, коли той простував рівним шляхом і коли ставав на маленьку галузку чи босими ногами торкався зі сплеском води. За ним він слідував невідступно.

Той, що був позаду, вів за собою кількох коней. Це він розрізнив теж чітко, чуючи стукіт копит та дзенькіт вуздечок.

Коли зупинилися на перепочинок, один із провожатих запитав:

— А що, хлопче, можеш сказати, що і як ми пройшли?

Іван, у тугій пов'язці на очах, через яку не пробивалося ані крапельки світла, спробував оповісти відчуте:

— Спочатку ми пройшли чисте поле — трава торкалася ніг і вітер чувся виразно, ніщо не заважало йому бриніти чисто. Потім ми спустилися в долину — за кілька кроків кумкала жаба і я мало що не втрапив у болото. А от щойно ми завернули до лісу і ось стоїмо під деревом. Те, що навкруги ліс, — це виказує шелест дерев. Їх тут багато. Кожне дерево має свій голос. А ми стоїмо під осикою. Недаремно деревом-переляком називають її люди — он як тремтить осичина.

Промовляючи ці слова, Іван Половець не міг бачити, як вдоволено перезирнулися між собою його сивочолі провожаті, згідно киваючи на таку спостережливість.

І таке іноді буває, хоча й рідко, але подумали вони водночас: «З цього хлопця буде-таки толк».

Потреби у зав'язуванні очей вже не було. Білу полотнину зняли. Далі всі гуртом добиралися кіньми.

* * *

Щойно переступили поріг огорненої сутінками хати, тьмяний блиск каганця, що стояв на печі, торкнувся очей.

Козаки гукнули:

— А де ви тут, бабо, виходьте, он якого козарлюгу в науку маємо.

Із цим, залишивши його на порозі, вийшли у сіни. Він озирнувся:

— Агов, є тут хто-небудь?

У відповідь почулося:

— Ну-от, нарешті дочекалася. (...)

Образ Івана Сірка в живописі

Образ козака Івана Сірка приваблював митців різних часів. На своїх полотнах вони відтворили його харизматичність, мужність, нескореність, волелюбність і відданість боротьбі за свій народ та національні інтереси. Художниця Наталія Павлусенко створила портрет Івана Сірка в жанрі історичної реконструкції. Уперше його було представлено в Музеї гетьманства в Києві на виставці «Герої козацької України» (2018). Як зізнається художниця, «портрет отамана Івана Сірка відтворила на основі дослідження Галини Лебединської. Щоби природно виписати поставу героя — запросила позувати акторів театру імені Івана Франка».

Наталія Павлусенко. Іван Сірко. 2018 р.

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Хто такі козаки-характерники? Чи траплялися вам їхні образи в літературі, кіно, живописі?
2. Які джерела використала Марія Морозенко для створення повісті про Івана Сірка?
3. Про який період із життя Івана Сірка йдеться у творі?
4. Які чинники вплинули на формування характеру героя?
5. Хто із запорожців був для нього прикладом для наслідування?
6. Як ви гадаєте, у повісті переважає історична правда чи художній вимисел?
7. Яких персонажів можна вважати реальними, а яких — вигаданими?

Аналіз та інтерпретація

8. Відтворіть розвиток сюжету повісті за заздалегідь підготовленим планом. Які епізоди ви вважаєте ключовими? Поясніть.
9. Твір Марії Морозенко зараховують до жанру історико-пригодницької біографічної повісті. Доведіть чи спростуйте це твердження.
10. Охарактеризуйте образ Івана за допомогою цитат. Що свідчить про те, що він був особливою дитиною, юним характерником?

Творче самовираження

11. Розкажіть про традиції святкування Івана Купала у вашому краї й легенди, пов'язані із цим святом. Чи вірите в чарівну силу квітки папороті? Намалюйте та опишіть її. Яку роль вона відіграла в долі Івана Сірка?
12. Підготуйте пост для соцмереж про твір Марії Морозенко «Іван Сірко — великий характерник».

Цифрові навички

13. За допомогою інтернету знайдіть і подивіться документальний фільм «Україна: забута історія. Сірко: на стражі віри». Що нового ви дізналися про характерника?

Дослідження і проєкти

14. *Робота в групах*. Створіть мультимедійну презентацію на підставі цікавих фактів про Івана Сірка, використовуючи твір Марії Морозенко, історичні, фольклорні та інтернет-джерела.

Життєві ситуації

15. Як малий Іванко ставився до вовченяти, подарованого йому волхвицею? У чому виявляються його любов і піклування? Чи знаєте ви приклади такого ставлення до тварин?
16. Яку роль відіграли козаки в історії України та світу? Які якості та ідеали козаків актуальні для нашого часу?

2

Лицарство і козацтво в літературі

Лицарі в Західній Європі

Як найвищий дух спливає з неба
і впорядковує цей світ, так благородне
обличчя жінки може зворушити
й надихнути серце чоловіка.

Ґвідо Ґвініцеллі

Лицарство виникло в країнах Західної Європи у VIII ст. у зв'язку з військовою необхідністю переходу від народного пішого війська до кінного війська васалів. *Васалами* називали феодалів, які одержували земельні володіння від могутніших феодалів — сюзеренів, а натомість змушені були виконувати для них певні повинності, зокрема — військову. Отже, лицарі служили королям або іншим впливовим особам. Слово *лицар* у різних мовах спочатку означало «вершник» або «озброєний вершник». Пізніше так стали називати шляхетний титул. У добу Середньовіччя, особливо в XI—XIII ст., лицарі брали участь у воєнних походах і бойових турнірах, вступали в релігійно-військові об'єднання (ордени), захищали володіння сюзеренів. На той час у країнах Західної Європи було сфор-

Жан Фруассар.
Битва при Кресі. XV ст.

мовано лицарський кодекс, тобто правила моралі та поведінки лицарів. Провідні ідеї лицарського кодексу — сміливість, честь, захист християнської віри, заступництво за бідних і знедолених, вірність слову, благородство тощо. А ще лицарі були віддані своїм коханим, заради яких ішли на подвиги, перемагали в битвах, складали вірші й пісні. Яскравими взірцями лицарської культури є лицарські романи (наприклад, «Трістан та Ізольда»), лицарська поезія, пісенна творчість. Незважаючи на суворі випробування, кохання надихало середньовічних лицарів.

Вальтер Скотт (1771—1832)

Свобода і шляхетність
мають найкращих
захисників у тих,
хто називає себе лицарями.
Вальтер Скотт

Яку людину можна назвати в наш час лицарем або лицаркою? Які якості їм притаманні? Чи знаєте ви таких людей?

1814 рік — визначна дата в історії світової літератури. Цього року з'явився перший історичний роман під назвою *«Веверлі»*, який одразу привернув увагу англійської публіки. Спочатку ніхто не знав, хто був автором твору. Він довго не відкривав свого імені, анонімно випускав у світ роман за романом, а читачі дивувалися новим пригодам і подіям з історичного минулого. Лише через кілька років автор розкрив таємницю. Під псевдонімом *Невідомий* приховував своє ім'я британський

письменник шотландського походження Вальтер Скотт.

Вальтер Скотт народився у м. Единбурзі (Шотландія) в сім'ї юриста. У 1792 р. склав іспити на звання адвоката в Единбурзькому університеті. У 1799 р. став шерифом у м. Селкирширі, а з 1806 р. виконував обов'язки секретаря суду. Водночас цікавився народною творчістю та історією. Він збирав шотландські народні пісні й балади, які увійшли до збірки *«Пісні менестрелів із шотландського кордону»* (1803). Вальтер Скотт писав і власні поетичні твори в народному стилі.

Замок Ебботсфорд. Шотландія. Сучасне фото

У своєму родовому маєтку — замку Ебботсфорд, що в Шотландії, оточивши себе предметами в середньовічному стилі, митець задумав створити роман нового типу. І такий твір з'явився. Роман *«Веверлі»* (1814) відкрив серію історичних романів Вальтера Скотта, які до 1827 р. виходили друком анонімно: *«Пуритани»* (1816), *«Роб Рой»* (1818), *«Айвенго»* (1820), *«Квентін Дорвард»* (1823), *«Вудсток»* (1826) та ін.

Чому Вальтер Скотт тривалий час приховував своє авторство?

Вальтер Скотт написав тридцять історичних романів. Але чому він так довго не відкривав свого імені? По-перше, написання романів не відповідало його державній посаді — він був секретарем вищого суду. По-друге, він боявся, що новий жанр не буде мати успіху. А по-третє, любив усілякі таємниці, вигадки й легенди. Анонімність давала йому змогу чути неупереджені думки й оцінки щодо його творів. Серед сучасників митця тільки Джордж-Гордон Байрон здогадався, хто ж був справжнім автором історичних романів. Однак він не розголошував таємниці Вальтера Скотта, поки той сам не зізнався в усьому читачам.

Дерево термінів

Історичний роман — різновид роману, побудований на історичному сюжеті, який відтворює в художній формі якусь епоху, певний період історії. У цьому жанрі історична правда поєднана з правдою художньою, історичний факт — з художнім вимислом, справжні історичні особи — з особами вигаданими, вимисел узгоджений з реаліями зображуваної епохи. Перший історичний роман написав Вальтер Скотт. У його творчості виявилися характерні ознаки цього жанру. Тому тип роману, який розробив митець, отримав назву *вальтер-скоттівський*.

Своєрідність історичних романів Вальтера Скотта

Складники роману	Виявлення в тексті
Сюжет	Поєднання історичних фактів із художньою вигадкою. Широка панорама життя минулих віків. Показ історії через долі окремих людей
Персонажі	Історичні особи та вигадані персонажі. Представники різних соціальних верств. Немає поділу на позитивних і негативних персонажів. Герої та героїні багатозначні
Конфлікти	Історичні конфлікти поєднуються із соціальними, національними, моральними
Історичний підхід	Обумовленість подій і характерів соціально-історичними чинниками. Історію показано в розвитку
Авторська позиція	Автор об'єктивно відображає перебіг подій, але виражає свої думки через дещо ідеалізованих персонажів
Мова	Наближена до епохи, але зрозуміла сучасному читачеві

Традиції історичного роману в українській літературі

Слава про Вальтера Скотта швидко поширилася Європою. Завдяки його талантові європейські читачі XIX—XX ст. по-новому відкрили для себе Шотландію. В українській літературі традиції історичного роману розвивали Микола Гоголь, Пантелеймон Куліш, Павло Загребельний, Олесь Гончар та ін. Наприклад, Микола Гоголь оспівав ідеали українського козацтва в історичній повісті «Тарас Бульба».

Михайло Дерегус. Ілюстрація до твору «Тарас Бульба». 1952 р.

«АЙВЕНГО»

Історична основа та художній вимисел. У романі «Айвенго» Вальтер Скотт зобразив епоху раннього Середньовіччя, зокрема події XII ст. У той період в Англії утверджувалися феодальні відносини, завершувався процес закріпачення селянства. Ускладнювався він вторгненням племен норманів (або вікінгів)[1]. Події в романі відбуваються в останні роки XII ст. (приблизно 1194 р.) і пов'язані з поверненням короля Річарда I до Англії, його боротьбою проти брата Джона, який намагався захопити престол, і свавільних феодалів.

У романі Вальтер Скотт використав принцип, завдяки якому твір став цікавим і захопливим: історію змалював через зобра-

[1]Нормани (або вікінги) — так мешканці Західної Європи називали скандинавські племена, які здійснювали нищівні набіги на європейські країни.

ження життя окремих людей, серед яких вирізняється образ лицаря Айвенго. Цілком вигаданий герой став утіленням духу середньовічного лицарства та найкращих людських якостей.

У романі діють також реальні історичні особи, але їх образи переосмислені автором, наприклад король Річард I. Реальний король Річард I (1157—1199) був жорстоким і грубим. Однак у романі Вальтер Скотт ідеалізує Річарда, звеличує його як правителя, котрий сприяв об'єднанню англійської нації та втілював ідею визволення від іноземних загарбників.

Прототипом принца Джона в романі став реальний принц Джон (1167—1216), який був королем Англії у 1199—1216 рр. У романі «Айвенго» він зображений хитрим, жорстоким і підступним. У творі згадано й інших історичних осіб: Вільгельма II — англійського короля (1070—1100), другого сина Вільгельма I, а також Едуарда III (1312—1377) — короля, який правив Англією з 1327 р. до своєї смерті. Він спричинив початок Столітньої війни. Автор творчо переосмислив і їхні образи.

Утілення кодексу лицаря в образі Айвенго. Айвенго був сином англосаксонського феодала Седріка Роттервудського, який пишався шляхетністю свого старовинного роду. Седрік мав намір одружити леді Ровену з Ательстаном Конінгсбурзьким, щоб об'єднати англосаксонські політичні партії для опору норманам. Кохання Айвенго до леді Ровени та її прихильність до нього перешкоджали здійсненню цих намірів. Айвенго служив королю Річардові I, що не подобалося Седріку, бо Річард теж був норманом, хоча й здобув прихильність народу хоробрістю та справедливістю. Здійснивши багато подвигів, Айвенго врешті-решт заслужив прощення свого батька й був винагороджений щастям з леді Ровеною. В образі Айвенго втілено кодекс лицаря — служіння королю, честь, шляхетність, волелюб-

Озброєння лицаря.
Музей мистецтв Метрополітен, м. Нью-Йорк (США)

ність, відданість у коханні, щире бажання допомогти бідним і скривдженим.

presentations

Два лицарі як втілення різних моральних цінностей. Айвенго і Бріан де Буагильбер — найсильніші лицарі в романі «Айвенго». Їм притаманні велика сила, мужність і хоробрість. Обидва неодноразово демонстрували свою майстерність і на полі бою, і на турнірах. Однак вони служили різним правителям (Айвенго — королеві Річарду, а Бріан де Буагильбер — принцові Джону) і різнилися моральними якостями.

Бріан де Буагильбер належав до ордену лицарів Храму (або ордену тамплієрів). Це військово-релігійний орден, заснований 1119 р. в Палестині для захисту володінь хрестоносців. Бріан де Буагильбер вихваляється перемогами норманів перед леді Ровеною. Однак Айвенго, завжди чесний і безкомпромісний, викрив брехню. Побившись об заклад, кожний з них виставив свої речі: Бріан де Буагильбер — золотий ланцюг, а Айвенго — справжню святиню, частину хреста Господа, яку привіз із Монт-Кармельського монастиря. У такий спосіб автор наголошує, що їхні життєві цінності різні.

Айвенго завжди вірний законам лицарства, поспішає на допомогу бідним і скривдженим. Коли Буагильбер задумав таємно схопити єврея Ісаака, Айвенго врятував його. Буагильбер бере участь в операції, не гідній звання лицаря. Свою силу він разом з іншими нормана-ми використав не в чесному бою, а спрямував проти літніх людей (Седріка й Ісаака), двох жінок (Ровени та Ребекки) та невеличкої групи слуг. Хоча Буагильбер ще не цілком утратив лицарську честь (наприклад, пропонує до останнього подиху захищати замок Фрон де Бефа, щоб ніхто не звинуватив норманів у боягузтві), він здатен поступитися законами ордену задля власних інтересів.

Мері-Джозеф Блондел.
Король Річард I Левове Серце.
1841 р.

Зображення кохання Буагильбера до полонянки Ребекки допомагає розкрити образ його як людини. Йому необхідна взаємність Ребекки, і він вимагає відповіді на свої почуття силою. Однак фізичній силі Буагильбера автор протиставив моральну стійкість і внутрішню свободу Ребекки. Тендітна й ніжна дівчина виявилася сильнішою від одного з найкращих лицарів Храму. Буагильбер не здатен зрозуміти, чому Ребекка готова обрати смерть, а не життя з ним — нелюбом.

Айвенго, залишаючись вірним королеві Річарду та законам лицарської честі, здійснив багато подвигів, за які народ прославив його ім'я в піснях і баладах. А Бріан де Буагильбер помер безславно — не від меча противника, а від серцевого нападу, не витримавши боротьби суперечностей у своїй душі.

Образи Ровени та Ребекки. У романі «Айвенго» є надзвичайно привабливі образи двох жінок — Ровени й Ребекки. У душі леді Ровени горить вогонь шляхетності, а Ребекку вирізняють палка віра та почуття власної гідності. Вальтер Скотт утверджує найкращі якості своїх героїнь, поетизує їх.

Доблесть і кохання на екрані

Роман Вальтера Скотта «Айвенго» багато разів екранізували: «Айвенго» (режисер Річард Торп, США, 1952), «Айвенго» (режисер Дуглас Камфілд, США, Велика Британія, 1982), «Молодий Айвенго» (режисер Ральф Томас, Кана-

Кадри з кінофільму «Айвенго» (режисер Річард Торп, США, 1952)

да, Франція, Велика Британія, 1995), «Айвенго» (режисер Стюарт Орм, США, Велика Британія, 1997) та ін. Що ж приваблює творців фільмів і публіку в романі Вальтера Скотта? Звісно, не лише напружені події та яскраві характери, а й цінності, важливі за будь-яких часів: доблесть, честь, кохання, мужність, бажання захистити бідних і скривджених, віддане служіння батьківщині та вірі. *Знайдіть в інтернеті та подивіться один з кінофільмів про Айвенго та його пригоди. Зверніть увагу на відображення епохи, а також на характери героїв та героїнь. Порівняйте з художнім текстом. Створіть власний постер до переглянутого фільму.*

АЙВЕНГО (1819)

РОМАН

(Уривки)

Розділ VII

Чому представники різних верств мешканців Англії любили лицарські турніри?

(...) Становище англійського народу було в ті часи досить тяжке. Короля Річарда не було в країні, він потрапив у полон до підступного й жорстокого герцога.

Кадри з кінофільму «Молодий Айвенго» (режисер Ральф Томас, Канада, Франція, Велика Британія, 1995)

Кадр із кінофільму «Айвенго» (режисер Річард Торп, США, 1952)

Принц Джон у спілці з Філіппом Французьким — смертельним ворогом Річарда Левове Серце — використовував увесь свій вплив на герцога Австрійського, щоб продовжити ув'язнення свого брата Річарда, який свого часу виявляв йому стільки ласки. Тим часом він призбирував собі чим більше прихильників у королівстві, аби в разі Річардової смерті відібрати трон у законного спадкоємця, герцога Артура Бретонського, сина Джонового старшого брата — Джефрі Плантагенета. (...)

Ще однією причиною скрути й тривоги в народі було те, що безліч простолюду, доведена до розпачу гнітом феодального магнатства та нещадністю законів про охорону лісів, збилася у великі ватаги й хазяйнувала в лісах та на пустищах, нітрохи не боючись місцевої влади й судів. І самі магнати, осівши в укріплених замках і поводячись у своїх володіннях як дрібні самодержці, теж стали поводирями ватаг, майже так само беззаконних і здирницьких, як справжні розбійники. (...) І все ж серед цього нагромадження лих як убогі, так і багаті, як простолюд, так і шляхетні дожидали турніру, цього найпишнішого видовища тих часів. Ні обов'язки, ні недуги не могли втримати й молодого, й старого від такої вистави. «Збройна забава», як тоді казали, що мала відбутись у Ешбі, в графстві Лестерському, за участю найуславленіших лицарів у присутності самого принца Джона, який мав стати її окрасою, привабила загальну увагу, і призначеного ранку на ігрище поспішали незліченні юрми люду всіх станів і звань.

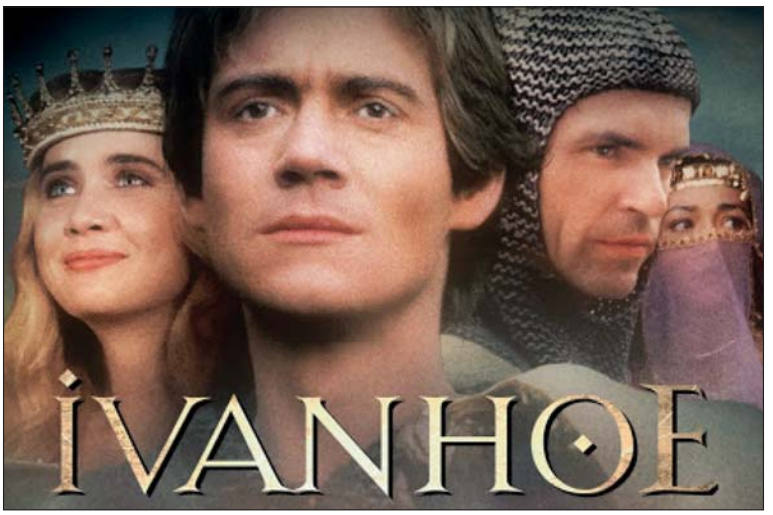

Постер до кінофільму «Айвенго» (режисер Дуглас Камфілд, США, Велика Британія, 1982)

Місце, обране для турніру, було надзвичайно мальовниче. На краю великого лісу, не далі як за милю від міста Ешбі, стелився великий луг із чудовим зеленим дерням, з одного боку облямований густим лісом, а з другого — поодинокими, інколи просто велетенськими, старими дубами.

* * *

Принц Джон звернув увагу на єврея Ісаака з донькою — красунею Ребеккою, які не могли знайти собі місця серед ворожо налаштованої до них публіки. Принц наказав Ательстанові посунутися і дати місце Ісаакові з Ребеккою. Цей наказ спричинив сутичку між саксами й норманами.

Розділ VIII

Як глядачі сприйняли появу Лицаря, Позбавленого Спадщини?

(...) Принц дав герольдам знак оголосити правила турніру.

По-перше, п'ятеро лицарів-заводіїв викликають на бій усіх охочих.

По-друге, кожен лицар, що хоче взяти участь у турнірі, має вибрати собі супротивника з числа цих п'ятьох, доторкнувшись до його щита. Коли він доторкнеться тупим кінцем свого списа,

це означає, що він хоче випробувати свою вправність «чемною зброєю», тобто списом, на вістря якого надіте дерев'яне кружальце, так що небезпеки тут нема — крім зіткнення коней і вершників. Та коли він доторкнеться до щита вістрям списа, бій слід провадити бойовою зброєю, як на справжній війні.

По-третє, коли кожен з учасників додержить своєї обітниці і зламає списа п'ять разів, король має оголосити переможця першого дня турніру, і той дістане як приз бойового коня незвичайної краси й незрівнянної сили, а на додачу до цієї нагороди за звитяжність йому припадає ще й особлива честь — обрати й проголосити Королеву кохання й краси, яка вручатиме приз наступного дня.

По-четверте, оголосили, що другого дня відбудеться загальний турнір, у якому мають узяти участь усі присутні тут лицарі, котрі хочуть здобути хвалу, їх поділять на два загони, рівні числом, і вони мужньо битимуться, аж поки принц Джон дасть знак припинити бій. Тоді обрана Королева кохання й краси має увінчати того лицаря, котрого принц визнає найкращим бійцем другого дня, короною з тонкого золота, вирізаного в подобі лаврового вінка. Того дня лицарські грища скінчаться. Але наступного мають відбутися змагання лучників, цькування бугаїв та інші народні розваги, щоб звеселити простолюд. У такий спосіб принц Джон сподівався закласти підвалини прихильності народу, що її він раз по раз руйнував якимсь нерозважним шаленим учинком, уражаючи почуття й упередження людей. (...)

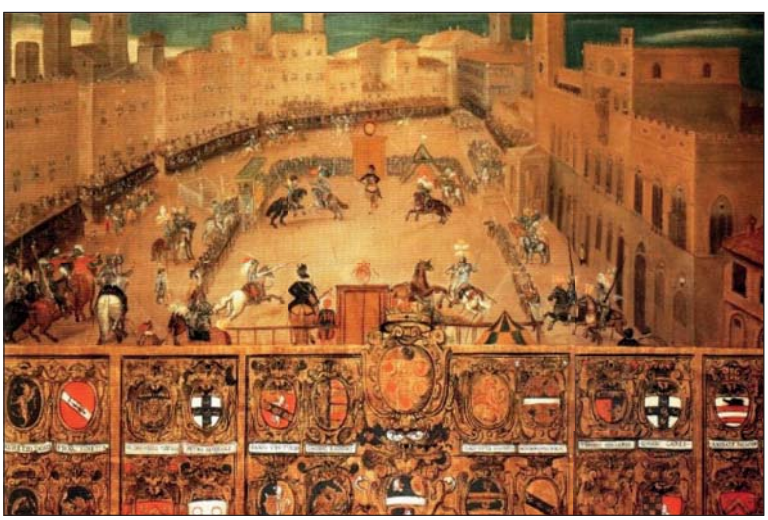

Невідомий художник. Лицарський турнір. Книжкова мініатюра. XIV ст.

Герольди закінчили те оголошення своїми звичайними вигуками: «Щедрість, щедрість, звитяжні лицарі!» — і на них градом посипалися з галерей золоті та срібні монети, бо тоді за одну з найвищих прикмет лицарства вважали щедрість до тих людей, котрих доба визнавала літописцями й істориками честі. Дарунки глядачів були віддячені теж узвичаєними вигуками: «Любов до дам! Смерть супротивникам! Шана щедрим! Слава відважним!». (...)

Під поглядами незліченного збориська глядачів п'ятеро лицарів піднялись на плаский верх згірка, де стояли шатра заводіїв турніру, і там роз'їхались. Кожен ледь доторкнувся тупим кінцем списа до щита того супротивника, з котрим хотів зітнутися. Всі нижні ряди глядачів, котрі були на галереях, і, як кажуть, навіть кілька дам виявили розчарування тим, що перебійці обрали «чемну зброю». (...)

Виявивши отак свої досить мирні наміри, перебійці вернулись у дальший кінець арени, де зупинились, вишикувані в ряд; а заводії, вибігши кожен зі свого шатра, посідали на коней і з Бріаном де Буагильбером на чолі спустились на арену, де також стали в ряд, кожен навпроти того лицаря, котрий торкнув його щита.

Як заграли гучно дударі та сурмачі, вони рушили навстріч один одному повним чвалом, і чи то заводії турніру були такі вправні бійці, чи то їм так щастило, але супротивники Буагильбера, Мальвуазена й Фрон де Бефа зразу покотилися по

Кадр із кінофільму «Айвенго» (режисер Дуглас Камфілд, США, Велика Британія, 1982)

землі. Супротивник Гранменіля, замість поцілити списом у його шолом або щит, зламав ратище об панцир свого супротивника, а це вважали куди більшою ганьбою, ніж вилетіти з сідла, бо впасти можна було й випадково, тоді як така похибка виказувала незграбність і невміння правити конем та володіти списом. Тільки п'ятий лицар не ущербив честі своєї сторони, бо розминувся з йоаннітом[1] гідно: обидва зламали ратища, але жоден не здобув переваги.

Крик глядачів і звуки сурм звістували тріумф переможців і поразку суперників. Перші вернулися до своїх шатрів, а другі насилу попідводились і, засоромлені, пішли з арени; аби домовитися з переможцями за викуп своїх обладунків та коней, які згідно з турнірними правилами стали здобиччю переможців. Тільки п'ятий із них лишився на арені досить часу, аби його привітали глядачі, а потім і він замішався серед них, своїм успіхом, звісна річ, іще дужче принизивши товаришів по зброї. (...)

Усі очі повернулися в той бік, щоб побачити нового бійця, чию появу звістувала ця сурма, і тільки-но відсунули заставку, як він ступою виїхав на арену. Наскільки це можна побачити по людині, закутій у крицю, новий шукач удачі мав зріст не дуже й вищий від середнього й скорше стрункy, ніж дебелу статуру. Його крицевий обладунок був щедро оздоблений золотим карбуванням, герб на щиті зображував молодого дубка, вирваного з корінням, з іспанським словом *«Desdichado»*, що означає *«Позбавлений Спадщини»*. Сидів він на чудовому вороному коні; їдучи вздовж арени, він вишуканим рухом, схиливши списа, привітав принца й дам. Умілість, із якою він правив конем, і юнацька грація, видна в його рухах, здобули йому прихильність збориська глядачів. (...)

Боєць, їдучи далі під ці зичливі вигуки, піднявся на площину згірка положистим в'їздом, що вів туди з арени, і, на подив усім присутнім, рушив прямо до середнього шатра, а там торкнув вістрям списа щит Бріана де Буагильбера, аж той щит задзвенів.

Усі скам'яніли з подиву від такого зухвальства, але найдужче здивувався сам грізний лицар, діставши цей виклик на смертний бій... Він змінив коня на свіжого, випробуваного,

---

[1]Йоанніти — члени чернечого духовно-лицарського католицького ордену, заснованого під час хрестових походів (на початку XII ст.) у Палестині.

сильного й сміливого. Вибрав нового міцного списа, бо ратище старого могло десь надтріснути в уже витриманих сутичках. І наостанку відкинув щита, трохи вже пошкодженого, й наказав джурам подати нового. На першому щиті був тільки загальний девіз його власника — зображення двох лицарів верхи на одному коні, емблема, що виражала первісну скромність та бідність храмовників — якості, що давно змінилися на пиху та багатство, які врешті й спричинились до розгрому ордену. На новому Буагильберовому щиті красувався чорний крук у леті, з черепом у пазурах, і напис: *«Gare le Cjrbeau»* — *«Стережися крука»*.

Коли два перебійці стали один навпроти одного в протилежних кінцях арени, напруження серед глядачів сягнуло вершини. Мало хто сподівався, що сутичка може скінчитися щасливо для Лицаря, Позбавленого Спадщини, але його відвага й бойове завзяття забезпечили йому прихильність майже всієї публіки. Тільки-но сурми просурмили сигнал до бою, як обидва супротивники зірвалися блискавично з місць, і ось вони вже зіткнулися посеред арени в громовому ударі. (...)

В цій другій сутичці храмовник[1] цілив у середину супротивникового щита й ударив так точно й сильно, що його спис розлетівся на друзки, а Лицар, Позбавлений Спадщини, захитався в сідлі. Але сам він, на початку теж мітивши вістрям списа в Буагильберів щит, майже останньої миті спрямував списа в шолом, куди влучити було важче, зате цей удар, якщо влучити, був майже невідпорний. І він справді попав храмовникові в забороло, де вістря списа застряло між ґратками. Проте храмовник навіть тепер не зганьбив своєї слави, і, якби не луснула попруга, він би втримався в сідлі. Але попруга таки луснула; і сам боєць, і його кінь, і сідло покотились по землі в хмарі пилюки. (...)

Перший виїхав на арену велетень Фрон де Беф у чорному обладунку. На його білому щиті була зображена чорна бугаяча голова, майже затерта в численних давнішніх сутичках, і зухвалий девіз: «*Cave, Ad sum*» — «*Стережися, це я*». Над цим супротивником Лицар, Позбавлений Спадщини, здобув невелику, але безперечну перевагу. Обидва лицарі поламали списи, але у Фрон де Бефа відірвалося стремено, і це розцінили як поразку...

---

[1]Храмовник — член напіввійськового чернечого ордену храмовників (тамплієрів), заснованого 1119 р. для захисту володінь хрестоносців.

Тисячі глядачів привітали вигуками одностайну ухвалу принца й розпорядників присудити тогоденний приз Лицареві, Позбавленому Спадщини. (...)

Лицар, Позбавлений Спадщини, не зняв шолому і не розкрив своєї таємниці після турніру. Принц Джон звелів йому обрати Королеву кохання і краси, яка на другий день мала вручити приз переможцеві. Лицар обрав леді Ровену.

Розділ XII

1. *Як ставилися до леді Ровени учасники турніру?*
2. *На чийому боці була прихильність глядачів під час бою?*

Ранок устав у незахмареній красі, і ще сонце не підбилось над обрієм, а й найледачіші, і найнетерплячіші глядачі вже висипали на луг, з усіх боків стікаючись до арени, аби зайняти вигідне місце для споглядання сьогоднішнього грища.

Потім на арені з'явились розпорядники та їхні помічники разом з герольдами, щоб питати тих лицарів, котрі хотіли взяти участь у бою, як їх звуть і до якої сторони хто з них хоче пристати. Зробити це було доконче треба, аби забезпечити рівність між двома сторонами, що мали зітнутись одна з одною.

Кадр із кінофільму «Айвенго» (режисер Річард Торп, США, 1952)

Відповідно до правил одну сторону мав очолити Лицар, Позбавлений Спадщини, а другу — Бріан де Буагильбер, якого визнано другим за успіхами бійцем першого дня турніру.

(...) Як тільки принц Джон побачив, що обрана Королева дня прибула до арени, він напустив на себе люб'язний вигляд — а він це добре вмів, коли хотів, — і рушив назустріч їй, скинув свою оздоблену самоцвітами шапочку і, зсівши з коня, допоміг леді Ровені зсісти зі свого. Всі члени його почту теж поскидали шапки, а один з найвизначніших сплигнув із сідла, щоб потримати за гнуздечку її коня.

— Аби виявити Королеві кохання й краси належну їй шану, ми самі проведемо її до трону, який вона має сьогодні посідати. Дами, служіть вашій Королеві так, як ви бажаєте, щоб своєю чергою слугували вам самим.

З цими словами принц провів Ровену до призначеного їй почесного місця навпроти свого власного, а найвельможніші з присутніх дам поквапилися вслід, аби зайняти місця по змозі ближчі до їхньої тимчасової владарки. (...)

Потім герольди закликали до тиші, аби всі почули, як оголошуватимуть турнірні правила. Ті правила були до певної міри укладені так, щоб зменшити небезпеку, — осторога тим потрібніше, що бій мали провадити гострими мечами та списами.

Тому бійцям заборонили колоти мечем, можна тільки рубати. Оголосили, що кожен лицар має право вживати бойового кия чи сокиру, але кинджал був забороненою зброєю. Лицар,

Кадр із кінофільму «Айвенго» (режисер Річард Торп, США, 1952)

збитий з коня, міг битись далі пішо із теж пішим супротивником; але вершникам нападати на нього заборонили. Коли котромусь лицареві пощастить відтиснути супротивника до краю арени і той торкнеться частоколу своїм тілом або зброєю, такий супротивник мусив здатись, і його кінь та спорядження діставались переможцеві. А переможений не міг уже брати участі в бою. Коли котрийсь із учасників падав додолу і не міг підвестися сам, його джура чи паж мав право вступити на арену й витягти свого пана з тисняви, але самого лицаря тоді вважали переможеним і він мусив віддати спорядження та коня. Бій мав скінчитись, як тільки принц Джон кине на арену свого жезла чи прапорця. Це був запобіжний захід на випадок, якщо змагання виявиться занадто кровопролитним і довгим. (...)

Залунали сурми, списи вмить нахилились уперед і вперлися ратищами в свої гнізда при сідлі, остроги шпигонули кінські боки, передні лави обох загонів ринули одна навстріч одній і зіткнулись посередині арени з таким брязком та тріском, що його було чутно за добру милю. Задня лава кожного загону рушила вперед повільніше на підтримку побитим або щоб закріпити успіх переможців з їхнього загону.

Наслідки зіткнення видні стали не зразу, бо пилюка, збита копитами стількох коней, закрила все, і мусила минути добра хвилина, поки нетерплячі глядачі змогли побачити, що сподіялося на бойовищі. Коли розвіялась пилюка, виявилося, що половина лицарів у кожному загоні вилетіла з сідел. Одних зва-

Кадр із кінофільму «Айвенго» (режисер Річард Торп, США, 1952)

лив вправний спис супротивника, інших — його вага й сила, що повергли додолу і коня, і верхівця. (...)

Коли товкотнеча порідшала, бо з обох боків багато бійців визнали себе подоланими й мусили відійти в різні кінці арени або з яких інших причин не могли більше битися, храмовник і Лицар, Позбавлений Спадщини, нарешті зіткнулись лице в лице в усьому запалі, на який лишень можуть надихнути смертельна ворожнеча та суперництво в справах честі. І так спритно обидва відбивали й завдавали ударів, що глядачі мимоволі одностайно закричали, виражаючи свій захват.

Але саме тоді загін Лицаря, Позбавленого Спадщини, похитнувся: дебеленна рука Фрон де Бефа на одному крилі й могутня сила Ательстана на другому валили й розкидали всіх, хто траплявся їм на дорозі. Позбувшись безпосередніх супротивників, обидва ці лицарі, видно, подумали водночас, що здобудуть своїй стороні вирішальну перевагу, коли допоможуть храмовникові в його змаганні з суперником. Отож, повернувши коней, норман і сакс у ту саму хвилю вдарили на Лицаря, Позбавленого Спадщини, з різних боків. І він нізащо не встояв би в такому нерівному бою, якби не остеріг його крик усіх глядачів, що не могли не схилитися на його бік у мить такої небезпеки для нього.

— Стережися! Стережися, пане Позбавлений! — прокотився крик з усіх боків, і лицар усвідомив загрозу.

Щосили рубонувши храмовника, він тої ж миті здав коня назад, ухиляючись від нападу Ательстана і Фрон де Бефа. Тому ці

Кадр із кінофільму «Молодий Айвенго» (режисер Ральф Томас, Канада, Франція, Велика Британія, 1995)

лицарі розминулися зі своєю ціллю і з різних боків увігналися між Лицарем, Позбавленим Спадщини, та храмовником, мало не зударивши коней і завернувши їх, усі троє разом кинулися уперед, щоб повалити Лицаря, Позбавленого Спадщини, на землю й так досягти спільної мети...

Велика вершницька вправність Лицаря, Позбавленого Спадщини, та жвавість його чудового коня дали йому змогу кілька хвилин стримувати своїм мечем наскоки трьох супротивників, крутячись поміж ними, ніби сокіл у повітрі, й не даючи їм з'їхатись докупи або накидаючись то на одного, то на другого з них і рубаючи мечем навідліг, але не дожидаючи їхніх ударів, щоб їх відбити.

Та хоч натовп глядачів гримів оплесками на честь такої спритності, очевидно було, що врешті його подужають, і вельможі довкола принца Джона, одностайно благали його кинути на арену жезла й урятувати такого відважного лицаря від ганьби падіння під натиском переважної сили.

— Е ні, присягаюся світлом небесним! — відказав принц Джон. — Цей вискочень, що приховує своє ім'я й гребує нашою гостинністю, вже виграв один приз, то хай тепер дасть і іншим виграти.

Та ще він не договорив, як одна несподіванка змінила весь хід подій.

У загоні Лицаря, Позбавленого Спадщини, був один воїн у чорному обладунку, верхи на вороному коні, рослявому, висо-

Кадр із кінофільму «Айвенго» (режисер Дуглас Камфілд, США, Велика Британія, 1982)

кому і на вигляд дужому, як і вершник, що сидів на ньому. Цей лицар, що не мав на щиті ніякого девізу, доти виказував дуже мало зацікавлення перебігом бою, начебто легко відбиваючи всі наскоки на нього, але не користаючи з переваги і не нападаючи сам ні на кого. Одне слово, досі він відігравав роль радше глядача, ніж учасника турніру, і за те глядачі вже прозвали його Le noir Faineant — Чорним Неробою.

І враз цей лицар неначе відкинув геть свою млявість, побачивши, що на проводиря його сторони так прикро насідають; давши остроги своєму коневі, зовсім не стомленому, він рвонувся на поміч Лицареві, Позбавленому Спадщини, наче блискавка, гучним, мов сурма, голосом вигукуючи: «Тримайся, Desdichado!».

Та й час уже було: поки Лицар, Позбавлений Спадщини, тиснув на храмовника, Фрон де Беф із піднятим мечем пробився до нього. Та не встиг він рубонути, як Чорний Лицар так молоснув його по голові, що меч, ковзнувши по шолому, вдарив по кінському наголовку майже з такою самою силою, що приголомшив і вершника, й коня, і вони гепнулись на землю. Тоді Чорний Нероба повернув коня проти Ательстана Конінгзбурзького, а що в сутичці з Фрон де Бефом меч його зламався, він вирвав з рук у вайлуватого сакса бойову сокиру і, вправно замахнувшися, так ударив його по шолому, що й Ательстан простягся непритомний на землі. Після цього подвійного подвигу, за який його вітали глядачі тим завзятіше, що він був

Кадр із кінофільму «Айвенго» (режисер Дуглас Камфілд, США, Велика Британія, 1982)

express-lesson

Кадр із кінофільму «Айвенго» (режисер Стюарт Орм, США, Велика Британія, 1997)

зовсім несподіваним, Чорний Лицар видимо знову збайдужів, спокійно повернувся в північний кінець арени й полишив своєму проводиреві самому давати раду з Бріаном де Буагильбером. Тепер це виявилось уже не таким важким ділом. Храмовників кінь утратив багато крові й не витримав зіткнення з конем Лицаря, Позбавленого Спадщини. Бріан де Буагильбер вилетів з сідла, але нога його застрягла в стремені, і він не міг її випручати. А його супротивник сплигнув з коня, підніс меча над храмовниковою головою і наказав йому піддатись: але в ту мить принц Джон, більше зворушений храмовниковим скрутним становищем, ніж допіру скрутою його супротивника, порятував його від прикрості визнати себе переможеним, кинувши додолу свого жезла й таким чином поклавши край боєві. (...)

Тепер мав виконати свій обов'язок принц Джон — назвати лицарів, котрі найдужче відзначились у бою. І він вирішив, що героєм дня треба визнати того лицаря, котрому глядацтво дало прізвисько Чорний Нероба...

Але, на подив усім присутнім, цього лицаря так і не змогли розшукати. Він покинув арену зразу по тому, як скінчився бій і декотрі глядачі бачили, як він їхав геть однією з лісових галявин так само повільно і з таким самим байдужим виглядом, як тоді, коли його прозвали Чорним Неробою. Принц Джон не мав більше виправдань своїй неохоті віддати належне Лицареві, Позбавленому Спадщини, і тому оголосив його героєм дня.

(...) Ровена, спустившися від свого трону ходою, сповненою грації й гідності, вже збиралась покласти вінця, якого тримала в руці, на шолом звитяжця, та розпорядники в один голос вигукнули: «Так не можна! Хай скине шолом». Лицар ледь чутно промурмотів кілька слів, яких з-під шолома не розчули, але можна було здогадатись, що він не бажає, аби шолома скинули.

Чи то з любові до формальностей, чи то з цікавості розпорядники не зважили на ту його нехіть, а перетнули зав'язки шолома й розстебнули нашийник панцера. Коли шолома скинули, всі побачили вродливе, засмагле на сонці обличчя юнака років двадцяти п'яти під кучмою густих, коротких білявих кучерів. Те обличчя було бліде як смерть, і в двох-трьох місцях по ньому сочилася кров.

Ледве-но Ровена побачила його, в неї вирвався тихий зойк; але вона враз зібрала докупи всю силу вдачі й примусила себе грати далі свою роль: вона поклала на схилену голову переможця коштовного вінця, що мав бути нагородою за той день, і чистим, виразним голосом промовила:

— Дарую тобі, пане лицарю, цей вінець як нагороду, призначену за звитягу цього дня, — тоді хвильку помовчала й додала твердо: — І ніколи ще вінець лицарства не увінчував гіднішого чола!

Лицар нахилився й поцілував руку вродливій владарці, що нагородила його за звитягу. А потім, нахилившися ще нижче, впав їй до ніг.

Усі жахнулись. Седрік, що його несподівана поява вигнанця-сина вразила до німоти, кинувся вперед, ніби хотів розлучити його й Ровену. Та це зробили розпорядники: вони, здогадавшися, чому зомлів Айвенго, квапливо стягли з нього обладунок і побачили, що вістря чийогось списа пробило панцер на грудях і поранило лицаря в бік. (...)

(Переклад Юрія Лісняка та Галини Лозинської)

АКТИВНОСТІ

Комунікація

1. Опишіть становище Англії під час подій у романі «Айвенго».

check yourself

2. Від імені одного з героїв або героїнь твору розкажіть про перебіг лицарського турніру. Якими були його правила?
3. Хто зібрався на лицарському турнірі? Які учасники приховали своє обличчя? Чому?
4. Чию таємницю і як було розкрито під час лицарського турніру?

Аналіз та інтерпретація

5. Порівняйте образи лицарів — учасників турніру.
6. Охарактеризуйте образи правителів, зображених у романі Вальтера Скотта.

Творче самовираження

7. Намалюйте улюблені образи персонажів твору, доберіть цитати.

Цифрові навички

8. *Робота в групах*. За допомогою інтернету з'ясуйте: а) у яких помешканнях жили королі та лицарі в середньовічній Англії; б) як одягалися англійські чоловіки та жінки в добу Середньовіччя; в) які звичаї і традиції панували в середньовічній Англії. Підготуйте повідомлення і презентації.

Дослідження і проєкти

9. Дослідіть, де відбуваються основні події роману «Айвенго». Покажіть ці місця на мапі.
10. Прокоментуйте герби й девізи учасників лицарського турніру в романі «Айвенго».
11. Підготуйте проєкт на тему «Роль жінки в добу лицарства». Доберіть ілюстрації і світлини.

Життєві ситуації

12. Які правила лицарського кодексу актуальні в наші дні?
13. Кого із сучасників ви можете назвати лицарем чи лицаркою?

Система цінностей запорозьких козаків

Що ж міг очікувати народ, який так відрізнявся від росіян, який дихав волею і лихим козацтвом, який хотів пожити своїм життям?

Микола Гоголь

Микола Гоголь порівнював українське козацтво із лицарством Західної Європи: «Якщо не на кінець XIII, то на початок XIV століття припадає поява козацтва, до тих часів, коли свята, сильна ревність до релігії ще не охолонула в Західній Європі, коли майже скрізь безперешкодно утворювалися братства й ордени лицарські». Запорозька Січ — укріплений осередок Війська Запорозького другої половини XVI—XVIII ст., що був розташований за порогами Дніпра.

Українські козаки мали свій кодекс честі. Понад усе цінували волю, християнську віру, справедливість, чесність, відданість товаришам та ідеалам Запорозької Січі. Образи українських козаків як людей сильних, хоробрих, незрадливих, цілеспрямованих, дружних оспівані в українському фольклорі та мистецтві.

Тогочасні правителі нерідко використовували воєнні навички українських козаків для захисту державних кордонів. Однак волелюбність і самостійність козацтва становили небезпеку для володарів. Саме тому Запорозьку Січ було зруйновано Російською імперією. Це відбулося в 1775 р., коли вийшов маніфест імператриці Катерини II *«Про ліквідацію Запорозької Січі та про приєднання її до Новоросійської губернії»*. У маніфесті було сказано: «Ми хотіли оголосити усій нашій імперії та всім нашим вірнопідданим, що Січ Запорозька вщент

Пам'ятник Петрові Калнишевському. Соловки. Фото 2011 р.

зруйнована, з ліквідацією на майбутнє і самої назви Запорозьких Козаків. Ми вважаємо себе зобов'язаними перед Богом і перед імперією нашою зруйнувати Січ Запорозьку та саме ім'я Козаків (...). Немає більше Січі Запорозької, а відповідно і Козаків...». Останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський був відправлений Катериною II на заслання в Соловецький монастир, де відбував покарання протягом 25 років.

М. Гоголь ще на початку XIX ст. наголошував на тому, що необхідно створити «повну, задовільну Історію народу, який діяв упродовж майже чотирьох століть незалежно від Росії». Нащадок українських козаків (його далекий пращур Остап Гоголь був гетьманом Правобережної України) поставив собі за мету відродити в художній літературі не лише назву «Запорозька Січ», а і її славну історію, поетично оспівати життя і боротьбу українських козаків. Саме цьому були присвячені дослідницька діяльність Миколи Гоголя 1830-х років і повість «Тарас Бульба».

Микола Гоголь (1809—1852)

Після книжки Гоголя вперше
я почув себе сином рідної землі,
з «Тараса Бульби» запала мені
в душу перша іскра національної
свідомості, до якої потім інші
автори додавали вже тільки
нового жару.

Сергій Єфремов

Публікація в 1831 р. збірки *«Вечори на хуторі біля Диканьки»* принесла Миколі Гоголю популярність як авторові україн-

ських повістей, у яких образи України та українців були романтично забарвлені. Сучасники письменника відзначили поетичність українських образів і традицій, їхній зв'язок із фольклором. Митець не полишав улюбленої теми України й надалі.

Микола Гоголь любив гуляти Києвом разом зі своїм другом, істориком та етнографом Михайлом Максимовичем, збирав українські пісні й глибоко вивчав українську історію. На початку 1830-х років мав намір працювати на кафедрі історії в Університеті святого Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). В одному з листів 1833 р. він писав: «Там я завершу історію України (...) і напишу всесвітню історію, якої, в її справжньому вигляді, дотепер, на жаль, у Європі немає».

На жаль, ці плани не здійснилися. У 1834—1835 рр. Микола Гоголь був викладачем всесвітньої історії в Санкт-Петербурзькому університеті. Невдовзі звільнився, щоб займатися лише літературною справою: «Я пішов з університету, і через місяць знов *безтурботний козак*. Невпізнаний піднявся я на кафедру і невпізнаний зійшов із неї. Але за ці півтора року (...) багато я виніс звідти і додав до скарбниці своєї душі. Уже не дитячі думки, не обмежене колишнє коло моїх відомостей, але високі, наповнені істиною й величі думки хвилювали мене».

У 1830-х роках Микола Гоголь досліджував історію середніх віків і працював над художніми творами й статтями, у яких тема України та українського козацтва була органічно вписана

Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Сучасне фото

в контекст європейської та світової історії. Ці праці увійшли до збірок *«Миргород»* і *«Арабески»* (обидві 1835). Першу редакцію повісті *«Тарас Бульба»* (1835) було опубліковано в збірці «Миргород». Через декілька років письменник повернувся до тексту і створив другу редакцію «Тараса Бульби» (1842).

Козак здатен перемогти чорта

Образ Вакули в повісті «Ніч перед Різдвом» наділений рисами українського козака — фізичною і моральною силою, сміливістю, відданістю, цілеспрямованістю. Він не побоявся осідлати самого чорта, щоб здобути черевички для коханої Оксани. Цікаво, що образ козака на чорті є й у повісті «Тарас Бульба». Козак Тарас Бульба має коня, якого звати Чорт. Український козак, який літає на чорті й підкорює собі земний і небесний простори, — це символічний образ козацької звитяги, волі й служіння християнським цінностям. *Розгляньте ілюстрації до творів М. Гоголя. Які якості українських козаків увиразнили художники?*

Ольга Йонайтис. Ілюстрація до твору «Ніч перед Різдвом». 2007 р.

«ТАРАС БУЛЬБА»

Образ України у творі. Слово *Україна* (в оригіналі — *Украйна*) звучить у тексті повісті «Тарас Бульба» сім разів. За часів українського козацтва, на думку Миколи Гоголя, усе було інакше, ніж у той час, коли він сам жив і творив (тобто через 60 років після маніфесту Катерини II, яка зруйнувала козацтво): природа — прекраснішою, характери — могутнішими, а іс-

торія Запорозької Січі — яскравішою. У першій редакції «Тараса Бульби» відчувається глибока ностальгія автора за героїчною минувшиною і захоплення славною історією українського козацтва.

Історичний шлях українського народу уведено Миколою Гоголем у широкий контекст історії Європи. Він зображує Україну як особливе історичне і географічне утворення, як край, що потребує захисту. Тому Запорозька Січ змальована як його органічна частина, військова школа, покликана виховувати козаків для оборони України.

У процесі розвитку сюжету повісті поняття *Запорозька Січ* і *Україна* стають невіддільними, наповнюючись героїчним змістом. Запорозька Січ зображена автором як оплот козацької волі для всієї України: «То ось ти яка, Січе! Ось те гніздо, звідки вилітають усі горді й могутні, як леви! Ось звідкіля розливається воля й козацтво на всю Україну!».

Отже, Україна (Украйна) в повісті Миколи Гоголя — це не тільки дикий край, який козаки боронять від нападів ворогів, це ще й місце, де формувалася українська нація, а Запорозька Січ — центр цього загального національного процесу.

Ідея спільної справи. У повісті «Тарас Бульба» історію представлено в яскравих характерах, сильних почуттях і прагненнях козаків. Головна думка твору — ідея «спільної справи», захист козаками віри Христової та ідеалів Запорозької Січі. Заради цього козаки не шкодують себе, полишають сімейне і благополучне життя, сміливо кидаються у великі битви. Ідея

presentations

Олександр Герасимов. Ілюстрація до твору М. Гоголя «Тарас Бульба». 1950-ті роки

спільної справи поступово об'єднує козаків у єдине ціле, цементує різні характери в єдину цілість.

Історія родини на тлі часу. Історія України у творі Миколи Гоголя постає не тільки як велична героїчна епопея, а і як приватна історія родини Тараса Бульби, що вписана в загальну історію козацтва. Тарас Бульба очікував на приїзд своїх синів — Остапа та Андрія, які навчалися в Києво-Могилянській академії. Батько мріяв, щоб вони стали добрими козаками й вірно послужили Запорозькій Січі. Але в синів були різні характери й різні долі.

Життя родини Тараса Бульби в повісті зображено не лише в суворих реаліях Запорозької Січі, а й у домашньому колі — у сприйнятті «бідної матері», образ якої набуває фольклорних рис, що походять з казки, народної пісні, думи. Образ матері зіставлено з образом степової чайки, яка махала крилами над дітьми своїми. Це фольклорне порівняння створює сильне емоційне тло сцені розлуки матері зі своїми синами, на яких чекають великі битви.

Українська природа у творі. Значну роль у творі «Тарас Бульба» відіграє українська природа, яскраві романтичні пейзажі, суголосні сильним пристрастям і характерам. Як і в народних піснях, ці описи короткі. Водночас у них виявляється поетичний погляд Миколи Гоголя як майстра живописної прози. Наприклад, український степ постає в прекрасному жіночому образі — матері чи коханої жінки, яка обіймає козаків свої-

Олександр Герасимов. Ілюстрація до твору «Тарас Бульба». 1950-ті роки

ми «зеленими обіймами». Образ дикої степової краси викликає захоплення автора, який ніби їде поруч з Бульбою та його синами й милується українською природою.

Тарас Бульба і його сини. У зображенні козаків Микола Гоголь постійно використовує слова «лицарі», «лицарський», «лицарська честь», «лицарська слава». Збираючи Остапа й Андрія на Січ, Тарас Бульба звертається до їхньої матері: «Моли Бога, щоб вони воювали хоробро й завжди боронили нашу лицарську честь. Щоб стояли завжди за віру Христову. А ні — то нехай краще пропадуть, щоб і духу їхнього не було на землі!». Головне для Тараса Бульби — «честь лицарська», що полягає в захисті віри Христової та Запорозької Січі.

Для Тараса Бульби, ватажка українських козаків, немає середини: за «честь лицарську» необхідно або боротися, або загинути в чесній битві. Так він виховував і своїх синів. Остап завжди наслідує батька і до останньої хвилини життя залишається вірним ідеалам Запорозької Січі. Захоплений у полон під час запеклої битви Остап зносить страждання «з небаченою твердістю». Він мужньо сприймає страту, жертвуючи своїм життям заради волі й козацького братерства.

Андрія зображено в повісті теж як лицаря, але більше в європейській, ніж українській традиції. Як відомо, уся середньовічна культура була просякнута культом жінки. Як європейські лицарі часів середньовіччя, Андрій служить прекрасній дамі — польській панночці. Заради неї він ладен відмовитися від батька, матері, товаришів, вітчизни.

Михайло Дерегус. Ілюстрація до твору «Тарас Бульба». 1952 р.

Сприймаючи красиву жінку як божество, Андрій готовий усе кинути до її ніг. Він не зрадив віру в Бога, адже для нього кохання — то прояв божественної любові. Проте перейшов у табір ворогів, зрадив Запорозьку Січ і своїх товаришів, що суперечить кодексу честі козаків. Андрій був христи-

янином і лицарем, але тим лицарем, котрий діяв в ім'я жінки, а не в ім'я «спільної справи», «честі лицарської».

Тому Тарас Бульба не мав іншого виходу, як убити Андрія відповідно до кодексу честі українських козаків. З погляду приватної людської історії, учинок Тараса Бульби, безумовно, є гріхом (тому автор називає його синовбивцею), але з погляду героїчного епосу — це вчинок справжнього «лицаря», який не може пробачити зради козацької «спільної справи».

Дерево термінів

Образ автора/авторки в літературному творі — художній двійник реальної особистості письменника/письменниці, змодельоване ним уявлення про себе і відтворене у свідомості читача. Автор/авторка та образ автора/авторки — поняття не тотожні. Автор/авторка живе справжнім життям, має реальні факти біографії, а образ автора/авторки має вигадану, літературну біографію, яка не обов'язково відображена у творі. Образ автора/авторки наділений власною позицією, що може бути подібною або відрізнятися від позиції письменника/письменниці.

Композиція літературного твору — побудова твору, доцільне розташування та поєднання всіх його частин та елементів, що зумовлено позицією автора/авторки і законами жанру.

ТАРАС БУЛЬБА
(перша редакція 1835 р.)

ПОВІСТЬ

(Уривки)

І розділ

Прослухайте авдіотекст. Чому Тарас Бульба насміхався над своїми синами? Які почуття переживала мати?

audiotext

ІІ розділ

1. *Що схвилювало Тараса Бульбу? Чому в його очах з'явилися сльози?*
2. *Що згадували Остап і Андрій? Які емоції кожен із них відчував?*
3. *Із чийого погляду подано опис степу — персонажів чи образу автора? Доведіть.*

Усі троє вершників їхали мовчки. Старий Тарас думав про давнє: перед ним зринала його молодість, його минулі літа, що за ними завжди сумує козак, який не проти, аби все його життя було молодістю. Він думав про те, кого зустріне на Січі зі своїх колишніх побратимів; він розмірковував, хто вже помер, а хто ще живий. Сльоза тихо круглилася на його зіниці, і він понурив свою сиву голову. Синів його обсідали інші думки. Тепер доречно сказати про них більше.

Після дванадцяти років їх віддали до Київської академії, оскільки вся тодішня поважна старшина вважала за необхідне дати своїм дітям виховання, хоча й робилося це для того, щоб згодом його геть забути. Вони тоді були, як і всі, хто вступав до бурси: відлюдкуваті, вихована на волі, і тільки там уже, як то ведеться, трохи обтесувалися й набиралися чогось спільного, що робило їх схожими одне на одного. Старший, Остап, розпочав свою науку з того, що першого ж року накивав п'ятами з

Олександр Герасимов. Ілюстрація до твору «Тарас Бульба». 1950-ті роки

бурси. Його завернули, дали доброї прочуханки й посадили за книжку. Чотири рази він закопував свій буквар у землю і чотири рази, відлупцювавши його по-звірячому, купували йому новий. Але Остап, певна річ, зробив би те саме і вп'яте, якби батько врочисто не присягнувся, що протримає його в монастирських служках аж двадцять років і він повік не побачить Запорожжя, якщо не повивчає в академії всі науки. Цікаво, що це казав той самий Тарас Бульба, який ганив усяку вченість і радив дітям, як ми вже бачили, чхати на неї. Відтоді Остап з неабияким старанням засів за нудну книжку і невдовзі опинився серед відмінників. Тодішнє навчання страшенно розбігалося з життям. Ці схоластичні, граматичні, риторичні й логічні тонкощі аж ніяк не дотикалися до повсякденного побуту, ніколи не застосовувалися на практиці. І ті знання, навіть менш схоластичні, не було куди приліпити в житті. Виходило так, що найученіші тоді були найбільшими невігласами, бо не знали, що таке досвід. (...)

Остап Бульба, дарма що дуже старанно почав студіювати логіку і навіть богослов'я, ніяк не міг уникнути невблаганних різок. Зрозуміло, що все це мусило загартувати його вдачу, прищепити йому суворої твердості, завжди притаманної козакам. Остапа вважали одним із найкращих товаришів. Він рідко верховодив іншими у зухвалих витівках — обчистити чужий садок чи город, зате завжди був серед перших, хто ставав під хоругву кмітливого бурсака, і ніколи, в жодному разі не виказував своїх товаришів. Ніякі нагаї, ніякі різки не могли змусити його це

Олександр Герасимов. Ілюстрація до твору «Тарас Бульба». 1950-ті роки

зробити. Він був стриманий до всіляких спокус, окрім війни та хмільної гульні; принаймні майже ніколи про інше не думав. Він був щирим із такими, як сам, і мав таку добру душу, яку тільки можна було мати з такою вдачею і в тодішні часи. Остапа глибоко зворушили сльози нещасної матері, і це його так засмутило, що він у задумі повісив голову.

Менший брат його, Андрій, душею був трохи жвавіший і, можна сказати, розвиненіший. Навчався він з більшою охотою і без тих особливих зусиль, з якими дається наука людям важкої і мужньої вдачі. Він був кмітливіший за брата; частіше верховодив у зухвалих, небезпечних пригодах і нерідко, завдяки своїм хитрощам, умів викрутитися від покарання, тоді як його брат, Остап, ні на що не сподіваючись, скидав із себе свиту, лягав на лаву і навіть не думав просити помилування. Андрій також горів жадобою подвигу, але водночас душа його була відкрита й для інших почуттів. Спрага кохання спалахнула у хлопцеві, щойно йому перейшло за вісімнадцять. Жінка дедалі частіше стала приходити в його мрії. Він, слухаючи філософські диспути, бачив її щохвилини. (...)

Одного разу, коли він заґавився, його ледве не переїхав ридван якогось польського пана, і кучер зі страшнющими вусами щосили врепіжив Андрія батогом. Молодий бурсак оскаженів; із дивовижною хоробрістю він ухопив міцною рукою заднє колесо й зупинив ридван. Та кучер, злякавшись розправи, вперіщив коней, вони рвонули, й Андрій — добре, хоч устиг прибрати руку, — гепнувся на землю просто обличчям у болото. І почув напрочуд дзвінкий і веселий сміх. Він підвів голову і побачив чорняву дівчину, що стояла біля вікна, — таку вродливу, що й не сказати, чорнооку і білолицю, як той сніг, осяяний вранішнім рум'янцем

Дмитро Шмаринов. Ілюстрація до твору «Тарас Бульба». 1970-ті роки

сонця. Вона сміялася з усією щирістю, і сміх надавав її сліпучій вроді якоїсь вогненної сили.

Він отетерів. Він дивився на неї розгублений вкрай, витираючи з лиця грязюку, яка ще більше розмазувалася. Що за одна? Хто така ця красуня? Він хотів було розпитати в челяді, котра юрбою, в дорогому вбранні, стояла за воротями довкола молодого кобзаря і слухала, як той вигравав, однак челядь здійняла регіт, побачивши його замурзану пику, і нічого йому не сказала. Та зрештою він таки дізнався, що то була дочка ковенського воєводи, який прибув сюди тимчасово. Наступної ж ночі, з нечуваним зухвальством, властивим хіба що бурсакам, він переліз через частокіл у садок, виліз на дерево, що своїм розлогим гіллям діставало аж до даху будинку, а вже з дерева переліз на дах і через димар каміна прослизнув прямісінько в спальню красуні, яка саме сиділа перед свічкою і виймала з вух свої коштовні сережки.

Красуня полячка, зненацька вгледівши перед собою незнайомого чоловіка, до того перелякалася, що їй відібрало мову; та коли побачила, що той стоїть, потупивши очі, і так зніяковів, що не сміє поворухнутися, коли впізнала в ньому того самого бурсака, який розпластався перед нею на вулиці, її знов розібрав сміх. До того ж з вигляду Андрій зовсім не здавався страшним: навпаки, він був дуже гарний із себе. Вона сміялася від щирого серця й довго потішалась над ним. (...)

Дмитро Шмаринов. Ілюстрація до твору «Тарас Бульба». 1970-ті роки

Стукіт, що почувся за дверима, сполохав її. Вона звеліла йому сховатися під ліжком і, як тільки тривога минула, гукнула свою покоївку, татарку-полонянку, і наказала їй нищечком вивести його в садок, а звідти випровадити через огорожу. (...)

Сонце давно виглянуло на розхмареному небі і залило степ

своїм живим, світлим теплом. Де й поділися сум'яття і смуток, що гнітили душу козаків; серця їхні стрепенулися птахами.

Степ дедалі гарнішав. Тоді весь південь, увесь той простір, що обіймає нинішню Україну, аж до Чорного моря був зеленою, незайманою пусткою. Ніколи плуг не торкався цих безмежних хвиль дикого різнотрав'я. Хіба що коні їх толочили, які ховалися тут, як у лісі. Нічого в природі не могло бути кращого. (...)

Через три дні після цього вони вже доїжджали до того місця, яке й було метою їхньої подорожі. В повітрі раптом повіяло прохолодою; вони відчули подих Дніпра. Ген він виблискує вдалині і темною смугою відмежувався від обрію. Він повівав холодними хвилями і розстилався все ближче та ближче, поки нарешті охопив половину поверхні землі. Це було те місце Дніпра, де він, доти скутий порогами, врешті-решт таки брав своє і, розлившись на волі, шумів, як те море; де розкидані серединою Дніпра острови витісняли його ще далі із берегів, і хвилі звільна слалися рівниною, не наштовхуючись ані на скелі, ані на пагорби. (...)

На широкому просторі у п'ять верст повсюдно купчилися люди. Всі вони збиралися гуртами. То ось ти яка, Січе! Ось те гніздо, звідки вилітають усі горді й могутні, як леви! Ось звідкіля розливається воля й козацтво на всю Україну! (...)

Остап і Андрій швидко призвичаїлися до порядків Запорозької Січі й незабаром разом із батьком узяли участь у військовій кампанії. Козаки швидко здобували перемоги, лише місто Дубно не здавалося. Під час тривалої облоги Дубна з Андрієм дещо трапилося...

IV розділ

1. *Чому Андрій вирішив допомогти панночці?*
2. *Чим він пожертвував заради коханої жінки?*

Остап та Андрій занадто швидко приноровилися до війни. Повні відваги, гарячі, вони поривалися до нових сутичок, до нових знань про способи й несподіванки бою і поспішали показати своє уміння гратися з небезпеками. Остап, здавалося,

тільки й народився для того, щоб гуляти на вічнім бенкеті війни. Він уже скидався на могутнього велетня. Поводився гідно і впевнено, а колись приховані риси його хороброї вдачі тепер набули левиного розмаху. Андрій також із головою поринув у чарівливу музику шабель та куль, бо ніде — тільки в битві — воля, забуття, смерть, насолода злютовуються в таку єдину звабливу і страшну красу.

Їм не подобався цей затяжний спочинок перед мурами міста. Андрій довго сидів біля свого обозу, тоді як усі вже спали, окрім вартових. Ніч, лагідна червнева ніч, з міріадами зірок, обіймала спустошену землю. Довкола поставало грізне видовище: тут і там відсвічували заграви запалених сіл. (...) Тишу сколихували тільки стриножені коні, і їхнє дзвінке іржання перекочувалося тремтливим відлунням.

Андрій у якомусь заціпенінні дивився на це страшне, химерне видиво і раптом відчув ніби чиюсь присутність; йому здалося, що хтось біля нього стоїть. Він озирнувся і справді побачив жінку. Смагляве, з азійськими рисами обличчя видалося йому знайомим. Він придивився пильніше: так, це була татарка, та сама татарка, яка служила покоївкою при дочці ковенського воєводи. Він стрепенувся. Серце дужим поштовхом скинулося в його могутніх грудях, і все минуле, що чаїлося в глибині, що було запечатане, приглушене, задавлене вільним життям, — усе це зненацька випливло на поверхню, втопивши заразом теперішнє; вся горда молодеча сила раптом спалахнула млосною хвилею нестерпного й жагучого неспокою. Запитання потоком полилися з його грудей: «Звідки? Як? Де твоя панна? Яким побитом ти опинилася тут? Що це означає? Говори, не муч мене!».

Павло Соколов. Ілюстрація до твору «Тарас Бульба». 1880-ті роки

— Тихіше, ради Бога тихіше! — мовила татарка й за-

горнулася в козацький кобеняк, який щойно скинула було з себе. — Панна впізнала вас поміж запорожцями. Вона в місті.

— Ісусе милосердний! Вона тут? Що ти кажеш? Вона в місті?

Татарка ствердно кивнула головою.

— І як вона? Говори, говори! Чого ж ти мовчиш?

— Вона вже другий день нічого не їла.

— Як?

— Ні в кого з мешканців міста немає ані кусника хліба. Всі давно вже їдять саму землю.

— Спасителю Ісусе! І ви досі не зробили жодної вилазки?

— Не можна: запорожці кружка облягли всі мури. Є лише один потаємний лаз, але саме там стоять ваші обози. І якщо дізнаються про цей лаз, то місто, вважай, уже взято. Панна звеліла мені все розповісти вам, бо ви не захочете її зрадити.

— Боже, зрадити її! І я її побачу! О, хоч би не померти до тієї години! — його груди гостро пронизала радість.

Він у поспіху кинувся на пошуки всього, що тільки міг знайти їстівного, і невдовзі два невеликих мішки були наповнені пшоном та сухарями. Андрій дав їх татарці, закутав її у кобеняк і звелів переказати панні, що незабаром він прийде сам. Він сказав, щоб татарка віднесла припаси й чекала, поки він прийде. Тепер Андрій думав тільки про те, як безпечніше провести її до того місця, де був замаскований підземний прохід. Цей лаз починався прямо під возом, навантаженим гарматними снарядами. На щастя, запорожці, не звиклі до особливої пильності, спали. Андрій з татаркою тихо йшли поруч, та, обминаючи сплячих, він ненароком зачепив її ліктем, кобеняк злетів, і заграва яскравим відблиском освітила її білу сукню. Спасителю, вона як на долоні! Все пропало. Душа його похолола, він зі страхом повів очима довкола. Господи, яке щастя! Навіть пильний вартовий куняв, схилившись на рушницю. Татарка щільніше загорнулася в кобеняк і полізла під воза; піднявся невеликий чотирикутник дерну — і вона пішла в землю.

Андрій мерщій повернувся на своє місце, щоб роздивитися, чи всі сплять і чи все там спокійно.

— Андрію! — зненацька обізвався, підвівши голову, старий Бульба. — Що це за татарка до тебе приходила?

Якби під ту хвилину хтось глянув на Андрія, то подумав би, що це небіжчик підвівся з могили.

— Ой, дивись мені, сину! Їй-Богу, так відшмагаю батогом, що до нових віників пам'ятатимеш. Жінки не доведуть тебе до добра.

Сказавши це, Бульба перекинувся на другий бік і заснув, — чи то він був дуже заклопотаний, чи обтяжений іншими думками, але йому й на гадку не спало, що татарка могла бути з міста. Він сприйняв її за сільську біженку, з якою син його закрутив шури-мури.

Андрій перевів подих. З тремтячим серцем кинувся він до обозів, обнишпорив усе, де тільки були харчі, понасипав їх у мішки та в свої широчезні шаровари, і, поки він це робив, серце його мліло, дух перехоплювало і геть відбирало від самої думки про ту радість, яка чекала його попереду. Він ще раз роздивився довкола, хоча вже не відчував, на якому він світі, і поліз під воза. Невеликий отвір раптом відкрився і знов затулився за ним.

Він опинився в цілковитій темряві. Хтось ухопив його за руку і сходами повів униз. Вони йшли довго; нарешті сходи закінчилися, під ногами була гладенька земля. Світло ліхтаря блиснуло в підземному мороці.

— Тепер ідіть прямо, — сказав йому голос. Це була татарка.

Коридор тягся під міським муром і закінчувався такими само сходами, що вели вгору. Нарешті Андрій опинився серед міста; вже займався світанок і перепурхував вранішній вітерець. Над жодним комином не вився дим. Мертве місто подекуди озивалося лише кволим хворобливим стогоном, і це не могло не вразити Андрія. (...)

Він вискочив на ґанок; він зайшов до покою. Скрізь було тихо: всі або спали, виснажені голодом, або заніміли від муки. Він ступив на поріг спальні. О, як завмерло його серце! Як він

Дмитро Шмаринов. Ілюстрація до твору «Тарас Бульба». 1970-ті роки

увесь зомлів, коли воно, серце, підказало йому, що через секунду, через блискавичну мить він побачить її!

І він її побачив, побачив ту, яка була колись безтурботною, веселою, грайливою пустункою, котра чіпляла на нього сережки і зодягала його в своє чудове, легке, мов крильця метелика, вбрання. Він знов побачив її. Вона сиділа на отоманці, підібгавши під себе чарівну, стрункy ніжку. Вона була бліда, змарніла, але білість її була пронизлива, як сяйливі шати серафима. Темні брови, тонкі, красиві, надавали її обличчю якоїсь стрімкості, від чого кожний, хто вперше на неї глянув, проймався священним трепетом солодкого страху. Її опущені вії, довгі, як мріяння, темними тонкими стрілами чітко вирізнялися на янгольському обличчі. Це було небесне створіння! (...) І це створіння, яке, здавалося, було народжене для земного дива, до ніг якого було б замало кинути увесь світ разом із його скарбами, — це небесне створіння зносило голод і все найгіркіше, що судилося простим смертним. Заплiснявіла скоринка хліба, що лежала, як найдорожча коштовність, на золотій тарелі, свідчила про те, що тут ще зовсім недавно лютував голод. Почувши кроки, вона підвела голову і подивилася на нього довгим, спопеляючим поглядом. Він знову, здавалося, щезнув, згинув на місці. Її обличчя спершу видалося йому немовби інакшим: так, у ньому були знайомі риси, але з'явилося безліч нових, прекрасних, як небеса. Ця печать німого страждання, цей хворобливий вигляд... О, до чого ж вона погарнішала! Він упав на коліна, припав до її ніг і дивився у її всеможні очі. Усмішка якоїсь дивної радості майнула на її вустах та водночас тиха сльоза, як діамант, затремтіла на віях.

Олександр Герасимов. Ілюстрація до твору «Тарас Бульба». 1950-ті роки

— Царице! — спитав він. — Що для тебе зробити? Чого бажає твоя душа?

Вона незмигно дивилася на нього, відтак поклала йому на плече свою красиву руку. Він став її обціловувати з невситимою пристрастю, яка спалювала його живцем.

— Ні, я не піду від тебе! Я біля тебе помру! Хай же я, заморений голодом, помру біля ніг твоїх разом з тобою, панно моя! І за смерть, за солодку смерть біля ніг твоїх нічого не хочу!

— А твої товариші, а твій батько? Ти мусиш іти до них, — мовила вона тихо. Вуста її ще довго ворушилися без слів, а очі, повні сліз, невідступно зоріли на нього.

— Що ти кажеш таке! — промовив Андрій з усією рішучістю. — Що б то за кохання було, якби я покинув заради тебе тільки те, що легко покинути! Ні, моя панно, ні, красуне моя! Я кохаю не так! Батька, брата, матір, вітчизну, все, що є на землі, — все віддаю за тебе. Усе, прощавай! Я тепер ваш, я твій! Чого іще хочеш?

Вона схилила до нього голову. Він відчув, як її магнетично-гаряча щока торкнулася його щоки, і поцілунок — ох, який поцілунок! — злив їхні вуста воєдино. (...)

Під впливом кохання до панночки Андрій перейшов до війська супротивників. Через якийсь час козаки під проводом Тараса Бульби зійшлися з ними в кривавій битві.

V розділ

1. *Які емоції переживав Тарас Бульба, коли побачив Андрія у ворожому війську? Знайдіть епітети, метафори, порівняння, що змальовують внутрішній стан Тараса.*
2. *Що відчував Андрій під час зустрічі з батьком? Чи відчув він сором за свій вчинок?*

(...) Бій зав'язався кривавий і лютий. Тарас Бульба був серед головних отаманів, і три коронні полки, не стримавши його атаки, вже ладні були кинутися навтікача, аж раптом Бульба спрямував усі сили зовсім в інший бік. Там він запримітив загін, що, вочевидь, стояв у засідці. І впізнав свого сина Андрія. Бульба дав настанови Остапові, як діяти далі, а сам, з

невеликим числом козаків, кинувся, як скажений, на цей загін. Андрій упізнав його здалеку, і навіть з тієї відстані було видно, як він увесь затремтів. Він, як спідлений боягуз, сховався за шеренги своїх вояків і звідти командував загоном. Сили Тараса були нечисельні, всього-на-всього вісімнадцять козаків, та він накинувся на ворога з такою ненавистю, з таким диким шаленством, що шеренги розбігалися з переляку перед цим розлюченим вепром.

Та ні, тієї миті він був незрівнянний! Шапка давно злетіла з його голови, чуб розвівався, як полум'я, оселедець змією звивався в повітрі; його скажений кінь гриз і кусав ворожих коней; дорогий жупан був на ньому роздертий; він уже не хапався за шаблю й рушницю, а тільки розмахував страшною важезною булавою з мідними шпичаками. Достатньо було глянути лишень на його лице, щоб побачити втілення найлютішого гніву і зрозуміти переляк Андрія, який відчував на душі тяжкий гріх. Блідий од страху, він бачив, як гинуть і розбігаються його поляки, бачив, як найхоробріші з них, ті, що захищали його, оточивши кільцем, уже наврипилися тікати; він бачив, як дехто вже, розвернувши коня, кидав зброю.

— Рятуйте! — закричав Андрій, розпростерши у відчаї руки. — Куди ви тікаєте?! Погляньте — він же один!

Отямившись, деякі вояки зупинили коней і справді збадьорилися, бо побачили, що за ними женеться лише один навіжений з трьома змореними козаками. Але намарне вони силкувалися вистояти проти такої відчайдушної волі.

— Ні, ти не втечеш од мене! — кричав Тарас, добиваючи втікачів, які тільки й встигали подумати, що зустріли самого диявола.

Андрій у розпачі теж кинувся було тікати, та пізно: розлючений батько вже стояв перед ним. Втративши останню надію, Андрій застиг на місці. Тарас озирнувся: позад нього не було вже нікого, всі його товариші полягли на бранному полі. Тільки їх двоє стояли один проти одного.

— Що, синку? — спитав Бульба, дивлячись йому в очі.

Андрій мовчав.

— Що, синку? — повторив Тарас. — Помогли тобі твої ляхи?

Андрій як води в рот набрав; він стояв мов на суді.

— Отак запродати... запродати віру! Проклятий той день і та година, коли ти народився на світ!

Мовивши так, Бульба повів довкола очима, в яких світився незбагненний подив.

— Ти думав, що я віддам кому-небудь свою дитину? Ні, я тебе породив, я тебе і вб'ю! Стій, і не ворушися, і не проси в Господа Бога відпущення. Такого не прощають на тому світі.

Андрій, блідий як полотно, прошепотів губами лише одне ім'я; але це не було ім'я вітчизни, чи батька, чи матері; це було ім'я чарівної полячки.

Тарас відступив на кілька кроків, зняв з плеча рушницю, прицілився... пролунав постріл...

Як житній колосок, підтятий серпом, мов те молоде ягня, якого торкнулося смертельне залізо, поліг він головою на траву, не мовивши жодного слова.

Застиг синовбивця й замислився: чи віддати тіло зрадника на поталу й наругу, щоб хиже вороння клювало його і вовки-сіроманці розшарпали, розтягли білі кості, чи поховати, як годиться, в землі?

Тим часом під'їхав Остап.

— Батьку! — покликав він. Тарас не чув.

— Батьку, це ти його вбив?

— Я, синку.

На Остаповому обличчі з'явився якийсь німий докір. Він кинувся обіймати свого брата-товариша, з яким вони двадцять літ росли вкупі, ділячи все навпіл.

Олександр Герасимов. Ілюстрація до твору «Тарас Бульба». 1950-ті роки

— Годі, синку, годі! Поховаємо тіло його, — сказав Тарас, тамуючи в грудях терпкий клубок.

Вони взяли тіло і понесли його в обпалений ліс, що стояв у тилу запорозького війська. Шаблями і списами вирили яму.

Тарас відклав списа і подивився на труп сина. Він і мертвий був дуже гарний: його мужнє обличчя, недавно сповнене сили і владної для жінок вроди, ще й тепер зберігало ці риси; чорні брови, як жалобний оксамит, відтінювали його біле чоло.

— Чим би не козак був? — мовив Тарас. — І зростом удався, і чорнобровий, і лице як у дворянина, і рука була міцною в бою. Пропав! Пропав без слави!..

Тіло опустили в яму, засипали землею, і через хвилину Тарас уже вимахував шаблею серед ворожих лав, ніби нічого й не сталося. Різниця була хіба в тому, що тепер він бився ще з більшою ненавистю, палаючи бажанням помститися за смерть сина. Саме під той час підоспів його власний полк на чолі з Товкачем і забезпечив йому значну перевагу. Нарешті Тарас дізнався й про те, з чиєї вини його син став відступником, і затявся за всяку ціну взяти місто. І він би таки домігся свого: він би, як сама смерть, промчав його вулицями, він би дістав її своєю залізною рукою — її, чарівну, тендітну, вродливу — потяг би за довгі звабливі коси, і його б крива шаблюка блиснула біля її голубиного горла... Але одна непередбачена обставина зупинила його на шляху до непримиренної помсти.(...)

VI розділ

1. *Які аргументи навели сиві запорожці, щоб примирити учасників конфлікту?*
2. *Що об'єднувало козаків?*

До запорозького війська докотилася звістка, що татари захопили й розграбували Січ — забрали в полон більшість запорожців, які там лишилися, разом з гарматами. У таких випадках козаки завжди поспішали наздогнати ворога на його зворотному шляху, визволити бранців та перехопити здобич, бо якщо цього не встигнеш зробити, то через три тижні полонені козаки вже могли опинитися на ринках великої Азії. Кошовий

вирішив, і на його думку пристали інші отамани, йти на допомогу негайно. Вони вважали, що вже й так добряче помстилися полякам за зраду та смерть гетьманів і що спустошені землі надовго запам'ятають, як тут гостювали запорожці.

На це дав згоду і Бульба, хоча йому страх як кортіло взяти місто. Він уже пішов було віддати наказ, щоб сідлали коней і змащували вози, аж раптом зупинився й сказав:

— Я хотів тебе, отамане, ще ось що поспитати. Адже й тут, у полоні у ворога, ще наших козаків зо тридцять буде?

— Я посилав просити про обмін — не погоджуються.

— То, виходить, ми їх так і покинемо?

— А що зробиш?

— Як?! Щоб вони і цих замучили?

— А що ж робити? — знов одказав кошовий. — Адже допомогти ми не можемо. Якщо й зостанемося, то не подужаємо їх, а тим часом і своє прогуляємо. (...)

— Чи ви чули, панове, що кошовий намислив зробити? — звернувся Бульба до запорожців після цієї розмови. — Він хоче, щоб ми прямо зараз вирушили на Січ, а побратимів, тих, що потрапили в полон, покинули напризволяще... Що ви на це скажете?

— Не послухаємося кошового! — в один голос відповіла майже половина запорожців, які тут-таки стали відходити вбік. Їх було близько двох тисяч.

Прийшов кошовий. Він уже почув шум-гам, який зчинив невгамовний Бульба.

— Чого ви хочете? Через що такий ґвалт зчинили? — грізно гукнув він.

— Ми не хочемо йти на Січ! Ми зостаємося тут! — кричали з натовпу.

— Ви що, здуріли? Я вас, чортове поріддя, всіх пов'яжу!

— Яка в нього влада над нами? — звернувся Тарас до запорожців. — Ми — вільні козаки!

Дмитро Шмаринов. Ілюстрація до твору «Тарас Бульба». 1970-ті роки

— А що? Ми — вільні козаки! — загомоніли запорожці. (...)

Обидві сторони затято стояли одна проти одної, і на хвилину запала могильна тиша.

Нарешті сиві вже запорожці, що стояли в перших шеренгах, потупивши очі в землю, повели таку мову: «Воно, звичайно, якщо розсудити справедливо, то і ви тримаєтесь лицарської честі, і ми чинимо за лицарським звичаєм. На те й живе чоловік, щоб захищати віру та звичай. Причому життя така штука, що якщо за ним шкодувати, то хто його знає, за чим і не шкодувати. Так ми докотимося до того, що й за жінками своїми будемо шкодувати. Треба ж скуштувати, що таке смерть. Адже ми вже сьорбнули всякого лиха. І так, і так ми не повинні мати серця одне на одного. Ми всі запорожці, всі з одного гнізда, всіх нас вигодувала Січ-мати, усі ми рідні брати... Запитаймо у кожного: чи не має він проти нас якогось невдоволення?».

— Ніякого! Завжди були в догоді! — загукали всі в один голос.

— Ну, то давайте ж на прощання... що там попереду — тільки Бог знає, може, ніхто з нас більше не побачить одне одного... тож давайте всі поцілуємося.

І дві тисячі війська перецілувалися з іще двома тисячами. Кошовий обняв Тараса.

— Ну, прощавайте ж, панове-брати, лицарі славні! Хай усе буде так, як хоче Бог! Якщо ми покладемо голови, то ви розкажіть про нас, що такі гуляки, мовляв, не нудили марно світом. А якщо ви поляжете чесною смертю, то ми розкажемо всім, щоб знала вся Україна та й інші землі, що були ось такі й такі лицарі, які вміли і віру Христову боронити, і товариство шанували. Прощавайте! Нехай Боже благословення буде і з вами, і з нами! (...)

— Ну, панове лицарі! — сказав Бульба після того, як відійшла половина війська. — А тепер настала наша пора показати честь запорозьку. Дивіться ж мені: якщо доведеться геть скрутно, що вже й несила буде вистояти проти ворога, то, панове, щоб усі полягли на місці, щоб жоден не зостався живий, щоб усі, як вірні побратими, покотом лягли в одну могилу. А зараз, перед вирішальною годиною, вип'ємо, панове-браття, горілки, бо доля наша тепер схожа на весілля, де кожен повинен веселитися. (...)

— За віру! — відгукнулися ближні шеренги, піднімаючи вгору коряки. — За віру! — підхопили дальні.

— За Січ! — гукнув Бульба і знов підняв свій коряк.

— За Січ! — гримнули ближчі. — За Січ! — покотилося далі.

— За славу і за всіх християн, що живуть на Божому світі!

— За славу і християн! — повторили ближчі. — За славу і християн! — відгукнулися дальні.

— Тепер на коней, хлопці!

Усі скочили на коней і виїхали разом струнною кіннотою. Всі вони дихали надприродною силою. Це не була дика рвійність, породжена відчаєм; це було щось зовсім інакше. Якась Божа іскра веселості, якийсь трепет натхненної величі пульсував у серцях цього буйного і безстрашного товариства. Їхні чорні і сиві вуса величаво спадали донизу; їхні лиця ясніли упевненістю. Кожен порух був красивим і вільним. Ця дивовижна рать рішуче налетіла на ворога, не напружуючи всіх своїх сил, а так, ніби гралася і веселилася. Під свист куль вони гарцювали, як під весільну музику. (...)

Під час нерівного бою Остапа й інших козаків забрали в полон. Тарас Бульба в чужому одязі зумів таємно проникнути у ворожий табір, щоб побачити сина, але він не зміг допомогти Остапові уникнути страти.

VIII розділ

1. *Як Остап поводиться під час тортур і страти?*
2. *Що означає його звернення до батька?*

(...) Аж ось зчинився шум-гам, і з усіх боків залунали вигуки:

— Ведуть! Ведуть!.. Козаки!

Вони йшли простоволосі, з довгими оселедцями. У них уже повідростали навіть бороди. Вони йшли і не боязко, і не понуро, а з якоюсь тихою гордовитістю; їхній одяг із дорогого сукна зносився і теліпався клаптями. Вони не дивилися на людей і нікому не кланялися.Попереду йшов Остап.

Що відчув старий Тарас, коли побачив свого Остапа? Що діялося тоді в його серці? Він дивився на сина з натовпу і ловив кожен його порух. Вони підійшли вже до місця страти. Остап

зупинився. Йому випало першому випити цю гірку чашу. Він глянув на своїх, підняв догори руку і промовив голосно:

— Дай нам, Боже, щоб ніхто з єретиків, які тут стоять, не почув, нечестивий, як мучиться християнин! Щоб ніхто з нас не зронив жодного слова!

Після цього він підійшов до ешафоту.

— Добре, синку, добре! — тихо сказав Бульба і похилив свою сиву голову.

Кат зірвав з Остапа лахміття; його руки і ноги вставили в зроблені саме для тортур лещата і... Не треба пригнічувати читача картиною пекельних мук, від чого волосся на голові стане сторчма. Ці тортури були породжені тими жорстокими, лютими часами, коли людина жила кривавим войовничим життям і загартувалася в ньому душею до того, що стала глухою до людяності й милосердя.

Варто, однак, сказати, що король майже завжди першим виступав проти таких жахливих покарань. Він добре знав, що така бездушність здатна тільки ще дужче розпалити помсту козацької нації. Але король нічого не міг удіяти супроти державних магнатів, котрі своєю немислимою короткозорістю, дитячим самолюбством і пихатою зарозумілістю перетворили сейм на урядову комедію.

Остап терпів катування, як велетень, із незбагненною стійкістю, і коли почали перебивати йому кістки на руках і ногах, так що жахливий хрускіт почули серед принишклого натовпу найдальші роззяви, коли панянки відвели свої очі, — нічого схожого на стогін не вихопилося з його вуст. Жоден нерв не здригнувся на його обличчі.

Тарас стояв у натовпі, опустивши голову, та очі його дивилися прямо, і він гордо промовив: «Добре, синку, добре!». Нарешті Остап, здавалося, став

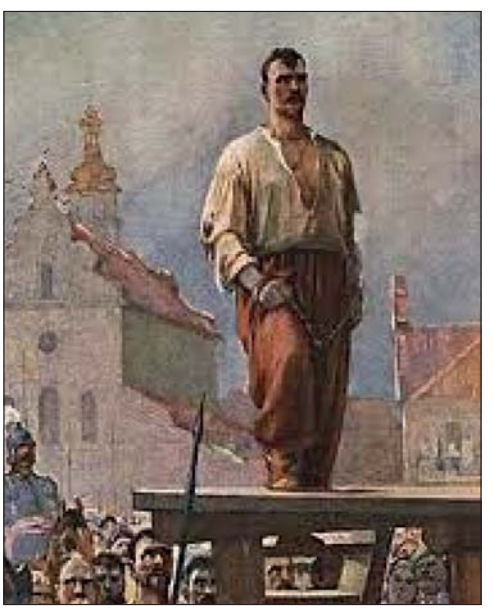

Дмитро Шмаринов. Ілюстрація до твору «Тарас Бульба». 1970-ті роки

підупадати на силі. Коли він побачив нові знаряддя тортур, якими збиралися витягувати з нього жили, губи його заворушилися. «Батьку! — промовив він усе ще твердим голосом, пересилюючи нестерпні муки. — Батьку, де ти? Чи ти чуєш мене?»

— Чую! — пролунав голос Бульби серед могильної тиші, і вся тьма-тьмуща народу здригнулася водночас.

Військові вершники притьмом кинулися на той вигук у натовп. Янкель сполотнів, як смерть, і коли гайдуки проїхали повз нього, злякано оглянувся. Але Тараса біля нього вже не було: за ним не лишилося й сліду.

IX розділ

1. *Чому Тарас Бульба зупинився заради своєї люльки, не зважаючи на небезпеку? Яке значення мав цей предмет для нього?*
2. *Про що думав Тарас Бульба перед смертю? Чи боявся він її?*

Знайшовся Тарасів слід! Тридцять тисяч козацького війська зринуло на кордонах України. Це вже не був якийсь там загін, що вирушив на пошуки здобичі чи задля своєї окремої мети; це була всенародна справа. Ціла нація, терпіння якої дійшло до краю, піднялася на помсту за свої потоптані права, за наругу над її релігією та звичаями, за бузувірське вбивство гетьманів та полковників, за свавілля жидівських орендарів і за всі ті кривди, яких зазнав пригнічений народ.

Очолив військо ще молодий гетьман Остряниця, переповнений прагненням якомога швидше покласти край нещадній деспотії та самочинству державних магнатів й очистити Україну від чужинської наволочі. Біля Остряниці був знаний, уже підстаркуватий, зате бувалий у бувальцях його товариш і радник Гуня. Сорок тисяч коней норовисто іржали під вершниками і без них. Вісім полків, серед яких половина була конних, половина піших, у червоних, синіх і жовтих жупанах виступали в похід браво і гордовито. Вели їх вісім досвідчених полковників, яким достатньо було моргнути бровою, щоб підігнати чи зупинити це нетерпляче рушення.

Одним із них був і Бульба. Мудрість, слава та багатолітній досвід вирізняли Тараса серед козацької старшини; але його люта, нещадна жорстокість наганяла жах навіть на своїх. Дух нищення заволодів Бульбою, і його сива голова визнавала тільки вогонь і шибеницю.(...)

Затятий сивий козарлюга вирушив зі своїм полком на нові звитяги. А ті, що лишилися, заздро дивилися їм услід, і тільки сувора підлеглість полковникам, завжди шанована поміж козаками, не дозволяла багатьом охочим приєднатися до своїх товаришів. (...)

А що ж поробляв Тарас зі своїм полком? А Тарас спалив вісімнадцять містечок, десь із сорок костелів і вже доходив до Кракова. Даремно невеликі загони військ намагалися його перейняти: він майже завжди розминався з ними. Діяв він несподівано, ніхто не міг угадати його намірів: коли якесь село чи містечко з жахом очікувало його нападу, Бульба нежданo-негадано змінював напрямок і сіяв смерть там, де цього зовсім не чекали. Немає слів, щоб передати ту несамовиту лють, з якою він нищив і спустошував усе, що траплялося на його шляху. Нічого схожого на жалість не торкалося цього старого серця, що клекотіло жадобою помсти. Пощади не було нікому. (...) І ось так він поминав Остапа в кожному селі й містечку. Нарешті польський уряд побачив, що Тарасове безчинство — це щось набагато більше за звичайний розбій, і доручило, тому ж таки Потоцькому з п'ятьма полками будь-що впіймати Тараса.

Бульба відчув небезпеку і повернув назад. Польовими путівцями, вночі, він мчав з козаками щодуху, і такий шалений галоп могли витримати лише татарські коні, яких він — цілий табун — завжди мав при своєму полку. Та цього разу Потоцький був гідний покладеного на нього завдання: він гнався за Бульбою з дивовижною витривалістю і врешті-решт таки наздогнав на березі Дністра, де Тарас зупинився для короткого перепочинку в напівзруйнованій фортеці.

Ця покинута фортеця стояла над самісінькою кручею, що стрімко спадала до річки і, здавалося, ось-ось загримить у воду. Майже за двадцять сажнів унизу шумів Дністер. Саме тут Потоцький оточив своїм військом Бульбу із трьох боків — од поля та по горбастих берегах. Тарас, завдяки своїй хоробрості і не-

зламній волі, міг звести нанівець усі зусилля ворога, але в порожній фортеці не було ані крихти їжі. (...)

Тарас вирішив залишити фортецю, спробувати прорватися крізь ворожі лави і берегом дістатися такої місцини, звідки можна було б на конях кинутися в річку і перепливти на той бік. Він вихором вилетів із фортеці, і вже козаки прорвалися крізь оточення, аж раптом Тарас зупинився, пригнувся до землі й сказав: «Заждіть, братця! Люльку впустив!». Саме тут де не взявся цілий ворожий загін, Тараса відрізали од своїх, і він опинився в міцних руках. Труснув усім тілом, але гайдуки вже не посипалися на землю, як було колись. «Ех, старість, старість!» — сказав він і ледве не заплакав.

Йому скрутили руки, зв'язали всього мотузками та ще й ланцюгами, примоцували до величезної колоди; праву руку для більшої надійності прибили цвяхом і поставили цю колоду на попа в розколині фортечної стіни так, що Бульба височів над усіма і польське військо могло споглядати його, як свій переможний трофей. Вітер куйовдив його білого чуба. Здавалося, що він стоїть у повітрі, і це, разом із тим страшним безсиллям, що відбилося на всій Тарасовій поставі, робило його чимось схожим на духа, який зійшов із небес, щоб перешкодити своєю всевишньою владою якомусь нікчемству. На його обличчі не було жалю до себе. Він прикипів очима туди, де відстрілювалися козаки, і з висоти бачив усе, як на долоні. «Займайте, хлопці, — кричав він, — займайте мерщій, кажу вам, чортові діти, отой пагорб за лісом: туди вони не підступляться! — Але вітер не доніс його слів. — Ой, пропадуть, пропадуть ні за цапову душу!» — заскреготів він зубами і глянув униз, де блищав Дністер. Радість загорілася

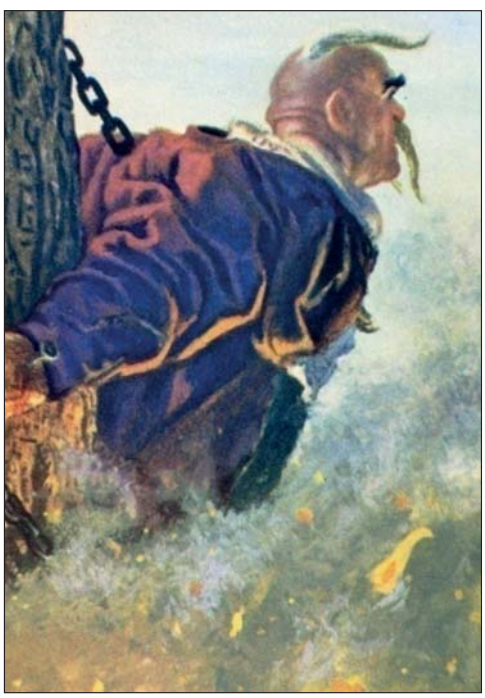

Євген Кибрик. Смерть Тараса. 1945 р.

в його очах. Він побачив, що з-за прибережних кущів виглядає три корми. Зібрався на силі і так заволав, що ті, хто був поблизу, трохи не оглухли: «Хлопці, до берега! До берега! Під кручею, де фортеця, стоять човни! А за двадцять кроків од вас — узвіз до берега! Та забирайте всі човни, щоб вас не доганяли!»

Цього разу вітер подув з іншого боку, і козаки почули його. Але від удару обухом по голові за таку пораду в його очах перевернувся світ. Тараса разом з колодою опустили нижче, щоб він більше не давав своїх настанов.

Козаки повернули коней і щодуху помчали вздовж берега, який усе ще був дуже крутим. Вони б швидко дісталися пологого схилу, якби дорогу не перетнула прірва завширшки в чотири сажні: лише палі зруйнованого мосту стирчали по обидва боки; із темної глибини ледь-ледь долинало жебоніння якогось виснаженого струмка, що впадав у Дністер. Цю прірву можна було об'їхати, взявши праворуч, але вороже військо вже наступало їм на п'яти. Козаки зупинилися тільки на мить, відтак змахнули нагайками, свиснули — і їхні татарські коні, відірвавшись од землі, розпростерлися в повітрі, як змії, і пролетіли над прірвою. Лише під одним одчаякою коник спіткнувся, але, звиклий до кримських проваль, зачепився копитом за край урвища і видерся разом із вершником.

Загін ворожого війська вражено зупинився на краю прірви. Його командир, хоробрий до безтями молодий полковник (він доводився братом красуні-полячці, яка причарувала нещасного Андрія), не довго думаючи, відважився і собі на такий стрибок і, щоб подати приклад своєму загону, кинувся на коні вперед, однак полетів у прірву й розбився об гостре каміння — його закривавлений мозок забризкав кущі, що росли на виступах урвища.

Михайло Дерегус. Козаки перепливають Дніпро. 1953 р.

Коли Бульба трохи прийшов до тями після удару обухом і подивився на Дністер, то побачив унизу козаків, які вже сідали в човни. Очі його засвітилися радістю. Град куль сипався зверху на козаків, та вони на те не зважали і відпливали од берега.

— Прощавайте, панове-браття товариші! — промовляв він до них згори. — Згадуйте часом про мене! А за недолю мою не журіться! Я знаю, що мене жде! Знаю, що мене пошматують живцем, і нічого від тіла мого не зостанеться на землі. Але то вже мій клопіт... Будьте ж здорові, панове-браття товариші! Та дивіться ж, прибувайте на те літо знов! Та добре погуляйте!..

Удар обухом по голові обірвав його на півслові.

Чорт забирай! Та чи є щось на світі таке, чого побоявся б козак? Річка Дністер і так немала, а ще як пожене вітер із моря, то хвиля здіймається аж до місяця. Козаки пливли під кулями і вогнем, обережно обминали зелені острови, тугіше напинали вітрила. Дружно, злагоджено веслували і гомоніли про свого отамана.

(Переклад Василя Шкляра)

Дума про Тараса Бульбу

У 2009 р. українські кінематографісти зняли історичний фільм «Дума про Тараса Бульбу» (режисери Петро Пінчук, Євген Березяк, Україна, 2009), у якому відтворили основні сюжетні лінії повісті Миколи Гоголя. Але є й відмінності. *Подивіться фільм, знайдіть ці відмінності та прокоментуйте їх.*

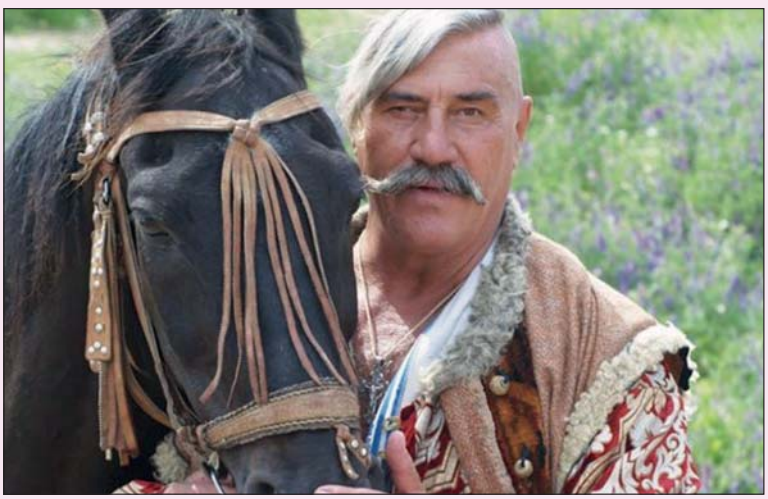

express-lesson

Кадр із кінофільму «Дума про Тараса Бульбу» (режисери Петро Пінчук, Євген Березяк, Україна, 2009)

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. У який період відбуваються події твору? Що в ньому реальне, а що — вигадане?
2. Як Тарас Бульба виховував своїх синів? Чому освіти в Києво-Могилянській академії, на його думку, було недостатньо?
3. Як проявили себе Остап і Андрій під час навчання? Чий характер, на вашу думку, був краще загартований?
4. Заради чого помирає кожен із чоловіків родини Бульби? Які почуття та ідеали керували вчинками Остапа, Андрія, Тараса?

Аналіз та інтерпретація

5. Чому Микола Гоголь називає українських козаків лицарями? Укажіть подібність між козаками й лицарями Західної Європи.
6. Які особливості історичного роману виявилися в повісті «Тарас Бульба»?
7. Знайдіть елементи думи, пісні, казки у творі.
8. Порівняйте образи Остапа та Андрія. Складіть план порівняльної характеристики.
9. Уважно прочитайте епізод убивства Андрія Тарасом Бульбою. Чому він убив свого сина? Яка позиція автора?

Творче самовираження

10. Напишіть есе на тему «Та чи є щось на світі таке, чого побоявся б козак?» (за повістю Миколи Гоголя «Тарас Бульба»).
11. Доведіть, що Микола Гоголь — геній українського народу. Кого ще можна назвати українським національним генієм? Підготуйте постер на тему «Українські генії».

Цифрові навички

12. З інтернету дізнайтеся про історичних персонажів та реальні місця, які згадані у творі «Тарас Бульба». Підготуйте історичну довідку, доберіть світлини або ілюстрації.

Дослідження і проєкти

13. Дослідіть, у які моменти Микола Гоголь використовує слова *Україна, нація*. Чому саме в цих епізодах?
14. Підготуйте проєкт на тему «Історія та устрій Запорозької Січі».

Життєві ситуації

15. Що означало поняття «лицарська честь» за часів Тараса Бульби? Чи актуальне воно в наш час?
16. Чи є зрада тяжким гріхом? Чи здатні ви зрадити? А чи можете пробачити, якщо вас зрадять?
17. Виразно прочитайте слова Сергія Єфремова, що є епіграфом до розділу. Поміркуйте, під впливом яких художніх творів ви відчули себе сином чи донькою рідної землі. Які книжки ви вважаєте «іскрами національної свідомості»?

Тарас Шевченко (1814—1861)

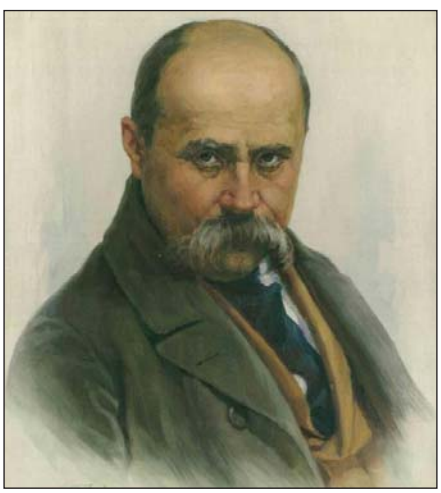

Синове воїнів хоробрих,
явіть мужність свою!
І вам вовіки віків
славу запишуть.
Григорій Граб'янка

«ІВАН ПІДКОВА»

Історична основа твору. Протягом усього життя Тарас Шевченко глибоко вивчав історію козацтва та показав у своїх

творах героїчні й трагічні сторінки його життя, образи козацьких ватажків. Серед них — отаман Іван Підкова (Іван Серпяга, Іван Вода). За народними переказами, він мав рідкісну фізичну силу й надзвичайний зріст (2 метри 30 см), був здатний ламати руками підкови, за що запорожці прозвали його *Підковою*. На Запорозьку Січ прибув 1556 р., привівши із собою цілий козацький полк. Брав участь у походах під проводом Самійла Кішки. Пізніше боровся разом із козаками проти турків. Очолювані ним козацькі загони неодноразово завдавали поразок татарам.

У 1577 р. Іван Підкова за підтримки гетьмана Якова Шаха почав боротьбу проти ставленика Османської імперії, молдовського господаря Петра VI Кульгавого. Тоді військо Івана Підкови здобуло перемогу, і його було проголошено молдовським господарем. Але вже наступного, 1578 р., війська Османської імперії увійшли до Молдовського князівства. Унаслідок спільних дій турецьких вояків і польської влади Іван Підкова опинився у в'язниці. За рішенням польського короля Стефана Баторія та на вимогу Мурада III, султана Османської імперії, Івана Підкову було страчено 16 червня 1578 р. у Львові, на Ринковій площі. За переказами, в останньому слові отаман сказав: «Мене привели на смерть, хоч у своєму житті я не звершив нічого такого, за що заслужив би такий кінець. Знаю одне: я завжди боровся мужньо, як чесний лицар, проти ворогів християнства і завжди діяв для добра і користі своєї батьківщини, і було у мене єдине бажання — бути їй опорою і захистом...». Тіло Івана Під-

presentations

Пам'ятник Іванові Підкові, м. Львів. Сучасне фото

кови козаки перевезли до Канева, де поховали в одному з монастирів під Чернечою горою.

Особливості сюжету та композиції поеми. Поема Тараса Шевченка має дві частини. У першій зображено теперішній час, у якому живуть старий козак, що згадує про минувшину, та його онук, який зростає на історіях козацької слави. У другій частині твору йдеться про давні часи — морську експедицію запорожців до Туреччини з метою визволення бранців. Похід очолював козацький отаман Іван Підкова. Дві частини поеми протиставлені між собою за принципом контрасту. У другій частині відтворено героїчний образ України та козацтва в боротьбі за волю. А в першій частині втілено сум за втраченою свободою і загиблими козаками. Зіставляючи минулий і теперішній час, Тарас Шевченко закликає відродити козацьку славу. Юне покоління (образ онука) дає надію на відновлення вільної України.

Образ Івана Підкови. У поемі Іван Підкова наділений надприродною силою. Він мужній, мудрий і сміливий козак, справжній лицар і лідер, який веде свій загін до перемоги. В образі Івана Підкови використані елементи гіперболізації — йому підкоряються не лише товариші-запорожці, а й природні стихії.

ІВАН ПІДКОВА (1839)

ПОЕМА

Чому сумує старий козак?

video-text

І

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося — осталися
Могили на полі.
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло,
В китайку повите.
Високії ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
Свідок слави дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук косу несе в росу,
За ними співає.

Було колись — в Україні
Лихо танцювало,
Журба в шинку мед-горілку
Поставцем кружала.

Було колись добре жити
На тій Україні...
А згадаймо! може, серце
Хоч трохи спочине.

II

Чорна хмара з-за Лиману
Небо, сонце криє,
Синє море звірюкою
То стогне, то виє,
Дніпра гирло затопило.
«А нуте, хлоп'ята,
На байдаки! Море грає —
Ходім погуляти!»

Висипали запорожці —
Лиман човни вкрили.
«Грай же, море!» —
заспівали,
Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба.
Пливуть собі та співають;
Рибалка літає...
А попереду отаман
Веде, куди знає.
Походжає вздовж байдака,
Гасне люлька в роті;
Поглядає сюди-туди —
Де-де буть роботі?
Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
Підняв шапку —
човни стали.
«Нехай ворог гине!
Не в Синопу, отамани,
Панове-молодці,
А у Царград, до султана,
Поїдемо в гості!»
«Добре, батьку отамане!» —
Кругом заревіло.
«Спасибі вам!» —
Надів шапку.
Знову закипіло
Синє море; вздовж байдака
Знову походжає
Пан-отаман та на хвилю
Мовчки поглядає.

Сергій Шаменков. Іван Підкова. 2015 р.

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Як змінилися часи в Україні? Що було «колись» і що стало?
2. Що означають слова Тараса Шевченка про те, що колись запорожці «вміли панувати»?
3. Чому, на вашу думку, частину про минулий час автор поставив після частини про теперішній час? Поясніть зміну послідовності хронологічного часу.
4. Хто є розповідачем у творі? Які емоції він переживає?
5. Розкажіть про похід Івана Підкови. Якою була його мета?

Аналіз та інтерпретація

6. Охарактеризуйте образ Івана Підкови у творі. Що свідчить про його надзвичайні якості?
7. Як ставиться до козаків Іван Підкова? А вони до нього?

Творче самовираження

8. Створіть 1—2 малюнки до твору. Доберіть до них цитати.

Цифрові навички

9. За допомогою інтернету встановіть елементи одягу та зброю Івана Підкови на картині Сергія Шаменкова.

Дослідження і проєкти

10. Випишіть із тексту поеми географічні назви. Визначте їхнє сучасне значення. Покажіть на мапі, звідки й куди прямували козаки під проводом Івана Підкови.
11. Які плавальні засоби використовували козаки для морських походів? Підготуйте стисле повідомлення в супроводі світлин.

Життєві ситуації

12. Хто, на вашу думку, є ватажками української нації нині? Якими якостями вони наділені?

ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСТ У СЬОГОДЕННЯ

Андрій Кокотюха (нар. 1970)

Ми боремося не тому, що ненавидимо тих, хто знаходиться перед нами, а тому, що любимо тих, хто у нас за спиною.

Роман Шухевич

Андрій Кокотюха — письменник, журналіст, сценарист. У його творчому доробку понад дев'яносто книжок, зокрема пригодницькі й детективні повісті для дітей та підлітків: *«Полювання на золотий кубок»* (2008), *«Страшні історії»* (2008), *«Мисливці за привидами»* (2008), *«Клуб боягузів»* (2009), *«Колекція гадів»* (2009), *«Детективи звідусіль»* (2022), *«Таємниця козацького скарбу»* (2013), *«Таємниця зміїної голови»* (2012), *«Таємниця підводного човна»* (2013), *«Гімназист і Чорна рука»* (2016), *«Гімназист і Вогняний Змій»* (2018), *«Гімназист і Біла ворона»* (2019), *«Потаємні двері»* (2023) та ін. Письменник створив низку біографічних оповідань (*«Андрій Кокотюха про Луї Буссенара, Томаса-Майна Ріда, Миколу Миклухо-Маклая, Рафаеля Сабатіні, Роберта-Льюїса Стівенсона»* (2008)).

Андрій Кокотюха народився в м. Ніжині на Чернігівщині. Закінчив факультет журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка.

Створення книжки *«Потаємні двері»* автор завершив у лютому 2022 р., напередодні повномасштабного вторгнення Росії в Україну. В анотації до твору зазначив: «Це захоплива й пі-

знавальна мандрівка в часі, яка доводить: спливають дні, біжать роки, міняються століття, але ворог для українців лишається незмінним. І цього ворога можна й треба перемагати не числом, а вмінням».

«ПОТАЄМНІ ДВЕРІ»

У пригодницькій повісті «Потаємні двері» Андрій Кокотюха розповів про історичне минуле й боротьбу українців з ворогами, які намагалися поневолити Україну. Основна тема твору — викриття антигуманної сутності радянщини (ідеології радянського часу), що ґрунтувалася на придушенні свободи та національної свідомості, системі тотального насильства. Радянську владу у творі втілюють офіцер Орлов, його поплічники та зрадники яструбки. Залишки радянської ідеології і досі спотворюють свідомість багатьох людей, що є однією з причин руйнувань, страждань і смертей українців.

Головний герой — школяр Арсен Гірник — не знає справжньої історії України. Він виріс на Донбасі, у школі його вчили поважати радянську владу й зневажати її ворогів. Але хлопець разом із батьками змушений тікати з Донбасу до Києва через трагічні події, що розпочалися 2014 р. Через потаємні двері він потрапляє у 1944-й рік, опиняється на Волині й проживає фрагмент життя давнього родича, який має таке ж ім'я та прізвище, як він. Підслухана розмова вояків УПА, зрада їх, а потім намагання виправити власну помилку дають Арсенові розуміння того, хто є хто. Хлопець потоваришував з місцевими дітлахами, разом вони звільнили провідника УПА та його побратимів під час конвоювання до Луцька. Поступово Арсен усвідомлює, хто насправді є ворогами для українців, а хто — визволителями. Він більше не хоче вважати названим батьком радянського офіцера, який знущається з його матері й убиває людей. Арсен порівнює дії радянських військових і радянську владу загалом зі злочинами фашизму. Нарешті він зрозумів, яку роль відіграє Зозуля та його хлопці й для чого потрібна їхня боротьба. Фантастична мандрівка в часі та просторі надає сюжету динамічності й інтриги, дає змогу побачити минуле очима сучасного підлітка, переосмислити події минулого й цінності, важливі для сьогодення.

ПОТАЄМНІ ДВЕРІ (2023)

ПОВІСТЬ

(Уривки)

Розділ третій
Куток за шматком завіси. Капітан Орлов. «Ось наш герой!» Коробочка. Заступник нізвідки

У минулому часі Арсен — прийомний син офіцера Орлова, який наглядає за порядком у селі Попельне та чинить розправу над українськими партизанами. Підслухавши розмову воїнів УПА, Арсен розповів про їхнього командира Захара Романюка з позивним Зозуля і його побратимів старшому лейтенанту Медведєву. Повстанців чекає суд Орлова перед усім селом.

1. *Які емоції та почуття переживав Арсен? Що гнітило його?*
2. *Як змінилося ставлення людей до Арсена і його ставлення до інших?*

(...) Додому не тягло.

Кепсько було на душі. Хоча похвалили Арсена перед усім селом. Ще й солдати почули й побачили, хто здійснив якщо не подвиг, то геройство. Однак чомусь він не бачив на людських обличчях радості, не почув жодного вдячного слова. Навпаки, коли мама йшла, усі довкола розступалися, утворюючи широкий живий коридор, або відверталися, намагаючись відійти чимдалі. Чи здалося Арсенові, чи котрась жінка плюнула їй навздогін.

Не здалося: побачила плювальниця, що Арсен зачепив її поглядом, підняла підборіддя гордовито. Уперед, мовляв, зроби новий подвиг. Вкажи на мене своєму суворому вітчиму. І знову ж таки, з дивною затримкою, згадав хлопчина, хто вона. Ольга Давидюк, її в селі ще Давидючкою кличуть. Маркова мама, живуть вони утрьох з бабусею, а де її чоловік, за кого воює — хтозна. Мабуть, хіба що місцеві знають.

Ще одна причина не йти додому просто зараз — Орлов наздогнав Оксану, вони подалися разом. З Арсена тим часом досить капітанового товариства. Схоже, нині Орлов з ними ночувати-

ме. Хлопчина зловив себе на думці, яка досі чомусь не приходила: він уже не пишається Орловим, ба — навіть не готовий далі терпіти його присутність, тим більше — називати *батьком* навіть подумки, просто так, задля ввічливості.

Провів поглядом маму з Орловим. Дочекався, поки вони зникнуть за рогом школи. Запхав руки глибше в кишені пальтечка й посунув, куди ноги вели. Попереду вгледів будинок культури, помітив на стіні білий прямокутник. Завернув туди, наблизився. Так і є, від руки чорною фарбою старанно написали назву фільму, який привезуть сьогодні. Дивно, але ця назва нічого Арсенові не промовляла, і він торкнувся пальцями ґулі, щоб швидше згадати.

— Ну що, собако? — почулося ззаду.

Занурений у себе, Арсен не почув, як і коли до нього підкралися. Рвучко розвернувся. Побачив усіх чотирьох. Марко просто перед ним, Юрко зі Славком — по обидва боки. Вони миттю ущільнили периметр, затискаючи його в «коробочку».

Знав Арсен, як це робиться. У шахтарських містечках вивчати мистецтво вуличних бійок починали, здається, змалечку. Хлопчики бачили, як батьки, старші брати чи сусіди раз по раз молотять когось сам на сам чи стінка на стінку. Потому й самі починали, без того ніяк, слабакам там не місце.

Тож не злякався Арсен, лиш відступив трохи. За спиною — цегляна стіна, глухо, не втечеш. Зате тил прикритий. А дивився хлопчина не на суперників. Погляд до Улянки прикипів, дівчинка за братом стояла.

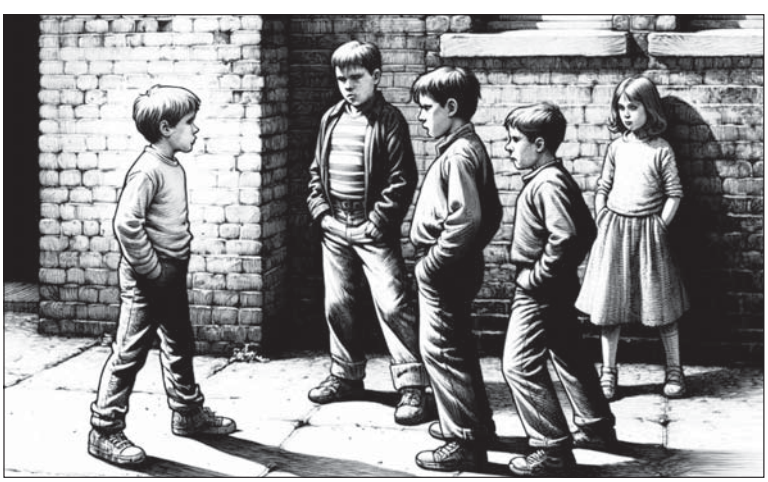

Міщенко Олена. Ілюстрація до твору «Потаємні двері». 2023 р.

Вона огризнулася:

— Чого витріщився? — І відразу: — Славку, він на мене витріщається!

— Просто дивлюся, — гмикнув Арсен. — А що, не можна?

— Тобі тут нічого не можна, — процідив Славко.

— Він уже все, що не можна, зробив, — видихнув Марко зі щирим сумом у голосі. — Думаєш, тут твого офіцера хтось боїться?

Не хотілося Арсенові вкотре вимушено пишатися новим татом. Але нічого іншого проти вороже налаштованої четвірки не мав.

— Всі бояться. Знаю. Через те нічого мені не зробите. Пальцем не зачепите.

— Учора зробили, — вирвалося в Славка.

— Ясно. Він нам за вчорашнє помстився, — просичав Юрко. — Образився, бач, як та дівка.

— Стули писок, — мовила Улянка беззлобно, навіть дружньо. — Взяли собі моду всюди дівчат приплітати.

— Він же образився! — не вгавав Юрко.

— Ти б так само образився, — відбила дівчинка.

— О! То ти тепер зайду захищаєш? — коротунові брови сіпнулися догори. — Бузьку, чув? Твоя сестра вже за чужого заступається! Шукає йому виправдання!

— Я нічого не шукаю! — тепер Улянка зробилася серйозною.

Арсена влаштовував раптовий розбрат у ворожому таборі. Хай і короткий, вони й раніше час від часу гарикалися. Проте зараз навіть секунди давали фору й нагоду перевести подих і краще оцінити ситуацію.

— Ні, шукаєш! — Юрко не вгавав. — Думаєш, якби не вчорашня пригода, то москалик би наших хлопців совєтам не здав?

— Я не москалик! — Арсена дуже ображала ця нова дражнилка.

— Тебе ніхто не питає! — гаркнув Юрко. — Я взагалі до Улянки говорю!

— А яке тобі до моєї сестри діло? — втрутився Славко. — Якого дідька чіпляєшся до неї?

— Хочу знати, чому це вона хоче йому пробачити!

— Не пробачаю я нікому! — тепер дівчинка образилася, аж у її очах блиснули вогники.

Ще трохи, подумав Арсен, і...

— Ану, замовкніть! — раптом озвався дотепер мовчазний Марко Давидюк, і всі справді урвали сварку, дівчинка ще й перепросила швиденько. — Для чого чвари? Хто, кому і що хоче довести? Хіба не ясно: таким, як ось цей, — палець націлився Арсенові в груди, — не треба шукати причин. Він виказав би Зозулю і його побратимів без будь-якого приводу. Такі, як Орлов, кого попало синами не називають. Героями — так само.

— Я врятував вас усіх, — Арсен проти власної волі повторив капітанові слова.

— Від кого, цікаво. Ти хоч розумієш взагалі, кому служиш? Чи вам там, на Сході, подобається, коли вас катують, убивають, голодом морять? Чув, може, про великий голод?

— То неврожай був. Нам у школі казали, — відповідь була впевнена, і далі Арсен пішов у контрнаступ: — А товариша полковника, героя війни, вбивати можна, як отой Клен учинив?

— Той полковник наказав тримати в заручниках сорок людей, — відрубав Марко. — Заручників, виходить, брати не злочин?

— Брехня! Не беруть наші заручників! То німці брали! — видихнув Арсен.

І сам не зрозумів, звідки це взялося, звідки знає.

Вирвалося та й годі.

— Чого тюльку травити? — гмикнув Славко. — Мудро Марко каже. Дарма ми чубимось. Улянко, справді не важить, чому москалик виказав Зозулю та його побратимів. Він зрадив. Зрадить ще раз, і ще — була б нагода.

— Не зрадив він, — виправив Марко. — Зраджують друзі друзів. Чи кохані — коханих. Зайда зі Сходу нам не друг, не брат, не любить він нікого тут і його теж ніхто. Він зробив так, як його навчили совєти в їхніх школах.

— Все одно натовчемо боки! — не вгавав Юрко. — І глянемо, чи побіжить плакатися в погони своєму Орлову.

Розправа, яку Арсен намагався забалакати й відтягти, невідворотно наближалася.

— Чекайте! — вигукнув хлопчина.

Й обидві руки вперед виставив.

Нападники зупинилися.

— Будеш проситися? — у Марковому запитанні змішалися подив і розчарування.

— Ага, маму буде кликати, — реготнув Славко.

Гукати на поміч Арсен у глибині душі хотів. Сили нерівні, довго бути героєм йому не дадуть. І знов Улянка завадила. Хай там як вона до нього ставиться, та не дасть він собі зганьбитися при ній.

— Ще чого, — мовив поважно, відкопиливши губу, як старші хлопчаки балакали з чужинцями на їхній вулиці до війни. — Вас троє, ви тут завжди, так? І ваші лісові вояки — теж гуртом на одного?

— Четверо нас, — нагадала Улянка.

— То ти теж битимешся? Я дівчат не займаю.

— Ну все! — Юрко стиснув кулаки. — Зараз ти кожне своє слово будеш ковтати! Зрадник поганий!

— Чекайте! — швидко повторив Арсен. — Кулаки сверблять, кров кипить? Ходіть сам на сам. По черзі, як не боїтеся. Звісно, Уляна не рахується, бо я не воюю з дівчатами.

— А я воюю! — Улянка подалася вперед, але брат стримав:

— Стій! Тебе ще бракувало! Справді хочеш битися?

— Ти, Улянко, дивися, аби все чесно було, — підхопив Марко. Говорив серйозно, як і належить ватажкові. — Ще бракувало тобі кулаками махати.

— Отакі ви, — Улянка напнула губи, але й надто ображеною не виглядала.

— І що тепер? — Марко втупився в Арсена.

Питання звучало на диво мирно. Ніби не про нерівну бійку говорили, а збиралися рибу ловити. Чи в ліс по гриби.

— Гайда за клуб, — Арсен махнув головою в потрібному напрямку. — Зайвих очей не буде.

Нападники відступили, пропускаючи його вперед. Арсен легенько прикусив нижню губу: вдалося. Втягнув ватагу в перемовини, забалакав, і виграв собі трошки часу й простору для маневру. Головне тут — мати шлях для відступу. Так, цегляна стіна прикриває спину. Але крізь стіну не пройдеш...

З тильної сторони будівлі був невеличкий майданчик. Його межу, мов прикордонний стовп, позначав дерев'яний туалет. Далі за ним проглядався город найближчої садиби. Чорніла переорана на зиму земля, всипана жовтневим багряним листом.

Огорожа — дві тички вздовж, дві тички впоперек.

Арсен став на пряму лінію з парканом, збив на потилицю картуза, закликав:

— Чого тягнути? Хто там перший? Мені до лампочки, а ви довго не теліться. Кожен дістане своє.

Задирався навмисне, почав словесну артпідготовку. Хай супротивник заводиться сильніше, думає менше. Це також потрібні виграшні хвилини в його часову скарбничку. А ще Улянка спокою не давала. Вже міряє Арсена інакшим поглядом, аніж зовсім недавно. Якщо не поважає, то зацікавилася — це точно.

— Тоді ти перший, Чапле! — підлив оливи у вогонь.

І тут угадав. Може, супротивники й мали інші плани, та Славко Зародюк у гніві не стримував себе й на інших не зважав. Кинувся на Арсена відразу, без підготовки, засліплений гнівом і бажанням провчити нарешті нахабного зайду.

Але ж гнів — поганий товариш.

Арсен Гірник вправно пірнув під занесену для удару Чаплину правицю. Славко розігнався з низького старту, тож невчасно помітив, що ворога перед ним нема. Надто різко зупинився в русі, відразу втратив рівновагу, заточився.

Впасти просто так Арсен не дав. Спритно виставив праве плече, зупинив нападника. Використав плече важелем — натиснув, розвернувся, штовхнув назад. Бузько відлетів, а Юрко кинувся вперед, аби зупинити другове падіння.

Марко ще міг би зробити це успішно, а Повхові зріст не дозволив: коли Славко налетів на нього, вони гепнулися обоє.

Міщенко Олена. Ілюстрація до твору «Потаємні двері». 2023 р.

Не хотів Арсен, аби це смішно виглядало. Не думав навіть, що так вийде. Але Улянка не змогла стриматися — спершу порснула, потім — дзвінко зареготала.

Арсен тим часом розвернувся і рвонув зайцем. Мчав великими стрибками просто до чужої огорожі. Ґулею на потилиці відчув погоню, і бігли нападники дуже швидко. Він мав шанс добігти до рятівного паркану раніше, перестрибнути, як планував, а далі запетляти городами. На лихо, нога його ковзнула в ямку. Невеличку, але достатню, аби впасти на повний зріст і проорати носом осінню землю.

За мить трійця вже обступила втікача-невдаху. Тепер забалакати не вдасться, трюк не повторити. Арсенові лишалося хіба зіщулитись і рятувати голову. Перший копняк, не знати чий, дістався в бік...

— Ану, чорти, тихо мені будьте!

Спершу Арсенові здалося — вигук уявний. Але вдруге не вдарили. Нападники навіть розступилися.

Потім чиясь рука згребла його за карк, сіпнула, допомогла стати на ноги.

— То совєти вас так навчили — купою на одного? Вони то вміють!

Аж тепер Арсен розгледів свого несподіваного рятівника.

Нічого особливого. Крім того, що цього старшого чоловіка — *діда* — хлопчина ніколи раніше не бачив. Можна списати й це на провали в пам'яті після вчорашнього фатального падіння. Проте раніше пам'ять поверталася, хай і з затримкою. І Арсен упізнавав людей, пригадував події. Цього ж разу спроби поворушити підвалини пам'яті вперше за весь час нічого не дали.

Глянув на супротивників. Троє хлопців стояли мовчки й дихали важко. Улянка трималася окремо, тремтіла. Здалося Арсенові — вона якщо й не заступалася за нього, то напевне хотіла завадити подібній розправі.

Та головне: усі четверо мовчали.

— Теж мені, — буркнув старий, далі тримаючи врятованого за комір. — Наставите йому синців, поламаєте кістки. Кому від того легше? Що ваша бійка змінить?

Арсен раптом відчув себе наче вві сні. Бо чомусь завмерло все довкола. Троє хлопців і дівчина немов скам'яніли. А Улянка — ще й з розтуленим у крикові ротом. Довкола мовби бульбашка

утворилася, всередині якої він сам, Арсен Гірник, і дивний незнайомець.

— Ходи зі мною, — слова відбилися в Арсенові вуха луною.

Навіть якби не хотів — пішов.

Розділ четвертий
Велике дзеркало. Провідник. Дещо про потаємні двері. «Я хочу додому!» Робота над помилками

Прослухайте авдіотекст. Які фрази старого здалися Арсенові загадковими? Що, на вашу думку, вони означають?

audiotext

Арсен розповів старшому лейтенантові Медведєву, що Зозуля пішов до своєї спільниці у селі, вказав, де ховаються лісові партизани. Їх упіймали. Арсен бачив страту українського бійця з позивним Волга. Його трусило, кидало в жар, захитувало. І коли він лежав за ширмою в кімнаті, то підслухав розмову Орлова і Медведєва. Зрозумів, як і коли будуть відправляти Зозулю та його побратимів з конвоєм до Луцька. У нього виник план дій. Арсен пішов до Улянки і Славка й розказав те, що знав. Спочатку діти не довіряли йому, але потім вирішили діяти спільно.

Розділ шостий
«Часу мало». Таємна нарада. Засідка біля Вовчого яру. Нерівні сили. Шкільна дошка

Що сподобалося Арсенові в новому товаристві?

(...) Улянка наблизилася, стала впритул до огорожі. Брат став поруч. Тепер їх розділяли дерев'яні штахетини.

— Правду казала вчора Улянка. Ти хто завгодно, навіть зрадник, але не боягуз, — визнав Чапля.

— Про зраду мою якось потім поговоримо. Бачив на майдані те саме, що і ви. І так само, як ви, не міг нічого зробити. Картаю сам себе. А сильніше за себе людину не скартає ніхто. Тільки ж я сам чув, на власні вуха, розмову Зозулі з його товариством. Їх уже раніше хтось зрадив. Щось мені підказує: засідка й полон були тільки питанням часу.

— Гарно завертає, — Славко штовхнув Улянку ліктем. — Як ті агітатори. Чули ми таких.

— Дай людині слово сказати, — сестра штовхнула його навзаєм.

— Отак будемо через паркан балакати?

— Ми тебе добре чуємо.

Арсен зібрався з думками. Кліпнув, набрав повні груди повітря і промовив на видиху:

— Сьогодні Зозулю та решту повезуть із села.

— Теж мені новина. Повезли ще зранку. Чутка селом полетіла, — гмикнув Чапля.

— То хитрий виверт Орлова. Насправді їх... ваших, — Арсен вичавив це слово, — повезуть іншою дорогою. З меншою охороною.

Близнюки перезирнулися, мовчки глянули на нього в чотири ока. Сприйнявши це як заохочення, Арсен переповів почуте вчора ввечері, намагаючись не плести зайвого й не відволікатися на другорядне. Славко з Улянкою знову глянули одне на одного. Потому Чапля спитав тихо, підозріло:

— А ти не брешеш? І чого ти прийшов до нас?

— Якби знав, куди дійсно треба, туди б і пішов, — відрубав Арсен. — Але ви ж тут усі якось контактуєте з тими, лісовими. Чи старший хтось...

— Тихо, — відмахнулася Улянка. — Коли вже така бесіда зайшла, то в Попельному й справді є люди, котрі могли би передати до лісу твої слова. Біда, що часу мало.

— Обмаль, — додав Славко. — Хитра паскуда той твій Орлов.

— Не мій він, забудьте, — сказав Арсен твердо. — Не був ніколи. І ви в нашій з мамою шкурі не були, тож не судіть. (...)

До потрібного місця йшли манівцями.

Арсен не уявляв, куди його вели. Тож мовчки рухався перехресними лісовими стежинами, яких би без сторонньої допомо-

ги не знайшов ніколи в житті. Маленька компанія змовників зрізала шлях, і звичний до рівного степу хлопчина скоро почав задихатися, мов риба на березі. Постійно доводилося то спускатися в лісисту заглибину, то дертися вгору, ще й не шукати зручного підйому — брати круті пагорби. Спершу Арсен намагався запам'ятовувати дорогу, та скоро зрозумів — ну його, марна то справа. Краще зосередитися на своїх провідниках і тримати темп, щоб не зганьбитися.

Але таки не втримався — бухнувся на вкриту жовтогарячим листом землю, коли дісталися нарешті потрібного місця. Але ніхто йому на це кривого слова не сказав. Тепер уже Арсена заразила рішучість товариства, особливо — завзятість і затятість Улянки. Кожен розумів, для чого він тут, і задкувати ніхто не збирався.

Їхній гурт влаштувався на пагорбі, під яким неширока розбита лісова дорога робила великий гак. На пагорбі можна було сховатися з протилежного боку так, аби засідка лишилася непоміченою. І краще, дієвіше було засісти за пагорбом, пропустити ворога вперед, а потім зненацька копнути. Водночас пагорб затуляв огляд і ззаду, якби хтось їхав на відстані.

Арсенів план на цій місцевості набував цілком реальних обрисів. Хлопчина навіть не уявляв, що так точно вгадав розташування.

Годинника, звісно, жоден зі змовників не мав. Покладалися на Юрка Повха, його спритність і чуття часу. Спершу трошки про щось говорили, та що далі, то менше хотілося теревенити.

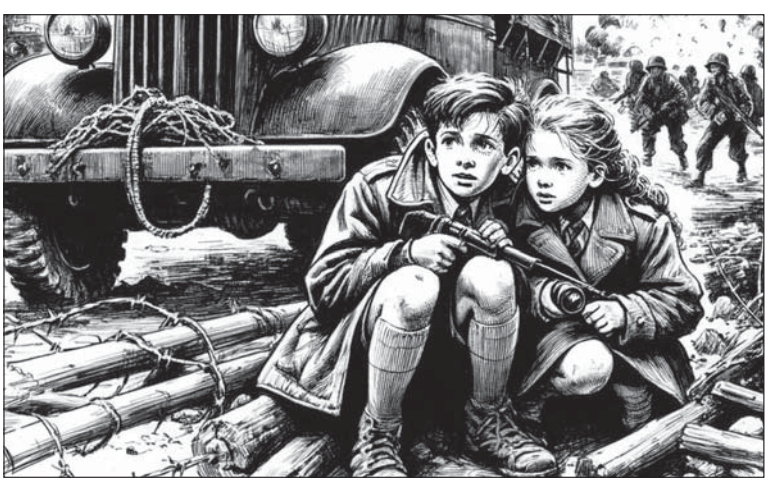

Міщенко Олена. Ілюстрація до твору «Потаємні двері». 2023 р.

Сонце стояло в зеніті. Тривали останні теплі дні жовтня. Комарі ще не зникли, тож дзвеніли у вухах в напруженому чеканні.

Раптом з-за пагорба почувся рух, і щойно всі четверо скочили на рівні, як вилетів Юрко на старому, рипучому велосипеді. Гнав запекло, побачивши своїх — утратив пильність, не впорався з поворотом, упав — перелетів через кермо, заорав носом. Миттю скочив на ноги, видихнув хрипко:

— Їдуть! Справді їдуть!

Арсен не стримався — випнув груди колесом. Та на нього не дивилися, обступили гінця. Улянка завбачливо відтягла велосипед у найближчі чагарі.

— Скільки? — коротко спитав Марко.

— Як він і казав, — Юрко кивнув на Арсена. — Одна вантажівка, на півтори тонни. Двоє в кабіні, шофер і офіцер, отой, ну, бачили ж! — Він розвів руками, показуючи високого чоловіка. — У кузові — солдати. Не лічив, вони ж уже сиділи, їхали.

І в цей момент помітив Арсен — помінялося щось у новому товаристві. Ось щойно трималися войовничо, на все готові — аж раптом кожен зиркав на іншого невпевнено. Не треба думати довго, щоб пояснити таку зміну. Вони ж до останнього мали надію: бреше чужий хлопчина, морочить голову, бо зрадник — що з нього взяти. А все ж насправді, і все дуже серйозно. Відступлять перед озброєними вояками — як потому дивитимуться одне одному в очі...

— Я готовий, — промовив Арсен голосно. Виступив наперед, відганяючи від себе геть усі страхи. — У нас усе вийде. А схибимо — моя провина. Все на себе візьму.

— Я тут комусь схиблю, — спробував віджартуватися Марко, але вийшло не дуже, однак якось повернуло ватазі бойовий настрій. — Вважайте, що ми прості бешкетники. Відлуплять пасками по дупах, не більше.

Враз ватага знову напружилася — здалеку загув мотор. Звук швидко й невідворотно наближався.

— Усі на свої місця! — наказав Марко, відтинаючи будь-яку можливість відступити. — До бою!

За мить троє зникли з очей, розчинилися в лісі, злилися з кущами й деревами. Арсен лишився з Улянкою за пагорбом. Узяв її руку, вона не забрала, потримала так трохи. А коли зелений

бік вантажівки виринув з-за пагорба й просунувся вперед, вони заволали на два голоси, перекрикуючи гул мотора:

— Стійте, стійте! Сюди, сюди!

Скреготнули гальма. Полуторка сіпнулася й завмерла. Автоматники в кузові — шестеро, встиг полічити Арсен, — дружно розвернулися на крик. Двоє навіть наставили зброю, і хлопчина з дівчиною задля натуральності дружно підняли руки догори, не припиняючи при цьому кричати:

— Не стріляйте, не стріляйте! Сюди!

Траснули дверцята кабіни. Звідти вискочив Кирило Мєдвєдєв, стискаючи в руці пістолет. Вкритий чорним волосом палець лежав на спусковому гачку. Та щойно роздивився, хто перед ним, засунув зброю в кобуру. Ступив ближче, гаркнув автоматникам:

— Відставити!

Ті опустили наїжачені цівки. Велетень нависнув над Арсеном і Улянкою, гримнув:

— Ти чого аж сюди забрів, Сєня? Мама відпустила? Ти ж учора ледь дихав!

— А сьогодні вже все добре, тому й пустила, — випалив Арсен. І відразу, без передиху: — Добре, що я саме вас тут зустрів, дядьку Мєдвєдєв!

— Товаришу, — нагадав той. — Теж мені приємна зустріч. Гуляєш з дівкою, бачу? Молоток, так тримати. Чи заблукали? Але ж подружка твоя наче місцева...

— Ми сюди зайшли, щоб наші попельнянські не бачили, з ким гуляю, — Улянка почала грати свою роль. — Бо як побачать...

— Образить яка падлюка — мені скажи, — задля певності Мєдвєдєв тицьнув пальцем собі в широкі груди. — Чи вже образили? Чого репетуєте?

— Ви ж слова вставити не даєте! — знову заговорив Арсен. — Ми тут гуляли разом. І бачили там, у лісі, чоловіків з автоматами!

Спрацювало — Мєдвєдєв завмер, змінився на лиці, знову поклав руку на кобуру.

— Кого ви бачили? Де? — І відразу: — Вони вас бачили?

— Ми заховалися вчасно. Відповзли. І бігом по допомогу. А тут ви дуже вчасно...

— Цить! — грубо перервав Мєдвєдєв. — Де, питаю? Скільки їх?

— Он там! — вони дружно показали на стіну лісу по той бік звивистої дороги, відвертаючи увагу від місця, де принишкли їхні товариші. Арсен додав уже сам: — Троє чи четверо. Може, десь і більше ховалося. Не було коли рахувати.

— Та ясно, — Мєдвєдєв розвернувся до вантажівки всім корпусом. — Слухай команду! Двоє — тут, четверо — зі мною! Це син капітана Орлова, брехати не буде! Завдяки йому ми вже зловили самі знаєте кого! — Він плеснув Арсена по плечу. — Фартовий ти шкет, Сєня! Другий раз за три дні бандитів нам знаходиш! Так до нового року в лісах нікого не лишиться.

Тим часом четверо автоматників уже зістрибнули з кузова, стали перед офіцером.

— Ми їх зараз прищулимо, — Мєдвєдєв підморгнув Арсенові. — Розкажеш потім вітчиму, як я тут керував. Нам з ним ще довго разом служити, хай цінує. А з тобою будемо дружить. Хочеш такого друга?

— Ага, — буркнув хлопчина.

— Не ага, а так точно! — гримнув велетень. — Слухай наказ: сидіть тут з подружкою. Ані ногою звідси. У разі чого лізьте під машину.

Більше не зволікав — обійшов вантажівку і разом з автоматниками зник між дерев. У русі солдати розтяглися ланцюжком, так зручніше прочісувати місцевість.

Ті солдати, що лишилися, втратили до дітей інтерес, розмістилися за бортами кузова в бойових позиціях. Один при цьому стукнув когось поруч із собою прикладом і щось тихо просичав.

Шофер, худий молодий вусань із сержантськими погонами, теж підтягнув до себе автомат.

Та враз дещо сталося.

— Йой! — зойкнула Улянка й кількома величезними стрибками дісталася вантажівки.

Автоматники миттю рипнулися в протилежний бік кузова. Дівчина заповзала під машину, виконуючи отриманий раніше наказ. Арсен присів, мовчки тицяв поперед себе. Перш ніж солдати встигли щось розшолопати, в глибині лісу ворухнулися кущі. Відразу потому хруснули гілки під чиєюсь невидимою ногою.

— Він один! — видихнув Арсен. — Я бачив, бачив!

Солдати дружно сипонули через борт. Сержант-шофер уже стояв біля капота. Бійці глянули на старшого за званням, інших тут не було.

— Перевірте, — наказав сержант. — Може, то тварина яка. У страху баньки великі.

Арсен не заперечував, перемістився до пагорба. Озброєні бійці стояли спинами до машини й не могли бачити, як з протилежного боку за край борту вчепилися дві хлопчачі руки. Мить — і Марко Давидюк перевалився всередину.

Двоє солдатів повільно рушили вперед, тримаючи автомати напереваги. Ступаючи крок за кроком, заглибилися в ліс. Зелені шинелі розчинилися серед дерев, укритих жовтневим багрянцем.

А тим часом над піднятим свіжопофарбованим бортом повільно звелася чоловіча постать.

Захар Романюк.

Зозуля.

Сержант в останній момент мовби потилицею відчув рух позад себе. Рвучко розвернувся — не врятувало, не встиг. Зозуля, вільний від пут, стрибнув на нього згори, навалився, всім тілом притиснув до землі. Падаючи, сержант упустив автомат, і ним миттю озброївся другий звільнений — молодий, міцний, вилицюватий, з чубом на голеній голові. Стрибнувши з кузова за командиром, підхопив зброю, не сказав — а наче коротко проспівав:

— А посунься! — і щойно Зозуля відкотився набік, влучним ударом приклада вивів сержанта з бою.

Міщенко Олена. Ілюстрація до твору «Потаємні двері». 2023 р.

Досить було короткої фрази, аби за манерою говорити Арсен упізнав Хріна — того самого Петра Завальнюка, майстра дошкульних листівок і карикатур. Третій їхній товариш, приблизно такого ж віку, широкий у плечах, зі скуйовдженим чорним волоссям, не стрибнув, а переліз не дуже зграбно. Як ступив на землю — скривився від болю у пошкодженій нозі. Осип Маківчук, друг Клен.

Арсен нарешті роздивився цю трійцю. Усі без верхнього одягу, всі побиті, закривавлені, кров засохла на подертому сірому светрі Зозулі, на товстій полотняній Кленовій сорочці, на гімнастерці без погонів, у яку вбрався Хрін. Жоден не мав взуття. Тож перше, на що звернув увагу їхній командир, — чоботи знерухомленого сержанта.

Але приміряти не встиг: попереду, з глибини лісу, почувся рух. Підхопивши автомат, вправно підготувавши зброю до бою, Зозуля аж тепер ковзнув поглядом на принишклих неподалік глядачів — Арсена й Улянку. Упізнав свого недавнього попутника чи ні — хтозна. Зараз інше турбувало партизанського командира.

— Падайте, повзіть туди, — наказав, гойднувши дулом у бік вантажівки, тут же зиркнув на завмерлого в кузові Марка з ножем у правиці. — Чого вклякнув? Лягай!

Усі підкорилися. Арсен пропустив Улянку наперед, підштовхнув її під передні колеса, ще й примостився так, аби прикрити дівчину собою. Маркова голова сховалася, він не міг нічого бачити. Арсен натомість бачив тепер лише босі збиті ноги звільнених бранців. За мить уздрів трохи далі солдатські чоботи, почув не так злякане, як здивоване:

— Е, це що... — і відразу коротка черга, випущена зблизька, змусила той голос захлинутися.

Солдат мішком завалився набік, а босі Зозулині ноги відштовхнули землю від себе, роблячи кілька широких стрибків уперед. Далеко в ліс не забігли, зупинилися. Знову черга, цього разу довша. Тоді голосне, з видихом:

— Готовий! Чоботи!

Арсен спробував підсунутися ближче, вистромився з-під кузова. Чи в Зозулі пара очей на спині:

— Куди? Назад! — і хлопчина послухався, повернувся в укриття.

Поки Зозуля мотав онучі й узувався, Клен заглибився в ліс по свій трофей. Тепер перед собою Арсен з Улянкою бачили лише величезні ступні Хріна. Напевне, так виглядали ноги велетів із читаних хлопцем казок. Тим більше дивно, що Хрін сам по собі велетнем не був, на відміну від Мєдвєдєва.

— Чого ці всі москалики такі дрібні? — почув невдоволене бурчання, і знову чубатий не промовляв звично, а тягнув слова, наспівував. — Завжди казав, друже Зозуля, що в них не ноги, а цап'ячі копита.

— Ти їх з такими й малював, — гмикнув Зозуля, натягаючи другий чобіт. — Не базікай тепер, бо постріли чути було. Зараз ті інші, котрі з офіцером, повернуться.

— Дякую, що нагадав за офіцера, друже Зозуля! У нього єдиного ноги людські. Хоча людина з нього така собі...

З-за найближчих кущів висунулися Повх із Чаплею, то вони відволікали солдатів шумом.

— Геть! — гримнув командир.

Хлопчачі голови зникли. Натомість повернувся, накульгуючи, Клен, теж озброєний, але ще поки що босий.

— Не налазять, — зітхнув, ворушачи пальцями, став над тілом сержанта, присів поруч.

— Далеко в ліс вони зайти не встигли, — Зозуля більше переймався ворогами, ніж чоботами для побратима. — Слухай, уже вертаються.

— Не навчені лісами ходити, — озвався Хрін. — А Сибір же загарбали.

— А де б москалі ще тюрми для нас будували? — відмахнувся Клен.

— Хлопці, скоро побалакаємо про все. До бою, — командир не викрикував, не наказував, а говорив так, немов закликав поратися по господарству в своєму дворі.

Арсен думав, що Улянка лякливо принишкне. Вона справді принишкла, але не злякано. Зачаїлася, хлопчина відчув поруч готову до всього дівчину. Спробував легенько пригнути її голову, за це миттю дістав у бік гострим ліктем. У цей самий час Клен із Хріном зайняли позиції по обидва боки вантажівки. Зозулині ноги рушили ліворуч і зникли з виду.

Тепер до всіх, хто сидів у засідці, долинали лише віддалені звуки голосів. Вони наближалися, та розібрати слова все одно

було неможливо. Арсен поворушився, розвертаючись так, щоб бачити більше.

І побачив першого з чотирьох бійців, котрим Мєдвєдєв звелів іти за собою в облаву. Солдат рухався зігнувшись. Раптом коротка черга з-за лівого колеса скосила його.

Арсен кліпнув, вдруге, втретє, досі не вірячи — стріляють у тих, кого він усе ще не готовий вважати ворогами. Нарешті заплющив очі, маючи надію, що Улянка зараз не бачить його нерішучого стану. Знову вдарила черга, цього разу — праворуч. Зойк дав зрозуміти: звільнений бранець і цього разу влучив.

А потім заговорив третій автомат, від лісу, довго, без зупинки, допоки не захлинувся, виплюнувши останню чергу куль.

Тут не треба забагато уяви, щоб зрозуміти простий, спритний та дієвий Зозулин маневр. Поки побратими вели бій від машини, він зробив гак, зайшов ззаду, атакував і не дав ворогам жодного шансу.

Знову запала тиша, наче й не було короткого бою. Зиркнув Арсен на Улянку. Над собою почув, як ворушиться в кузові Марко, чекаючи на дозвіл нарешті вийти з укриття. Кивнув дівчині, для чогось моргнув. Спробував вибратися на світ Божий першим, без команди.

Та враз його зупинив окрик Зозулі, вперше за весь час — розпачливий:

— Стій! Стій!

Спершу здалося — командир кричить йому, забороняє витикатися. Але тут же почувся одинокий постріл, зойк, шум короткого двобою. Затим — зовсім неочікуване від Зозулі, збентежене:

— Ну нащо ти поліз, друже Клен!

Уже коли всі повиходили — з лісу, з-за машини, з кузова — і згуртувалися довкола звільнених полонених, стало ясно: таки біда.

Клен у запалі, смакуючи перемогу, не оцінив ситуації як слід. Випростався, розкрився — і Мєдвєдєв, підстрелений, але ще на ту мить живий, звалив його пістолетним пострілом.

— Рана не смертельна, — оцінив командир, — бо куля навиліт. Але далеко з простреленим боком не зайдеш.

— Я перев'язувати вмію, — виступила Улянка. — Ми в організації на вишколах були, таємних. Мене не хотіли брати, бо замала, але я таки впросилася.

Зозуля виступив наперед, став так, аби бачити всіх і всі бачили його. Хрипатий голос водночас був командирським і вчительським.

— Як називаєшся? — глянув на дівчину.

— Уляна.

— Вмієш бинтувати — роби!

— Але чим бинтувати? — знітилася вона.

— А ти, з ножиком, певно, Давидюків син?

Марко кивнув.

— Я знав твого тата. Ех, не змогли вберегти. Боронився три години, не дав себе живим узяти.

Марко знову кивнув.

— Гарно зірки лягли, що вони нас мотузами скрутили, а не взяли в кайданки. Інакше б твій ніж не придався.

— Мудрий я чоловік, погодься, друже Зозуля, — устряв Хрін. — Пам'ятаєш, писав у своїх сатирах: не стало на нас кайданів у німців, не стане і в москаликів. Бач, правда. Не знайшлося на всіх.

Командир кивнув і знову звернувся до Марка:

— Пошукай, друже, в кабіні. Там би мав бути якийсь бинт. Може, аптечку якусь надибаєш. Ці червонопогонники без запасу нікуди не їздять.

Марко кивнув і рушив до вантажівки.

— Тепер ти, — Зозуля поклав руку на голову Арсенові, ледь наїжачив волосся. — Я ж тебе впізнав. Синок капітана Орлова, який спить і бачить, як би почепити мене на гілляку, як ось товариша нашого вчора...

— Орлов казав, що для вас гілляки замало, — мовив стиха хлопчина. — І не синок я йому. Мама хоче піти від нього, — Арсен сам не зрозумів, чому признався.

— Я знаю, Арсене Гірник, хто мене виказав, — у Зозулиному голосі зовсім не чулося зла. — Орлов хизувався. Мовляв, пацан, шкет, піонер вас усіх на рівному місці зловив. Це його слова. Знаю навіть, чому ти так учинив.

— Чому?

Питання вирвалося відразу в трьох: Славка з Юрком теж цікавила відповідь.

Командир саме хотів пояснити, та почувся радісний вигук Марка:

— Є! Знайшов, друже Зозуля!

Він визирав з розкритих дверцят кабіни, вимахуючи згортком білого чистого бинта й невеличкою білою коробочкою з червоним хрестом на кришці.

— Віддай Улянці й поможи їй, — розпорядився командир. — Друже Хрін, вартуй, бо раптом хтось та й наскочить сюди.

Хрін без зайвих запитань узяв захоплений у бою автомат і зайняв позицію.

— Ровер чий? — Зозуля далі розпоряджався.

— Мій, — виступив на крок уперед Юрко.

— Навряд чи в Попельному їх є багато. Наслідив тут, а москалі — непогані мисливці-слідопити. Зараз бери товариша, ламайте гілки, зачухуйте ґрунт усюди, де колеса відбилися. Навіть найменші сліди. І нема часу, хлопці, то вже робити треба.

Горді від вияву довіри, Чапля з Повхом негайно взялися виконувати наказ.

— Ну а тепер ти лишився, — лиш зараз Арсен помітив, що весь цей час Зозуля так і тримав розкриту долоню на його голові. — Довгої розмови у нас нині не вийде. Не знаю, чи ще колись матиму нагоду побалакати з тобою. Бо ти непростий хлопака, Арсене. Інакше не прибіг би сюди після всього скоєного. А вчинив ти так не здуру. Рішення прийняв сам, обдумав. Так, ти вважаєш їх, — командир кивнув на тіла солдатів, — своїми. Але ж і ми для тебе вже чомусь не чужі. Знаєш, що б зробив з тобою на нашому місці Орлов, для якого ти вже зрадник? Те саме зробив би, що з нашим побратимом Волгою. Твій учинок прирік нас на вірну смерть. А я отак спокійно до тебе говорю. Чому?

Арсен відчув — треба щось сказати. Не знаходив потрібних слів. Не Зозулі, а йому самому потрібних. Командир же відважив йому запотиличника. Не сильного, не образливого, — так батьки не карають, радше пестять, пробачають синів за скоєні дурниці.

— Ти, Арсене Гірник, — чиста дошка, — вів Зозуля далі. — Навіть не так. Ти шкільна дошка, на якій спершу написали щось неправильне. Потім витерли — і знову написали. Знову не так, погана оцінка. І так пише учень і витирає, аж доки з'явиться на дошці правильне рішення. (...)

Ось тут хлопчина вже хотів був відповісти. Та враз ґуля занила з доброго дива, Арсен уже й забув про неї. Скривився, торкнувся рукою. Аж тут Улянка гукнула:

— Готово, друже Зозуля!

— Ми ніби трохи спинили кров, — підтакнув Марко.

— То не барімось! — командир нарешті відволікся від Арсена, були важливіші справи, ніж виховна робота. — Друже Клен, іти зможеш?

— Далеко — ні, — озвався той, стримуючи стогін. — Лишили б ви мене десь...

— Навіть думати забудь, — відмахнувся Зозуля. — Я знаю цю округу досить добре. Є тут не дуже далеко, якщо навпростець, Уласова слобідка.

— Та я знаю! — вигукнув Хрін. — Там же пан Кабанюк...

— Не треба нам зараз Кабанюка, — урвав побратима Зозуля. — Нам важливіший поки що Улас Яремчук, господар. Його совєцька влада поки що не чіпає, бо він двох синів оце місяць тому як сам підрядив до їхньої армії.

— Хитрий, — знову не втримався Хрін. — Хлопці рік до того воювали в нашій партизанці. Потому, коли наших сильно потовкли, повернулися до батька за наказом зверхника. Тепер їм зброю до рук дали, і, гадаю, рано чи пізно прислужаться вони нашій справі в червоному тилу. Як ось пан Улас.

— Не хочеться цю домівку-сховок рухати, але доведеться... Мав на неї провід свої плани... А! — Зозуля махнув рукою. — Вибору нема, Кленові треба хоч трохи оклигати. Там криївка надійна, пересидимо... Хлопці, — він розвернувся до Чаплі з Повхом, що вже впоралися з першим завданням. — Шукайте міцні гілки, робіть ноші. Стягайте ременями.

express-lesson

Міщенко Олена. Ілюстрація до твору «Потаємні двері». 2023 р.

Командир, укотре за цей час зловивши пригнічений Арсенів погляд, мовив, і слова прозвучали наказом:

— Ти зробив свою справу. Бачу, тобі тут довше лишатися важко. Краще чухай назад у село. Навряд чи треба нагадувати: тримай язик за зубами. Не для того ти... — Зозуля замовк на півслові. — Біжи до матері, ліпше тобі зараз бути біля неї.

— Не довіряєте? — тихо спитав Арсен.

— Навпаки. Так віримо, що бережемо, мов скарб цінний. А щоб тобі веселіше було й надійніше — ось хай Улянка з тобою йде.

— Друже Зозуля! — тепер дівчина образилася.

— Саме так, як я кажу, — мовив Зозуля. — І це наказ. Будете нашими очима й вухами.

Розквітла Улянка від почутого.

Проте Арсен дорогою до села так і не визначив для себе: похвалили його чи просто пожаліли. (...)

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Розкажіть про життя Арсена Гірника та його родини до подій 2014 р. і після.
2. Якими були його погляди щодо воєнних подій на сході країни, що розпочалися у 2014 р.? Чи правильно він їх сприймав?
3. Кого зрадив Арсен? З якої причини?
4. Як змінилися погляди й цінності Арсена Гірника внаслідок фантастичної мандрівки? Які його вчинки й висловлення свідчать про це?
5. Чому через потаємні двері пройшов саме Арсен Гірник? Яку місію він мав виконати?

Аналіз та інтерпретація

6. Відтворіть послідовність подій повісті. Які з них є реальними, а які — вигаданими?
7. Охарактеризуйте образ Провідника.
8. Прокоментуйте назви розділів. З якою метою автор подає їх такими розлогими?

Творче самовираження

9. Уявіть, що Арсен Гірник живе в наш час. Що б він робив, на вашу думку, після 24 лютого 2022 р.? Створіть власне оповідання про нього.

Цифрові навички

10. Ознайомтеся самостійно із сайтом Андрія Кокотюхи. Яка інформація вас зацікавила?
11. Перегляньте в інтернеті інші книги автора. Майстром якого жанру його називають?

Дослідження і проєкти

12. *Робота в групах*. Створіть флаєр з анотацією або постер до книжки «Потаємні двері».

Життєві ситуації

13. Уявіть, що Арсен переїхав не до Києва, а у ваше місто чи село і став вашим однокласником. Як би ви спілкувалися з ним? Що б обговорили?
14. У чому, на вашу думку, полягають причини повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну? Як ви ставитеся до російських окупантів? Як захистити свободу і незалежність України?

3

Люблю тебе безмежно, земле моя!

Іван Франко (1856—1916)

Праця — одне з найчистіших і найшляхетніших джерел емоційного стану, радості і діяння, творення. Думка, що народжена, збуджена, витончена в праці, стає радісною, оптимістичною.

Василь Сухомлинський

«ЗЕМЛЕ, МОЯ ВСЕПЛОДЮЩАЯ МАТИ...»

Іван Франко завжди невтомно працював як письменник, учений, перекладач і громадський діяч. Він сприймав працю не як важку повинність, а як сенс життя, що приносить добрі плоди. Тому щиро поважав людей праці й боровся за їхні права, захищав їхню свободу. Ідеєю натхненної, радісної праці просякнутий вірш Івана Франка «Земле, моя всеплодющая мати...». Ліричний герой поезії шукає духовної сили для того, щоб якомога більше зробити добра для людей, і таку силу дає йому рідна земля. Він відчуває глибоку єдність з Батьківщиною, яка є для нього опорою і підтримкою. У любові до неї набирається життєвої мудрості й енергії для творчої діяльності.

Кузня Якова (реконструкція). Державний історико-культурний заповідник, с. Нагуєвичі (Львівська обл.)

ЗЕМЛЕ, МОЯ ВСЕПЛОДЮЩАЯ МАТИ... (1880)

Чому автор називає землю «всеплодющою матір'ю»? Як ви розумієте ці слова?

video-text

Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
Дай і мені!
Дай теплоти, що розширює груди,
Чистить чуття і відновлює кров,
Що до людей безграничную будить
Чисту любов!
Дай і огню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громовую дай власть,
Правді служити, неправду палити
Вічну дай страсть!
Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам — в серце кривди влучать,
Дай працювать, працювать, працювати,
В праці сконать!

Народне життя у творах Олени Кульчицької

Олена Кульчицька — українська мисткиня й громадська діячка. Її вважають першою професійною художницею на

заході України. Вона народилася 1877 р. Навчалася професійної майстерності у Відні, Львові та інших європейських містах. Щиро цікавилася життям гуцульського краю, зображувала селян і робітників у моменти праці, відпочинку, традиційних свят. На одній із картин художниці змальовано постать Івана Франка серед трудівників. *Як ви гадаєте, про що говорить Іван Франко людям? До чого їх закликає? Роздивіться інші картини художниці. Назвіть елементи гуцульського вбрання, зображені на полотнах.*

Олена Кульчицька. Гуцулка. 1928 р.

Олена Кульчицька. Іван Франко серед селян. 1940-ві роки

Олена Кульчицька. Гуцульське весілля. 1930-ті роки

АКТИВНОСТІ

Комунікація

1. До кого звертається ліричний герой твору? У чому полягає значення його звернення?
2. Що просить ліричний герой у рідної землі? Для чого?

check yourself

3. Про яку силу йдеться у вірші?
4. У яких рядках утілено провідну ідею твору? Виразно прочитайте і прокоментуйте.

Аналіз та інтерпретація

5. Охарактеризуйте образ ліричного героя. Розкрийте його мрії та прагнення.
6. Доберіть прислівники (4—5) до слова «працювати». Складіть з ними речення.

Творче самовираження

7. Знайдіть в інтернеті прислів'я та приказки інших народів про працю. Порівняйте їх з українськими прислів'ями та приказками.

Дослідження і проєкти

8. Роздивіться на світлинах експонати Державного історико-культурного заповідника Івана Франка в с. Нагуєвичі (Львівська область). Які знаряддя праці там представлені? Як ними користувалися за часів Івана Франка?
9. *Робота в групах*. Підготуйте проєкт на тему «Яскрава сторінка із громадського життя Івана Франка».

Життєві ситуації

10. Опишіть (усно або письмово) процес праці, якою вам хотілося б займатися в майбутньому (10—12 речень). Які знання та вміння необхідно мати для цього?
11. Що ви вважаєте нині своєю працею? Як ви ставитеся до праці?
12. Які види праці, що описав Іван Франко у вірші, необхідні в наш час?
13. Підготуйте розповідь про людину праці, яку ви поважаєте і з якої берете приклад.
14. Уявіть, що вам доручили створити пам'ятник на честь праці. Яким би він міг бути? Намалюйте і поясніть свій задум.

Дмитро Павличко (1929—2023)

З Дмитра Павличка почалося в Україні те, що пізніше отримало назву «дисидентство».

Іван Дзюба

Дмитро Павличко — український поет, перекладач, громадський діяч. Народився в селянській родині у с. Стопчатів (нині Косівський район Івано-Франківської області). Навчався в гімназії в Коломиї. У 1945—1946 рр. був ув'язнений радянською владою за сфабрикованою справою про його належність до УПА, але його відпустили, бо був неповнолітнім. У 1953 р. закінчив філологічний факультет Львівського університету. У 1964 р. переїхав до Києва, де працював на кіностудії імені О. Довженка, згодом — редактором українського журналу «Всесвіт», секретарем Спілки письменників України. У 1980—1990-ті роки займався громадською діяльністю. Дмитро Павличко очолював Товариство української мови імені Тараса Шевченка, тривалий час був депутатом Верховної Ради України, є одним із авторів Декларації про державний суверенітет України.

Перша поетична збірка митця *«Любов та ненависть»* вийшла 1953 р., за нею — «*Моя земля*», «*Чорна нитка*» та ін. Але громадянська позиція Дмитра Павличка стала причиною заборони багатьох його творів. Так, наклад збірки *«Правда кличе»* було вилучено й знищено. На підтримку автора виступили Павло Тичина та Олесь Гончар. Незважаючи на утиски з боку радянської влади, поет не припиняв творчості. Багато писав про кохання, сутність буття, природу. Чимало його віршів стали

піснями — *«Два кольори»*, *«Впали роси на покоси»*, *«Явір і яворина»*, *«Долиною туман тече»* та ін.

Д. Павличко — Герой України, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка та інших вітчизняних і міжнародних премій. Його доля назавжди пов'язана з боротьбою за незалежність України.

Дмитро Павличко — перекладач світової лірики

Д. Павличко — один з найвизначніших українських перекладачів. Перекладав з англійської, німецької, іспанської, італійської, французької, португальської, ідиш та багатьох слов'янських мов. Завдяки йому з'явилося повне видання творів Вільяма Шекспіра українською мовою в шести томах (1986). У перекладах Дмитра Павличка українські читачі ознайомилися також зі спадщиною Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарки, Йоганна-Вольфганга Ґете, Федеріко-Гарсіа Лорки, Генріка Ібсена, Генріха Гейне та ін. Перекладач особливо захоплювався творами у формі сонета, тому і створив антологію *«Світовий сонет»* (1983).

«ДВА КОЛЬОРИ»

Поезія Дмитра Павличка «Два кольори» стала дуже популярною піснею. Музику до неї написав композитор Олександр Білаш. Радянська влада намагалася заборонити пісню, бо

presentations

Поет Дмитро Павличко і композитор Олександр Білаш

в ній використано яскраву символіку кольорів: червоний і чорний — кольори прапора ОУН (Організації українських націоналістів). Дмитра Павличка навіть викликали на допити, звинувачуючи у створенні «бандерівського гімну», але він переконав радянських чиновників у тому, що в пісні використано кольори традиційної української вишивки.

ДВА КОЛЬОРИ (1964)

ПІСНЯ

Що є найціннішим для ліричного героя?

Як я малим збирався навесні
Піти у світ незнаними шляхами,
Сорочку мати вишила мені
Червоними і чорними,
Червоними і чорними нитками.

video-text

Приспів:
Два кольори мої, два кольори,
Оба на полотні, в душі моїй оба,
Два кольори мої, два кольори:
Червоне — то любов, а чорне — то журба.

Мене водило в безвісти життя,
Та я вертався на свої пороги,
Переплелись, як мамине шиття,
Щасливі і сумні мої,
Щасливі і сумні мої дороги.
Приспів.

Мені війнула в очі сивина,
Та я нічого не везу додому,
Лиш згорточок старого полотна
І вишите моє життя,
І вишите моє життя на ньому.
Приспів.

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Про які періоди біографії ліричного героя йдеться у творі? Визначте лексику до кожного з них.
2. Чи легким було життя ліричного героя?
3. Що ліричний герой зберігав протягом усього життя? Чому цей предмет був особливо важливим для нього?

Аналіз та інтерпретація

4. Розкрийте значення кольорів у вірші. Чому саме ці кольори обрав поет?

Творче самовираження

5. Намалюйте модель української сорочки, яку б ви хотіли мати. Використайте традиційні візерунки, мотиви, символи, поширені у вашому краї. Поясніть їхні значення.

Цифрові навички

6. За допомогою інтернету дізнайтеся про історію прапора УПА та значення кольорів на ньому. Як ви вважаєте, чи є зв'язок символіки кольорів у творі Дмитра Павличка з прапором УПА?
7. Прослухайте пісню «Два кольори» у виконанні різних співаків і співачок. Поділіться враженнями.

Дослідження і проєкти

8. *Робота в групах*. Дослідіть специфічні особливості української вишивки в різних регіонах України. Підготуйте презентацію.
9. Дослідіть значення слів *дисидент* і *дисидентство*. Кого в Україні називали дисидентами? Чого вони прагнули?

Життєві ситуації

10. Що для вас є символічним предметом, який ви б хотіли зберегти протягом усього життя? Поясніть його значення для вас.

Володимир Івасюк (1949—1979)

Україна починається з тебе.
В'ячеслав Чорновіл

Володимир Івасюк — український поет і композитор, творець української естрадної пісні. Народився у м. Кіцмані Чернівецької області в родині вчителів. Там закінчив середню й музичну школи. У 1966 р. сім'я переїхала до Чернівців, і Володимир вступив до Чернівецького медичного інституту, але був відрахований за «політичний інцидент» — пошкодження пам'ятника Леніну. Володимир влаштувався на завод, де керував хором і писав вірші. На обласному конкурсі був удостоєний першої премії. Після того вдалося поновити навчання в мединституті (1967—1972). У той період Володимир Івасюк створив популярні пісні *«Червона рута»* й *«Водограй»*, які принесли йому визнання і славу. Його пісні почала виконувати співачка Софія Ротару, а коли у творчій справі об'єднуються два таланти, то успіх обов'язково гарантований. Невдовзі було випущено платівку *«Пісні Володимира Івасюка виконує Софія Ротару»*. Тим часом поет вступив до аспірантури Львівського медичного інституту (1973), а відтак — і до Львівської консерваторії (1974). Співпрацював з театрами, писав музику до вистав.

Пісні Володимира Івасюка ставали дедалі популярнішими. Сповнені волелюбного настрою і виразного українського колориту, вони протистояли тодішній тотальній радянщині. Пісні митця сприяли відродженню національної свідомості й пат-

ріотичних почуттів, що суперечило комуністичній ідеології. Володимир Івасюк постійно відчував тиск радянської системи, що трагічно позначилося на його долі. Є версія, що до його смерті причетні тодішні силові структури, які діяли за наказом вищого керівництва.

За часів Незалежності Володимира Івасюка посмертно нагороджено Державною премією України імені Тараса Шевченка (1994), Всеукраїнською премією в галузі музики «Золота Жар-птиця» (2001). 2009 р. йому було присвоєно звання Героя України. А головне — його пісні назавжди в серцях українців.

На зйомках фільму «Червона рута». Володимир Івасюк та «Смерічка», м. Яремче. 1971 р. Фото з архіву Меморіального музею В. Івасюка

Володимир Івасюк і фольклор

Поет завжди прагнув поєднати у творчості простоту, глибину й виразність. Він створив синтез автентичної етнокультури і сучасних ритмів. Захоплювався збиранням фольклору. Про народну пісню сказав так: «Кожна пісня — це перлина. І я не розумію, як можна вважати себе музикантом або просто культурною людиною і не знати українського фольклору. Мрію стати композитором, тому визбирую все прекрасне, створене народом, щоб мати в душі основу для своїх творів. Для мене український фольклор — підручник, написаний геніальним народом».

«ЧЕРВОНА РУТА»

До написання пісні «Червона рута» Володимира Івасюка спонукали легенди та пісні про червону руту, записані самим автором, а також збірник відомого фольклориста

Володимира Гнатюка, у якому зібрано коломийки про червону руту. Чарівні властивості червоної рути, про які йдеться в українській міфології та фольклорі (поширені на території Гуцульщини та Буковини), Володимир Івасюк спроєктував на світ людських стосунків. Поетичний твір став гімном відданому коханню на тлі неповторної карпатської природи. У ньому поєднані традиційні етнічні мотиви (ворожби, чарівної квітки) та сучасне сприйняття кохання (не шукай, бо кохання вже маєш назавжди без чаклунства). Провідна думка пісні «Червона рута» — утвердження кохання, вірності й краси. Нині червона рута — це символ не тільки любові, а й самої України.

ЧЕРВОНА РУТА (1970)

ПІСНЯ

Чи вірить ліричний герой у чарівну силу червоної рути? А ви?

Ти признайся мені,
Звідки в тебе ті чари,
Я без тебе всі дні
У полоні печалі.
Може, десь у лісах
Ти чар-зілля шукала,
Сонце-руту знайшла
І мене зчарувала?

Приспів:
Червону руту
Не шукай вечорами, —
Ти у мене єдина,
Тільки ти, повір.
Бо твоя врода —
То є чистая вода,
То є бистрая вода
З синіх гір.

Бачу я тебе в снах,
У дібровах зелених,
По забутих стежках
Ти приходиш до мене.
І не треба нести
Мені квітку надії,
Бо давно уже ти
Увійшла в мої мрії.
Приспів.

video-text

presentations

На зйомках фільму «Червона рута». Р. Кольца, Н. Яремчук, С. Ротару, В. Зінкевич, м. Яремче. 1971 р.

«Я ПІДУ В ДАЛЕКІ ГОРИ...»

Одна з найпопулярніших пісень Володимира Івасюка — «Я піду в далекі гори...». Спочатку народилася музика (осінь 1968 р.), а вже взимку 1969 р. — слова до неї. Друга назва — «Мила моя». Веселе, оптимістичне кохання, для якого не існує жодних перепон, є основною темою твору. Герой ладен здолати все на світі, аби тільки опинитися біля коханої. Швидкий ритм, запальна цілеспрямованість, життєствердна позиція — усе це дуже подобається читачам і слухачам. Порушуючи вікові канони тужливих любовних пісень, Володимир Івасюк пропонував нову поетику кохання, формуючи вишуканий смак у публіки.

Я ПІДУ В ДАЛЕКІ ГОРИ... (1969)

ПІСНЯ

Які почуття переживає ліричний герой?

Я піду в далекі гори
На широкі полонини,
І попрошу вітру зворів[1],
Аби він не спав до днини.

Щоб летів на вільних крилах
На кичери[2] і в діброви
І дізнавсь, де моя мила —
Карі очі, чорні брови.

[1]Звори — гірські потоки, гірські водоспади.
[2]Кичери — гори, що, крім голих верхівок, вкриті лісом.

Приспів:
Мила моя, люба моя,
Світе ясен-цвіт,
Я несу в очах до тебе
Весь блакитний світ.
Я несу любов-зажуру,
Мрію молоду,
І сади цвітуть для мене,
Як до тебе йду.

А як вітер з полонини
Полетіти не захоче,
Все одно знайду дівчину —
Чорні брови, карі очі.
Перейду я бистрі ріки,
І бескиди[1], і діброви,
І шляхи мені покажуть
Карі очі, чорні брови.
Приспів.

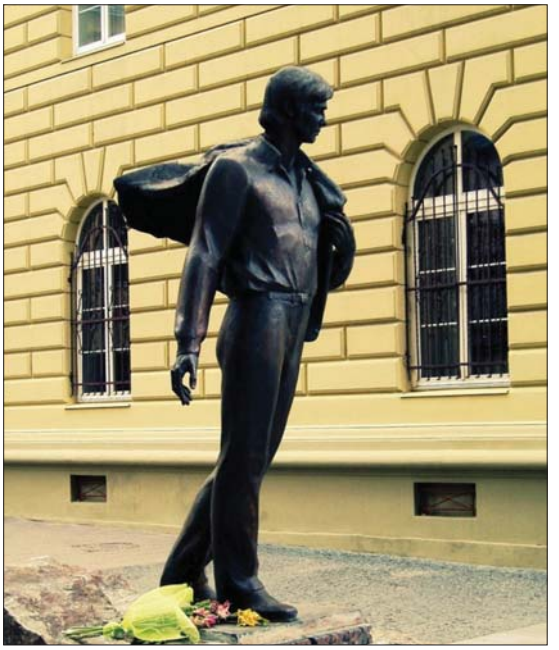

Пам'ятник В. Івасюку, м. Львів. Сучасне фото

Водограй пісень Володимира Івасюка

Володимир Івасюк, будучи професійним медиком, грав на багатьох інструментах — скрипці, фортепіано, віолончелі, гітарі. Він мав гарний голос і сам виконував власні пісні. У 1971 р. вийшов на екрани перший український музичний фільм «Червона рута» за участю Софії Ротару, Василя Зінкевича, Назарія Яремчука, Раїси Кольци, ансамблів «Смерічка» і «Росинка». У цьому фільмі, крім пісень Левка Дудківського і Мирослава Скорика, прозвучали пісні Володимира Івасюка. У 1977 р. побачила світ збірка пісень Володимира Івасюка. За своє коротке тридцятирічне життя він створив сто сім пісень, п'ятдесят три інструментальних твори та написав музику до кількох вистав. *Знайдіть в інтернеті приклад сучасного виконання пісень Володимира Івасюка. А можливо, ви самі можете подати такий приклад?*

[1]Бескиди — тут: круті урвища, провалля.

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Яку роль відіграв Володимир Івасюк у розвитку українського мистецтва XX ст.?
2. Які почуття переживає ліричний герой твору «Червона рута»? Що дає йому надію на щастя?
3. Знайдіть у вірші «Я піду в далекі гори...» образи, що свідчать про людські почуття. Назвіть ці почуття.
4. Визначте емоційний настрій вірша.

Аналіз та інтерпретація

5. Розкрийте значення образу червоної рути в однойменному творі.
6. Охарактеризуйте образи ліричного героя та героїні у вірші «Червона рута».
7. Випишіть образи зі світу природи, використані у вірші «Я піду в далекі гори...». Розкрийте їхнє пряме і символічне значення.

Творче самовираження

8. Якою ви уявляєте квітку червоної рути? Опишіть її (усно) або намалюйте.
9. Напишіть лист своєму закордонному другові чи подрузі, у якому поділіться враженнями від творчості Володимира Івасюка і спонукайте прочитати або послухати його вірші та пісні.

Цифрові навички

10. За допомогою інтернету подивіться документальний фільм про Володимира Івасюка «Життя моє — обірвана струна» (Україна, 2007). Що нового ви дізналися про поета?
11. Знайдіть в інтернеті й послухайте авдіозаписи пісень Володимира Івасюка у виконанні Квітки Цісик та Софії Ротару. Порівняйте виконання.
12. Підготуйте для соцмереж пост або буктрейлер про Володимира Івасюка. Використайте краєвиди природи.

Дослідження і проєкти

13. *Робота в групах.* Створіть проєкт на тему «Символіка рослин в українській міфології» (на прикладі 2—3 рослин) або «Карпати в образотворчому мистецтві» (на прикладі творчості 2—3 митців/мисткинь).

Життєві ситуації

14. Як ви розумієте поняття *духовність*? Чи можна визнати духовність життєвим орієнтиром поета? А що є вашим життєвим орієнтиром?

Михайло Стельмах (1912—1983)

Як не буде птахів,
то і людське серце
стане черствішим.
Михайло Стельмах

Михайло Стельмах — український письменник, драматург, фольклорист. Народився в с. Дяківцях (нині Літинського району Вінницької області) в селянській родині. Освіту здобував спочатку в педагогічному технікумі, а потім — у Вінницькому педагогічному інституті. У 1933—1939 рр. учителював на Київщині. Брав участь у Другій світовій війні артилеристом, був двічі поранений. З 1944 р. працював у редакціях газет. Його перша публікація — збірка віршів *«Добрий ранок»* (1941) із передмовою Мак-

сима Рильського. Стараннями Максима Рильського вийшли ще дві збірки поезій Михайла Стельмаха — *«Провесінь»* та *«За ясні зорі»*(1942). 1943 р. побачила світ збірка оповідань *«Березовий сік»*. Після війни Максим Рильський запросив Михайла Стельмаха на роботу в Інститут фольклору, етнографії та мистецтвознавства Національної академії наук України. Протягом 1945—1953 рр. письменник працював там, згодом його обрали до Верховної Ради СРСР. Він був депутатом 6—10 скликань.

presentations

Михайла Стельмаха відзначено кількома державними преміями, і він витрачав їх на допомогу односельцям. Був академіком Національної академії наук, членом Спілки письменників України. Здобув популярність серед читачів як автор романів *«Правда і кривда»*, *«Хліб і сіль»*, *«Дума про тебе»*, *«Чотири броди»*, *«Велика рідня»* та ін. В автобіографічних повістях *«Щедрий вечір»* та *«Гуси-лебеді летять...»* ідеться про щасливе і сумне, сповнене пригод, дитинство хлопчини з хліборобської родини, яке припало на тяжкі часи в історії України — революції та Першої світової війни (1914—1918).

«ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЯТЬ...»

Емоційне сприйняття світу. Творчості Михайла Стельмаха притаманне поетичне зображення світу, яке повсякчас перетворює на диво буденність. У повісті «Гусі-лебеді летять...» представлено не просто дитяче світобачення, а художнє, прикрашене барвами зими й літа, сповнене емоційних сплесків. Гарні пейзажі, духмяні запахи трав, квітів, дерев України, народнопісенне тло, незмінно гумористично-оптимістична вдача юного героя — усе це створює неповторність Стельмахового тексту.

Автобіографічна повість про дитинство. Головний герой твору — автор у дитинстві. Проте інколи в тексті виникає постать Стельмаха-дорослого, який оцінює написане, сумнівається в чомусь чи просить поради в читачів. У такий спосіб зроблено розмежування між Михайликом-хлопчиком і Стельмахом-письменником. Цей твір — пам'ять дитинства, суцільна низка спогадів. Сумне й веселе в ньому тісно переплетені, як і в житті. У Михайлика немає чобіт — це для нього справжня біда (бо немає в чому ходити взимку до школи), але водночас і веселі

пригоди, бо можна влітку бігати босим по селу й розважатися. Письменник відкрив читачеві таємниці формування власного внутрішнього світу, повідав про любов до книжок і навчання. Хлопчина живе в буремні часи, зазнає втрат. Проте дитяча душа довго не тримає в собі горя, не замикається в собі. Михайлик має безліч турбот і друзів: наприклад, у хвилини найбільших переживань його підтримує Люба.

Єдність світу природи і світу дитячої душі. Хай що б трапилося з Михайликом, він біжить на природу, де можна розвіяти свій жаль чи розпач. Природа — його вірний друг. Вона дарує йому гармонію та рівновагу, навчає мудрості в життєвих випробуваннях. Світ дитячої душі й світ природи нерозривно поєднані в повісті.

Звичаї і традиції українців у творі. У творах Михайла Стельмаха дуже багато елементів фольклору. А в повісті «Гуси-лебеді летять...» панує особлива народна атмосфера, бо головний герой відчуває глибокий зв'язок з рідною землею і своїм народом. Персонажі співають, що створює святкову атмосферу, використовують багато прислів'їв і приказок, бо для них це природно. Повість «Гуси-лебеді летять...» нагадує казкову оповідь, тому Михайлик подібний на фольклорного героя, який уміє долати перешкоди і завжди перемагає.

Головні образи — гуси-лебеді, Михайлик. Центральний герой твору — Михайлик, залюблений у природу, красу, життя. Його образ змальовано з глибоким співчуттям та гумором. Михайлик здатен на милосердя. Хоч як йому потрібне гарбузове зерня, щоб здобути книжку, він віддає його голодному хлопчикові. Михайлик працьовитий, шанобливо ставиться до старших, відчуває душу природи, поціновує її неповторність.

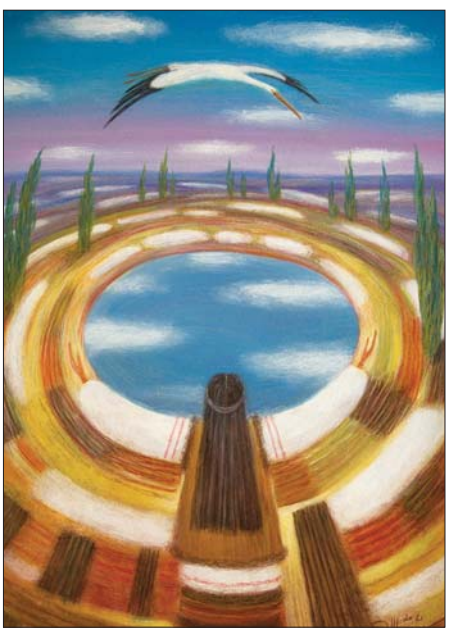

Олег Шупляк. Обійняти неосяжне. 2021 р.

Через усі авторські спогади летять гуси-лебеді, символізуючи дитинство Михайла Стельмаха і

ширше — життєвий шлях людини. Їхня символіка, що має витоки у фольклорі, поглиблена в повісті. Дід постійно звертає увагу хлопця на лебедів, адже це благородні та гарні птахи, які супроводжують людей у різних життєвих обставинах.

ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЯТЬ... (1964)

ПОВІСТЬ

(Уривки)

Моїм батькам — Ганні Іванівні
й Панасу Дем'яновичу з любов'ю і зажурою

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1. *Із чим порівнює себе Михайлик? Чому?*
2. *Чим захоплювався Михайлик?*

За хмарами-хмарами куталось сонце; воно зрідка опускало під краї неба імлаві просвітки, і тоді земля трималась на них, мов колиска. Навколо тихо бринів золотий півсон передосіннього степу. Здалеку, наче по блакитній воді, поволі пропливав приломлений до плуга орач, а за ним, біля самого неба, вітряки намотували на свої крила бабине літо і час...

Я і досі завжди з хвилюванням входжу в передосінню золотисту втому полів, я і досі не можу спокійно дивитися на остан-

Кадр із кінофільму «Гуси-лебеді летять...» (режисер Олександр Муратов, Україна, 1974)

ні, сизі від негоди, вітряки, на ці добрі душі українського степу, що віками вписували в сторінки хмар і неба нелегкий літопис хліборобської долі.

Мені іноді здається, що я теж схожий на вітряка, який основою, хрестовиною тримається чорної, репаної землі, а крилами жадає неба... (...)

Стернями та картоплищами я скочуюсь до микитівського ставочка, де були отакенні коропи, аж поки їх не повиглушували бомбами. Тут срібно жебонить синя-синя долинкова вода, я нахиляюсь до неї, п'ю її спів і прислухаюсь до шелесту отави. Я дуже люблю, як співає вода, — весною вона з ревінням нуртує по всій долинці і, аж запінившись од люті, рве греблі, влітку — ледь-ледь награє у сопілку, а взимку тільки іноді спросоння писне, як в'юн, і знову спить.

А ви чули, де і як вона прокидається? От підіть напровесні до яружанських трьох ставків, де Куценький Михайло проживав, і ви побачите сонячно розтрушений на снігу ліщиновий цвіт, а під снігом почуєте зненацька якийсь схлип і голос жайворонка, і знову схлип, і знову голос жайворонка. Ото вже й знайте — прокинулась вода і дмухає в торішню розколену очеретину, а та, дурненька, ще не второпала, що настає весна, і чогось схлипує собі.

Обминувши в долинці пізнє волотисте просо, я вихоплююсь на шлях і одразу наздоганяю драбинчастий віз горшковоза Терентія. Зсутулившись, старий коливається на передку, а позад нього на помісниці вмостились чорні, як шпаки, дрібнята з глиняними кониками в руках. Очі в коників великі, гриви пишні, у вінки позаплітались, а хвости до самих копит дістають; глянеш на таку худобину — зрадієш і пожалкуєш, що не маєш її в себе. А дід Терентій щоразу над новою худобинкою мудрує, щоб звеселити нею і людей, і своїх онуків, хоча сам уже й розлучився з радістю: гетьманці повісили Терентієвого сина. Тепер хоч і незахисно стало старому гончареві на світі, проте він не розлучається зі своїми дрібнятами, навіть їде з ними в далекі села ярмаркувати. Ну, а дітям дорога завжди радісна дивовижа. (...)

З городу не біжить — вихором вилітає Мар'яна. Спідниця з червоної баї кружляє навколо її легких босих ніг, у косах коливається патлатенька гвоздичка. Ось дівчина махнула рукою, і на подвір'ї спочатку стихає гарчання, а далі втихомирюється й барабан.

— Оу, Михайлик до нас прийшов! — з такою радістю говорить Мар'яна, ніби я її найближчий родич. І очі її, голубі, з сизим туманцем, лагідно осявають мене, а руки поправляють мою сорочечку і картузик. Потім вона зиркає на будинок і тихо питає: — Ти, може, Михайлику, їсти хочеш?

— Ні, не хочу, — я відчуваю, що червонію, і відводжу погляд од Мар'яни.

— Не соромся, дурненький, — наближаються до мене чорні віночки вій, а під ними лежить і глибока степова далина, і така добрість, яку повік не забудеш.

— Я не соромлюсь, Мар'яно... Ти не подумай. Я вже обідав, і так начасничився...

— Начасничився? — сміється дівчина. — Ой горе моє: знайшов чим похвалитись.

Тепер я веселію:

— Таки є чим: у нас головки часнику прямо як у мене кулаки.

— Аби ще сало було до нього.

— І сало в нас є борщ затовкти.

— Чом не багачі, — жалісніє Мар'янине обличчя. — Тебе мати до мене прислали?

— Ні... Я сам прийшов.

— До кого?

— До тебе, Мар'яно.

— Справді? — знову щирою радістю береться дівоче обличчя. — От молодчага! А я оце нещодавно подумала й зажурилась собі: хто мене згадав і перед святом провідає? Рідня ж моя да-

Кадр із кінофільму «Гуси-лебеді летять...» (режисер Олександр Муратов, Україна, 1974)

леко-далеко живе, — посмурніла і зітхнула дівчина, і куточки вуст її стали журні. І чого тільки всі кажуть, що вона ніколи не печалиться?

— Мар'яно, я щось маю до тебе, — не знаю, як і почати про своє.

— То кажи!

— Ти це можеш знайти мені якусь книжку?

— Комусь на куриво чи собі читати?

— Собі.

— Ой, не можу тобі, Михайлику, запомогти: піп усі книжки, як невільників, замикає, — смутніє дівчина, і смутніє в її косах червона патлатенька гвоздичка.

— Як невільників? — повторюю я.

— Якби не замикав, то я крадькома із самого вогню винесла б тобі... От горенько, та й годі! І чим тільки пособити моєму Михайлику?.. Правда ж, ти мій? — уже веселіють очі, уста і всі три ямки Мар'яни.

Я ніяковію, не знаю, що сказати, і переступаю з ноги на ногу.

— Та ти не журись, перечасуй без книжки, а я щось залукавлю на радість попу чи попаді.

Мар'яна, сміючись, хапає мене за руку, і ми вже навзаводи біжимо до просторої попівської кухні. Тут чисто, як на Великдень.

В коцюбнику[1], перевертаючись, граються кошенята, на лаві попискує тістом забучавлена діжа, а з панського мисника так пахне солодкими стравами, що у мене одразу йде обертом голова, а всередині прокидається голод. Мар'яна метнулась до мисника, вихопила з якоїсь блакитної, у лілеях, посуди пундики, посипані справжнім цукром, і почала запихати в мою торбину.

— Потім з'їсиш собі. Смачні — сама пекла, сама й хвалю! І почекай мене одну хвилинку.

Вона змовницьки приклала пальця до рота, припала вухом до дверей, що вели до покоїв, і зникла в них. Незабаром повернулася, таємнича й радісна, крутнулась на місці, — цього тільки й треба було котятам — вони одразу ж повисли на її спідниці.

— Вас тільки й бракувало мені! — Мар'яна обережно вигойднула причеп у запічок і тоді стала переді мною. — Михайлику — вкрала!

---

[1]Коцюбник — аналог кочерги, хатнє знаряддя для печі.

— Що? — холону від радісного здогаду.

— Ось! — дівчина напівобертається, дістає з пазухи книгу в крамних палітурках, урочисто подає мені, а очима пантрує на двері. — Хай попошукають тепер її!

— Спасибі, Мар'янко, велике спасибі, — беру книгу, не знаючи, як і де її заховати.

— Нема за що. Вчися, Михайлику, вчись, дорогенький, може, хоч ти не будеш таким темним, як ми. А вивчишся, не понехтуй нами, — зітхає наймичка, махає рукою перед очима, наче відганяє од них печаль, і переводить погляд на книгу. — І за скільки ти можеш її вчитати?

— Та за два дні й прочитаю.

— За два дні? — дивується Мар'яна. — А я, певне, за все життя не вчитала б. І що там тільки пишуть мудрі голови? Прочитай мені, Михайлику, хоч тронічки, — вона, прислухаючись, бере сінешні й покойові двері на клямки, а я розглядаю книгу, і мені мерхне в очах.

— Що таке, Михайлику? — перелякалась Мар'яна. — Ой, це, може, з неподобством? — дівчина, щось згадавши, шаріє і вишарпує книгу з моїх рук.

— Ти чого, Мар'яно? — потискую в подиві плечима.

— А чого ж ти таким став, коли заглянув у неї? — обережно погортала кілька сторінок.

— Бо вона не по-нашому написана, — беру книгу і дивлюсь на чуже, незрозуміле письмо.

Кадр із кінофільму «Гуси-лебеді летять...» (режисер Олександр Муратов, Україна, 1974)

— Не по-нашому? Оце удружила тобі! — похитала головою Мар'яна. — Хто ж його з мужицькою грамотою добере, як ці книги пишуться? — вона замислюється, а далі рішуче: — Ну, ти не смутній! Догнав не догнав, а побігти можна. Підемо зараз до панича і попросимо в нього наську книгу.

І от ми обоє стоїмо в просторому покої перед великим (на ньому й спати можна) столом поповича; його нещодавно революція витурила з якогось київського інституту. Головешкуватий, вислоносий панич уважно вислухав Мар'яну, підвівся і довго приміряється до мене темним з насмішкуватою вологістю оком, зупиняє його на моїх ногах, і я починаю соромитись їх, брудних, порепаних і подряпаних стернею, починаю соромитись свого незугарного полотняного одягу і торби, що пропікає мою спину попівськими пундиками із справжнім цукром.

— Так-так, хочеш дуже розумним стати? — нарешті, питається попович.

Я чую підступність, насмішку в його запитанні і тихо відповідаю:

— Хочу щось почитати.

— Тепер усі чогось хочуть, навіть ось така дрібнота, — вщюкнув мене словом і пропік очима панич, а далі підняв голос на Мар'яну: — Можеш, дівко, йти до своєї роботи! Чи ти її всю переробила?

— А хто її усю переробить?.. Прощавай, Михайлику, — підбадьорює мене очима і високими здивованими бровами. — Панич неодмінно дасть тобі гарну книжку.

Олег Шупляк. Танець Неба і Землі. 2021 р.

Мар'яна, красиво погойдуючи станом, вививається з кімнати і вже з-за напівпрочинених дверей перекривлює поповича. Я мало не пирснув од сміху, але в цей час рівно входить в старому підряснику сивогривий батюшка. З-під його підрясника видно штани, і це мене дуже дивує — чогось досі я й подумати не міг, що попи ходять у штанях.

— Ось, тату, ні сіло ні пало, маємо собі нового читальника, прошу любити і жалувати, — каже батькові син, і вони обоє починають сміятися.

Я печу раки і мовчки стою на одному місці, каючись, що прийшов сюди. Сором, затятість і гордість змагаються в мені, а до очей зрадливо підкочуються сльози. Я ніколи не був скиглієм, терпляче зносив і батіг, і хлудину, і запотиличники, а це так заболіло і допекло.

Враз батько з сином заговорили не нашою мовою, ще оглянули мене, наче малого грішника, потім панич розчинив широченну шафу, і я побачив перед собою ціле багатство в потемнілому золоті, сріблі, ремінні й звичайних палітурках. Аж не вірилось, що в однієї людини може бути стільки книжок; бери з них розум і радість і не печи когось, що й одної книги не має. Попович, щось мугикаючи, довго перебирав їх, нарешті, дістав одну з тонших, здмухнув з неї пилюку, показав попові. Той знизав плечима, здивувався, але нічого не сказав.

— Ось маєш дуже вчену книгу — набирайся розуму. Прочитаєш — принесеш! Тільки не зашмаруй її — перед читанням руки вимивай! — ткнув мені книгу попович.

Кадр із кінофільму «Гуси-лебеді летять...» (режисер Олександр Муратов, Україна, 1974)

Якось вичавивши кілька слів, я вибираюся з попівських покоїв. На камінних східцях мої ноги відразу оживають, а від серця й очей відлягає гіркота. Я підстрибую і м'ячем вилітаю із двору. Навздогін лунає сміх поповича, запізніле валування гончаків і старого пса...

— Свят, свят! Чи за тобою, сину, сто вовків гналось, чи щось димілось під ногами? — занепокоєно стрічає мене, захеканого, на порозі мати.

Я гордо підіймаю вгору книжку і кажу тільки:

— Бачили?

— Доп'яв-таки десь? Напевне, через твої походеньки ніде собаки не мали спочинку? — мати заспокоюється, поблажливо з'єднує на грудях руки і, прислухаючись до своїх думок, похитує головою.

Що їй думалось тоді, моїй сільській босоногій Ярославні, перед людяністю, скромністю і мудрістю якої я й досі схиляю свою, вже посивілу голову. Не знаю, як би склалась моя доля, коли б біля неї не стояла, мов благання, моя зажурена мати. Я й досі чую на своєму чолі, біля свого серця спокій і тепло її позазілюваних[1], потрісканих рук. Може, тому його й було так багато, що воно трималося не на поверхні, а в глибоких шпаринах материнських рук...

В перші роки після революції страшні нестатки впакували нас у стару дідівську клуню. Тут ми якось обладнали голодрабську хижку на двоє підсліпуватих віконець. Щоб вони здавались кращими, перед ними мати посадила малину, а взимку в міжвіконня клала кетяги горобу. Чого в цій хижці було багато, то це диму і цвіркунів.

Оця бісова худоба, здавалось, позлазилася з усього села на наше убозтво і кілька років без угаву пиляла на своїх цвіркалках, а ночами ордою нишпорила по всіх усюдах. Від неї ми ховали хліб на горищі, а люди нам раяли піти до одного ворожбита, що умів виводити всяку нечисть.

Нескоро батько отягнувся на стару корівчину, яку поставив у засторонку біля хижки. Прокидаючись уночі, я часто чув за стіною глибоке і сумне зітхання, спочатку лякався, а потім знову спокійно засинав. Та недовго побула у нас корівчина. Коли я

[1]Позазілюваних — те саме, що й «потрісканих».

закінчив сільську чотирирічку, батько вирішив віддати мене в науку до глухого і скаженого шевця, який умів не тільки переводити ремінь, але й знав, як переводити красу і здоров'я своєї великоокої і покірної, як богоматір, дружини. Швець був упевнений, що коли чоловік жінку не б'є, у неї утроба гниє.

Моя мати муром стала між мною і шевством. Вона благала, сварилася, плакала, ночами не спала і батькові не давала спати, наполягаючи, щоб він оддав мене вчитися далі — у школу селянської молоді, що була за двадцять верст од нашого села.

— Коли б ти була трохи розумнішою, то я б тебе недотямком назвав, а тепер уже й не знаю як! — гнівався батько. — З яких статків я його вчитиму, коли таке убожество обсіло нас? Якби можна було руки віддати під заставу, віддав би до останнього пальця, а сам би пішов по ярмарках за жебрацьким хлібом.

— Ти ж сам бачиш, Панасе, як він аж тремтить за наукою. Зроби щось, Панасе.

У батька од безсилля і злості повивались намороззю очі, а в жилах на скронях більшало крові.

— Хоч ти мене живцем не пиляй. Що я можу зробити, коли, де не стану, на злидні наступаю.

— Тоді продай, Панасе, корову.

— Корову!? Ти що?.. — У хижці одразу стало тихо, бо хто не знає, що таке корова у бідній селянській сім'ї? Навіть мати примовкла...

Згодом батько змирився, що йому й далі доведеться вбожіти — продав корівчину, а я пішов учитися...

Та це було потім. А поки що в моїх руках попова книга. Щоб не схопити «басурмена», я старанно мию руки, витираю десятчаним рушником і вже тільки тоді, смакуючи, розгортаю палітурки.

— «Космографія»[1], — читаю вголос незрозумілий заголовок, перегортаю сторінку і на другій, поміж нашими літерами, бачу багато чужих і якихось незрозумілих значків. Радості як не бувало. Але я пригадую слова, що це дуже розумна книга, і, шкутильгаючи, затинаючись, починаю з усіх боків підбиратися до її трудного розуму.

Ідучи на поле, я вже з гіркотою поклав у торбу «Космографію». Мати помітила, що зі мною щось не те, і занепокоїлася:

---

[1]Космографія — опис всесвіту, тобто книга з астрономії та фізичної географії.

— Може, тобі в попа Біблію дали? То зараз же занеси її назад... — Моя мама десь чула, що найрозумнішою і найтяжчою книгою в світі є Біблія: дочитаєш її і, гляди, повилітають клепки з голови.

— Не Біблію, а космографію.

— Космографію? — перепитала і заспокоїлась мати. — Ну, тоді читай.

Добре їй було сказати «читай», а от як мені вчитати ту космографію? До вечора моє чоло морщилось над цією книгою, наче дядьківський постіл, та щось второпати ніяк не вдавалося. Одначе все-таки збагнув, скільки і яких є планет і яка відстань од землі до Місяця і Сонця, але незрозумілі значки, літери і такі слова, як синуси, тангенси, астрономія, метеорологія, космологія та й безліч інших, доводять мене до гіркого розпачу.

Наді мною кружляли далекі планети, про існування яких я не знав до сьогоднішнього дня, а перед очима розпливались туманні слова, що ховали од мене великі таємниці.

Приголомшений наукою, я підводжуся з охололої стерні. На полі так само гнеться над плугом орач, так само вітряки намотують на крила бабине літо і час, але вже небо за ними не має ні кінця, ні краю, і скільки не йтимеш до нього, воно буде відходити од тебе... А де ж та дорога, що єднає небо й землю та й біжить собі поміж зорями? Про неї я знав, як тільки зіп'явся на ноги...

— Ну то що? Так нічого й не втямив? — шпигонув насмішечкою Петро. — Це, чуєш, того, що наука не йде без дрюка. Ге! Я вперто хитнув головою:

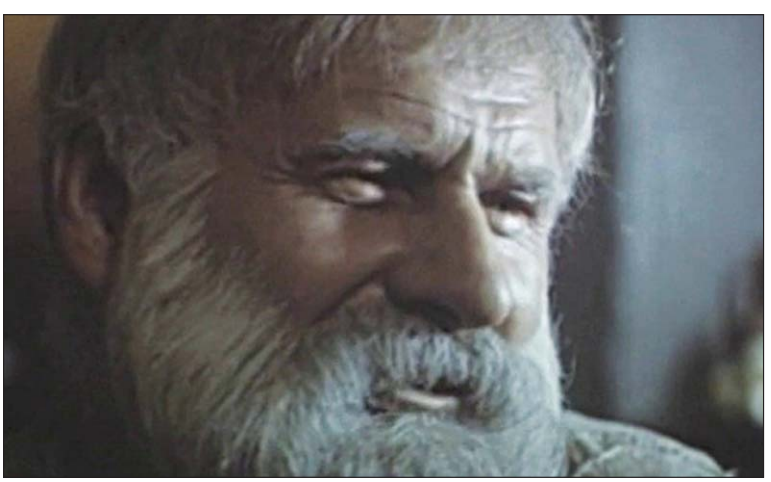

Кадр із кінофільму «Гуси-лебеді летять...» (режисер Олександр Муратов, Україна, 1974)

— Ще втямлю! То спочатку трудно.
Але хто пособить мені розібратись у книжці? (...)

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Прослухайте авдіотекст. Як Михайлик сприймав природу? Якою була найзаповітніша мрія хлопчика?

audiotext

Екранізація повісті Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять...»

У 1950—1960-х роках вийшло на екрани кілька фільмів за творами Михайла Стельмаха («Над Черемошем», «Дмитро Горицвіт», «Люди все знають»). Усі екранізації мали успіх, і писати сценарій за мотивами повісті «Гуси-лебеді летять...» узялося відразу декілька кінематографістів. Але їхній виклад сюжету не задовольнив автора, тому він вирішив адаптувати твір до екранного мистецтва самостійно. Свої напрацювання показав режисерові кіностудії імені О. Довженка Олександру Муратову. Співпраця режисера та письменника дала чудовий результат: 1974 р. відбувся прем'єрний показ стрічки «Гуси-лебеді летять...». *Знайдіть в інтернеті й подивіться фільм «Гуси-лебеді летять...». Який епізод вам запам'ятався?*

express-lesson

Кадр із кінофільму «Гуси-лебеді летять...» (режисер Олександр Муратов, Україна, 1974)

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Яка найбільша пристрасть Михайлика? На що він ладен піти, аби вдовольнити її?
2. Яку роль відіграють книжки в його житті?
3. Які вчинки Михайлика свідчать про його любов до природи?
4. Як Михайлик ставиться до людей? Наведіть приклади.

Аналіз та інтерпретація

5. Знайдіть характеристики Михайлика у творі. Складіть таблицю рис характеру Михайлика з використанням цитат.
6. Що символізують гуси-лебеді у творі? Намалюйте їх.
7. Чи є у творі гумор? Наведіть приклади.
8. Знайдіть у тексті описи природи. Якими художніми засобами увиразнено її красу?

Творче самовираження

9. Підготуйте виразне читання (в особах) або інсценування епізоду з повісті «Гуси-лебеді летять...» (за вибором).
10. Придумайте, які ще пригоди могли статися з Михайликом.

Цифрові навички

11. Знайдіть в інтернеті відомості про Михайла Стельмаха. Якими фактами ви б хотіли доповнити підручник?

Дослідження і проєкти

12. Спираючись на описи природи, зробіть припущення, про який регіон України йдеться в повісті Михайла Стельмаха. Обґрунтуйте власну гіпотезу. Які прикмети регіону потрапили до твору Михайла Стельмаха?

Життєві ситуації

13. Чи стикаєтеся ви з проблемою нестачі книжок удома? Як би ви вирішили це питання?
14. Які риси характеру Михайлика ви б хотіли виховати в собі?

Люсі-Мод Монтгомері (1874—1942)

Вона принесла в літературу ідею
цінності й радості життя,
без яких неможливо уявити
наше існування.

Франсуаза Саґан

Люсі-Мод Монтгомері народилася на Острові Принца Едварда (Канада). Після смерті матері Люсі-Мод жила з дідусем та бабусею в м. Кавендіші. Закінчила народну школу, потім навчалася в Коледжі Принца Вельського в м. Шарлоттауні та Університеті Далхаузі в м. Галіфаксі (Нова Шотландія).

Закінчивши навчання, Люсі-Мод працювала вчителькою, а також займалася журналістикою і письменницькою діяльністю. 1908 р. було опубліковано першу книжку мисткині *«Енн із Зелених Дахів»*, що одразу принесла їй популярність. Доля дівчинки, яка втратила батьків і потрапила до чужих людей, зворушила серця читачів. Енн навчила багато поколінь дітей бути мужніми й радіти життю попри трагічні обставини.

Люсі-Мод Монтгомері написала й інші цікаві твори про дівчат і жінок, які шукають своє місце в житті, мають поетичну уяву і не схиляються перед труднощами. У них утілено ідеї радості, творчості, людяності. Під впливом роману «*Енн із Зелених Дахів*» американська авторка Елеонор Портер написала роман «*Полліанна*» (1913).

У 1935 р. письменниця отримала почесне звання офіцера Ордену Британської імперії. Твори Люсі-Мод Монтгомері визнано національною культурною спадщиною Канади. На Острові Принца Едварда створено Інститут Люсі-Мод Монтгомері, який займається науковою і просвітницькою діяльністю.

«ЕНН ІЗ ЗЕЛЕНИХ ДАХІВ»

Доля Енн. Драматична історія дівчинки Енн з притулку нікого не залишає байдужим. Її поява на фермі Зелені Дахи сталася внаслідок помилки. Метью і Марілла Катберти (брат і сестра) хотіли взяти з притулку хлопчика, щоб він допомагав їм на фермі, але несподівано їм привезли Енн. Хоча Катберти були не готові прийняти дівчинку, проте вона все ж таки залишилася в їхньому домі. Енн завжди зберігає оптимізм, надихає своїм умінням бачити хороше навіть за, на перший погляд, складних і неприємних обставин, радо ділиться своєю любов'ю до світу. Завдяки Енн «чужі» люди стають добрішими, об'єднуються та усвідомлюють цінність життя і духовної підтримки.

Ідея радості й любові. Образ Енн є втіленням радості життя, яке має сенс попри нелегкі випробування. Героїня не схиляється перед обставинами й знаходить прекрасне в кожній миті. До того ж Енн виявляє любов до всього, що з нею поруч. Любов — це стан її душі. Вона живе в любові, прагне любові, несе любов іншим, саме через любов сприймає все довкола.

У романі «Енн із Зелених Дахів» утілено біблійні мотиви *«Бог — то любов»* і *«Бог — то радість»*. У Біблії є чимало текстів на тему Божої радості й життя з Богом як духовної радості. Енн у творі Люсі-Мод Монтгомері теж усе довкола сприймає крізь призму радості. Тому героїні роману ніби відкривається вся природа, їй усміхаються дерева й квіти, а вона радіє всьому, що її оточує.

Кадр із кінофільму «Енн із Зелених Дахів» (режисер Кевін Салліван, Канада, Німеччина, США, 1985)

Творча уява. Енн наділена творчою уявою. Спочатку цю її рису інші персонажі сприймають як гріх. Марілла постійно каже про це Енн. Але з розвитком характеру і дорослішанням Енн усвідомлює, що її уява, яка перетворює все довкола і змінює людей, — це не гріх, а величезне багатство її душі.

У зображенні головної героїні роману «Енн із Зелених Дахів» можна помітити натяки на казку Льюїса Керролла «Аліса в Країні Див». Образ Енн, яка живе в реальному і водночас у нереальному світі уяви, безперечно, нагадує образ Аліси. Але якщо Аліса діє у фантастичному часі й просторі, Енн живе в реальному світі, що стає прекраснішим під впливом її творчої уяви.

Динаміка образу головної героїні. У процесі розвитку сюжету роману Люсі-Мод Монтгомері Енн поступово перетворюється з незграбної дитини на прекрасну дівчину. І її краса не лише зовнішня, а передовсім внутрішня, що йде від любові до всього світу та радості його відкриття. Як чарівна фея або янгол, Енн приходить на допомогу тим, хто цього потребує.

ЕНН ІЗ ЗЕЛЕНИХ ДАХІВ (1908)

РОМАН

(Уривок)

Розділ 4

1. Як Енн почувалася на фермі Зелені Дахи?
2. Що схвилювало дівчинку і що принесло їй радість?

(...) Коли Енн прокинулася й сіла на ліжку, здивовано втупившись у вікно, крізь яке до кімнати линуло яскраве сонячне світло та за яким у блакитному небі пропливали пухнасті хмарки, надворі був уже білий день. Якусь мить дівчинка не могла пригадати, де вона. Спершу відчула приємне хвилювання, та вже згодом у душі воскресли жахливі спогади. Вона була в Зелених Дахах, непотрібна й небажана, бо вона — не хлопець! Але тепер настав справжній ранок, а за вікном квіт-

ла вишня. Тож Енн миттю підскочила до підвіконня. Штовхнула віконну раму — вона піддалася неохоче, зі скрипом, наче її давно вже ніхто не відчиняв (...).

Енн стала навколішки, удивляючись у червневий ранок; очі її аж сяяли від щастя. О, хіба ж тут не гарно? Хіба ж це не прекрасне місце? От якби не довелося нікуди звідси їхати. Вона могла б уявити, як залишається тут на все життя. Простору для уяви їй тепер було достатньо.

Крислата вишня стояла так близько до стіни, що аж торкалася її гілками; за рясним буйним цвітом на них не видно було жодного листка. По обидва боки будинку росли сади — яблуневий і вишневий, теж оповиті квітковими шалями, з трави подекуди вибризкували жовтим кольором кульбаби. Трохи далі виднілися багряноквітучі кущі бузку, і їхній п'янкий солодкий аромат долинав до вікон разом із вітерцем. А за садом пролягало поле конюшини, що спускалося аж до долини, де жебонів струмок; і над підліском, який вабив відпочинком серед заростей папороті, моху та лісового різнотрав'я, росли стрункі білі берези.

Далі височів пагорб, зелений і пухнастий від ялиць і сосон; поміж деревами маячів сірий дах того самого будиночка, що його бачила дівчинка з протилежного берега Озера Осяйних Вод. Ліворуч стояли величенькі клуні й стодоли, а за ними зелені поля простягались аж до блакитного моря, що вилискувало під сонцем.

Енн, яка так обожнювала красу, удивлялася в усе це, ніби всотуючи очима. Вона, бідолашна, устигла у своєму недовгому

Кадр із кінофільму «Енн із Зелених Дахів» (режисер Кевін Салліван, Канада, Німеччина, США, 1985)

житті побачити чимало похмурих і незатишних місцин, тому такої краси, як тут, навіть уявити не могла. Так вона й стояла навколішках, не помічаючи нічого, окрім цієї дивовижної краси, аж ось із заціпеніння її вивела рука, що лягла дівчинці на плече. Мала мрійниця навіть незчулася, як увійшла Марілла.

— Час одягатися, — коротко сказала вона. (...)

Енн підвелася й глибоко зітхнула.

— Правда ж, це пречудово? — спитала дівчинка, указуючи рукою на дивовижний світ за вікном.

— Ну, велике дерево, — відповіла Марілла, — і гарно квітне, але вишні від того кращими не стають — усі якісь дрібні й червиві.

— Ні, я ж хіба тільки про нього кажу? Тобто дерево дуже гарне, воно, здається, аж сяє, і квітне так, наче це головна його справа, але я кажу про все-все-все. Про сади, струмок, і про ліс, про весь великий і прекрасний світ. Хіба в такі ранки, як сьогодні, ви не відчуваєте, що дуже любите його? Я чую сміх струмка, як він біжить сюди до нас. Ви ніколи не помічали, які вони веселі, ці струмки? Завжди. Навіть узимку я чую, як вони сміються під кригою. Я так тішуся, що біля Зелених Дахів теж є струмок. Ви, може, подумаєте — чи їй не однаково, коли вона скоро поїде звідси? — але мені таки не байдуже. Я завжди буду згадувати цей струмок, навіть якщо ніколи більше його не побачу. А якби тут не було струмка, мені би спокою не давало оте неприємне відчуття, що він мусить бути. Сьогодні я вже не в безодні розпуки. Я взагалі вранці ніколи не впадаю в розпуку.

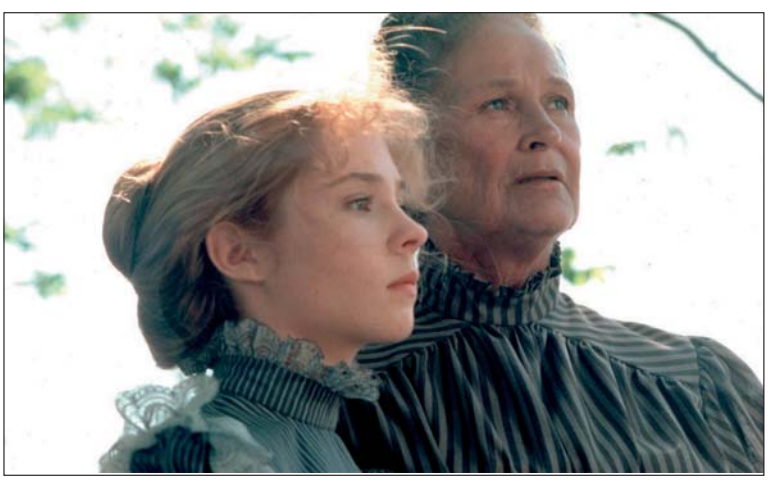

Кадр із кінофільму «Енн із Зелених Дахів» (режисер Кевін Салліван, Канада, Німеччина, США, 1985)

Правда ж, це пречудово, що на світі існують ранки? Але мені дуже сумно. Я так собі уявляла, що ви чекаєте на мене й що я довго-довго житиму тут усе життя. І так мені було добре, поки уявляла. Але найгірше, коли уявляєш такі картини, — це те, що вони дуже швидко зникають, і тоді стає боляче.

— Одягайся, спускайся вниз і покинь ці свої химери, — відказала на те Марілла, щойно спромоглася вставити слово. — Сніданок уже чекає. Умийся й зачеши волосся. Вікно залиш відчиненим, а постіль розвісь на бильцях, нехай провітриться. І мерщій, не барися, будь ласка.

Енн вочевидь уміла діяти швидко, якщо в тому була потреба, адже за десять хвилин уже спустилася — охайно вбрана, умита, із заплетеними косами й чистим сумлінням — вона ж бо виконала все, що наказала Марілла. Хоча насправді геть забула розвісити постіль.

— Я просто вмираю з голоду, — заявила дівчинка, умощуючись на стільці, призначеному Маріллою. — Світ уже не здається такою пусткою, як учора ввечері. Я так тішуся, що сьогодні настав сонячний ранок. (...) Коли ти ще не знаєш, що станеться вдень, і маєш стільки простору для уяви. Але добре, що сьогодні немає дощу, бо коли сонце — тоді набагато легше не журитися й долати життєві незгоди. А я відчуваю, що мені чимало доведеться здолати. Коли читаєш про різні трагедії та уявляєш, як сама героїчно їх переборюєш, то воно все так доладно, а коли справді доводиться щось переборювати, то вже стає зовсім не так легко, правда?

— Заради Бога, замовкни, — сказала Марілла. — Як на дівчинку, ти занадто балакуча.

Енн так принишкла, що Маріллу це дуже роздратувало, немовби така тривала мовчанка не була чимось звичайним.

Метью теж слова не промовив, утім, для нього це було якраз звичайним, тож сніданок проминув у тиші. І що довше він тривав, то неуважнішою ставала Енн: вона їла машинально, невидющим поглядом утупившись у небо за вікном.

Тепер Марілла дратувалася ще більше: її не залишало неспокійне відчуття, що хоча тілом це дивне дівча й було з ними за столом, та душа її на крилах фантазії полетіла далеко-далеко й блукала десь аж понад хмарами. А кому була потрібна така дитина?

Проте Метью прагнув її залишити, хай як це було незбагненно! Марілла відчувала, що йому цього хотілося так само, як учора ввечері, і хотітиметься й далі. Така вже була в нього вдача: коли він чогось прагнув, то мовчки, проте навдивовижу вперто стояв на своєму. І була ця мовчазна впертість у десять разів сильнішою, ніж якби він почав говорити про своє бажання. (...)

(Переклад Анни Вовченко)

Енн із Зелених Дахів на екрані

Роман Люсі-Мод Монтгомері про Енн багато разів екранізували. Одна з найпопулярніших екранізацій — «Енн із Зелених Дахів» 1985 р. (режисер Кевін Салліван, Канада, Німеччина, США). У цій стрічці відтворено природу, національні образи й звичаї Канади. Нещодавно вийшов на екрани кінофільм «Енн із Зелених Дахів: хороші зірки» (режисер Джон-Кент Харрісон, Канада, 2016). Творці фільму зробили акцент на проблемах дітей і підлітків у період дорослішання. У 2017 р. режисер Джон-Кент Харрісон створив продовження стрічки — «Енн із Зелених Дахів: полум'я і роса» (Канада, 2017). У ньому йдеться про те, як Енн вирушає в місто Шарлоттаун, щоб здійснити свою мрію — стати вчителькою. На цьому шляху її очікують не лише радощі, а й важкі випробування. Але друзі та близькі її підтримують. *Подивіться один з фільмів про Енн. Висловте враження.*

express-lesson

Кадр із кінофільму «Енн із Зелених Дахів» (режисер Кевін Салліван, Канада, Німеччина, США, 1985)

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Доведіть, що Енн має творчу уяву. Які звичайні предмети були перетворені її уявою?
2. Що означала квітуча вишня для Енн і для Марілли? Порівняйте їхні враження. Які з них вам більше до вподоби?
3. Як ви вважаєте, чому Метью наполягав на тому, щоб дівчинка залишилася на фермі Зелені Дахи?
4. Які нові почуття принесла Енн у дім Метью та Марілли?

Аналіз та інтерпретація

5. У чому Енн убачала радість? Знайдіть відповідні цитати.
6. Порівняйте образи Енн та Аліси з Країни Див.

Творче самовираження

7. Уявіть, що Енн живе в наш час. Напишіть їй лист.

Цифрові навички

8. Знайдіть в інтернеті інформацію про твори Люсі-Мод Монтгомері. Назвіть імена дівчат і жінок — героїнь книжкових серій письменниці. Які із цих книжок екранізовано?

Дослідження і проєкти

9. Знайдіть інформацію про українські переклади й видання творів Люсі-Мод Монтгомері. Підготуйте презентацію.
10. Які риси Енн знайшли втілення і творче продовження в образі Полліанни — героїні однойменного роману Елеонор Портер?

Життєві ситуації

11. Що для вас означає поняття «уява»? Яку роль воно відіграє в житті людини?
12. Яким ви уявляєте майбутнє України?

ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСТ У СЬОГОДЕННЯ

Микола Сингаївський (1936—2013)

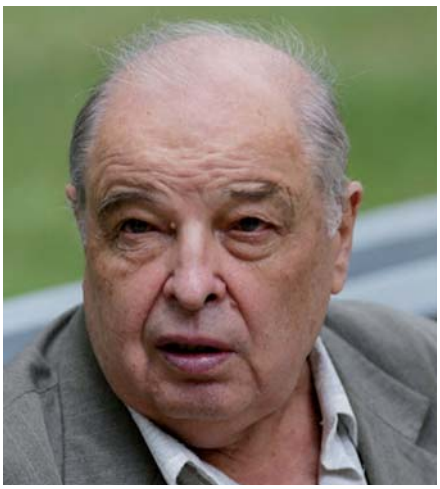

Пісні М. Сингаївського відбивають зворушення сучасної людини, яка шукає й знаходить основоположні моральні цінності у зв'язку з рідною землею, бачить свою душу крізь чисті джерела того краю, де минулося її дитинство.

Дмитро Павличко

Поет і перекладач Микола Сингаївський народився у с. Шатрище, що на Житомирщині. Навчався в Київському університеті, працював у редакціях газет і займався літературною діяльністю. Першу збірку «*Жива криничка*» було опубліковано в 1958 р. Відтоді вийшло понад 40 його поетичних збірок: «*Земле, чую тебе*» (1961), «*Автограф*» (1972), «*Покоління*» (1975), «*Дорогою зорі*» (1979), «*Лоза і камінь*» (1983) та ін. Серед них є й чимало збірок для дітей і підлітків: «*Журавлине літо*» (1970), «*Сонце для всіх*» (1975), «*Стежка до криниці*» (1980), «*Тепла земля*» (1982), «*Краплі зорі*» (1989) та ін. Багато віршів поета покладено на музику, і вони стали популярними піснями: «*Чорнобривці*», «*Безсмертники*», «*Полісяночка*», «*В краю дитинства*», «*Сонце в долонях*» та ін. У 2013 р. було засновано Міжнародну літературно-мистецьку премію імені Миколи Сингаївського.

«ЧОРНОБРИВЦІ»

Вірш «Чорнобривці» поклав на музику композитор Володимир Верменич. Уперше пісню виконав співак Костянтин Огнєвий у 1960 р. Пісня живе й нині. Вона увійшла до реперту-

ару популярних сучасних співаків і співачок — Оксани Мухи, Віталія Козловського, В'ячеслава Хурсенка та ін.

ЧОРНОБРИВЦІ (1960)

ПІСНЯ

Чи ростуть у вашім краї чорнобривці? Які асоціації вони у вас викликають?

Чорнобривців насіяла мати
У моїм світанковім краю.
Та й навчила веснянки співати
Про квітучу надію свою.

Приспів:
Як на ті чорнобривці погляну,
Бачу матір стареньку,
Бачу руки твої, моя мамо,
Твою ласку я чую, рідненька.

Я розлуки і зустрічі знаю —
Бачив я у чужій стороні
Чорнобривці із рідного краю,
Що насіяла ти навесні.
Приспів.

video-text

Надія Полуян-Внукова. Найдорожча в світі рідна хата. 2009 р.

Прилітають до нашого поля
Із далеких країв журавлі,
Розквітають і квіти, і доля
На моїй українській землі.
Приспів.

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Що ліричний герой згадує протягом усього життя?
2. Як ліричний герой називає свій рідний край? Знайдіть визначення і прокоментуйте.
3. Як ви розумієте вислів «квітуча надія»?
4. Охарактеризуйте ставлення ліричного героя до матері.

Аналіз та інтерпретація

5. Розкрийте символічне значення образу чорнобривців.
6. Які образи природи, використані у вірші, теж мають символічне значення? Прокоментуйте.
7. Знайдіть у вірші антитези. Яку роль вони відіграють у творі?

Творче самовираження

8. Опишіть (письмово) вашу улюблену квітку (або квіти). Намалюйте.

Цифрові навички

9. За допомогою інтернету послухайте різні варіанти виконання пісні «Чорнобривці». Яке з них вам найбільше сподобалося?

Дослідження і проєкти

10. *Робота в групах*. Підготуйте проєкт на тему «Квіти України в наших піснях».
11. Яких пісень навчила співати мати ліричного героя? Назвіть цей жанр фольклору і розкрийте його провідні теми.

Життєві ситуації

12. Кого з рідних або близьких людей ви будете згадувати все своє життя? Чому?
13. Які квіти ви садите або хотіли б посадити біля свого дому? Що вони для вас означають?

Зірка Мензатюк (нар. 1954)

Мені подобається братися за теми, які дехто вважає надто складними для дітей, як, наприклад, історія кримськотатарського народу у XX столітті в повісті «Дике літо в Криму».

Зірка Мензатюк

Зірка Мензатюк народилася в с. Мамаївці на Буковині. У Львівському університеті імені Івана Франка здобула фах журналістки. Працювала в редакціях газет, вела рубрики в дитячих журналах та радіопередачі для школярів. У її доробку — казки для дітей, повісті для підлітків та юнацтва, публіцистичні нариси. Її твори відкривають дитину й дитинство, навколишній світ і світ художнього слова.

Об'єднані в серію три повісті *«Таємниця козацької шаблі»*, *«Дике літо в Криму»* (2018), *«Відчайдушні вершники»* (2023) та повість *«Як я руйнувала імперію»* (2014) захоплюють динамічними сюжетами, таємницями, пригодами й мандрами юних героїв і додають віри в перемогу добра та справедливості. Вони побудовані на історичних та національно-культурних екскурсах.

Письменницю ваблять минуле, народні легенди й перекази, сакральне мистецтво. Вона любить мандрувати та описує красу рідного краю чи не в кожному творі. У повісті *«Таємниця козацької шаблі»* герої подорожують Україною, відвідують найвідоміші замки й пізнають історію. Залюбленості в рідне місто сповнені *«Київські казки»* (2006). Захоплення авторки українськими традиціями й звичаями простежується в казках та оповіданнях збірок *«Зварю тобі борщику»* (2012), *«Арніка»* (1993), *«Макове князювання»* (2008), нарисах *«Величні собори України»* (2020) та історико-пригодницьких повістях.

«ДИКЕ ЛІТО В КРИМУ»

«“Дике літо в Криму” — це майже детективна розповідь із пошуком старовинного кримськотатарського скарбу, з несподіванками, пастками та іншими пригодами “дикого” туристського відпочинку, з кримською природою і прекрасним та мінливим морем, вона якраз підходить до літнього читання під час канікул», — так сказала про свій твір Зірка Мензатюк.

Письменниця торкається проблем, яких до неї в адресованій юним читачам літературі не порушували. Ідеться про дружбу українських школярів з татарськими ровесниками, сприйняття ними одне одного, ставлення до історії іншого народу. Вигнання з рідного краю, дідівських обійсть, поневіряння і геноцид — цього зазнали кримські татари після Другої світової війни. Це те, що зближує наші народи в національній боротьбі за волю та незалежність, право бути господарями на власній

Рустем Емінов. Із серії «Депортація»

землі, поважати й підтримувати один одного. Розповідаючи про окремі епізоди із життя однієї родини, Зірка Мензатюк розкрила масштаб трагедії, яка торкнулася тисяч кримських татар. Вигнання («сюргун»), руйнування домівок і сіл, голод, холод і смерть на чужій землі — наслідки операції, здійсненої Сталіним за часів радянщини.

Наскрізним символом твору є срібний пояс — коштовна річ, яку татари передавали від покоління до покоління і вважали своєрідним оберегом. Головним персонажам вдається відшукати спочатку світлину Гульнари, а потім — і сам пояс. Його повернення справжнім власникам — встановлення історичної справедливості, збереження національної пам'яті, що є засадами нескореності та свободи нації. Відродження традицій символізує продовження дідівської ювелірної справи старшим сином Мамутом.

Пошук скарбу, розгадування таємниць і загадок — усе це становить пригодницький сюжет твору. Значну роль у ньому відіграють казкові та фантастичні елементи.

Авторка утверджує сімейні, родинні цінності, толерантність, дружбу, уміння будувати діалог і чути іншого. Зірка Мензатюк юних героїв та героїнь змальовує добрими, щирими, сміливими. Вони готові за потреби піти вночі на цвинтар, досліджувати ліс, гасити разом із дорослими пожежу, дружно працювати. Епізод, де відбувається ритуал побратимства, — не просто дитяча гра, а символічний знак примирення і братерства, укоріненний в історії двох народів.

ДИКЕ ЛІТО В КРИМУ (2018)

ПОВІСТЬ

(Уривки)

Чи важка голка

Як Наталочка ставилася до Антипка? Чому?

Сонце! Гаряче, спекотне. Його і в Києві не бракувало, але тут — сліпуче, всепереможне сонце півдня! А повітря! Сухе і тепле кримське повітря!

З ранкових поїздів, мов горох із мішка, висипалися курортники і квапилися до автобусів та тролейбусів, щоб швидше дістатися до морського узбережжя. Руснаки зі своїми друзями теж попростували до тролейбусної зупинки. Тато пішов по квитки, а Наталочка роззиралася по сімферопольському привокзальному майдану. Недалеко від них зупинилося ще троє відпочивальників, і то були... о, ні! То був Антипко зі своїми батьками. Таки він: як завжди, модний і пихатий. Сторонній людині могло здатися, що то сім'я столичного крутелика їде на відпочинок. Але Наталочка знала, хто вони насправді. Під фірмовою бейсболкою в Антипка ховалися округлі, як у молодого бичка, ріжки. Антипко був чортиком. Ну, все! Пропав відпочинок! З Антипком, як і з Северином, Наталочка познайомилася під час поїздки в Берестечко, і він шкодив їй цілу дорогу. Та врешті зазнав програшу, за що неабияк розізлився на Наталочку. Тому краще не трапляти Антипкові на очі. Йому ліпше й не знати, що Руснаки стоятимуть табором на дикому березі, бо ж він не проґавить нагоди помститися. Йому аж ріжки свербітимуть, щоб заподіяти капость.

Між Руснаками й Антипковою сім'єю сидів за розкладним столиком продавець сувенірів, і Наталочка сховалася за його широкою парасолею. Тепер їй було видно тільки Антипкові ноги.

— Дівчинко, відійди, якщо нічого не купуєш. Не заступай товар, — озвався до неї продавець сувенірів.

— Я купую. Я вибираю, — відповіла Наталочка, дивлячись не на старі кримські фотографії, а на Антипкові кросівки.

Недоречно теленькнув мобільник: прийшло смс. Чи, бува, не від Северина? Вони переписувалися цілу дорогу, обговорюючи незрозумілу «тінь кипари», і Северин застерігав її, щоб не довіряла невідомо чиєму повідомленню. Але тепер писав не він:

«СОВА І МЕТЕЛИК НА КАМЕНІ».

Знову з прихованого номера. Що б це означало?

Наталочка зиркнула на Антипка, але край парасолі закривав його руки. Він міг спокійнісінько відправити смс, стоячи майже поруч з нею.

Продавець сувенірів знову просив відійти. Аби він не сердився, дівчинка купила перше-ліпше фото з гірським краєвидом, яке виявилося недешевим. Антипкова сім'я і далі стовбичила на тротуарі. Щоб виграти час, дівчинка попросила поміняти

краєвид на фото молодої татарки. Довше стояти біля нервового продавця не випадало. Сховавшись за гуртом курортників, що саме надійшов, Наталочка перебралася за газетний кіоск на другій стороні тротуару. Хильцем, щоб її не видно крізь вітрини, обігнула кіоск і визирнула з-за нього. Бумц! З очей посипалися іскри.

— Це ти! — зойкнула Наталочка, бо лоб у лоб зіткнулася з Антипком.

— А, це ти! — захихотів той.

Вони дивилися одне на одного, він — зухвало, Наталочка — розлючено.

— Чого стежиш за нами? — накинулася вона на Антипка.

— Я? За вами? Забагато честі! — пирхнув той.

— Ти підглядав з-за кіоска!

— Ти теж підглядала, ха-ха-ха!

Зі злості Наталочка почервоніла:

— Слухай, ти! — прошипіла вона в нахабні Антипкові очі. — Хочеш нашкодити нам? Не вдасться!

— Не бійся, мала! — зареготав Антипко. — Мені не до справ. У нас відпустка. Їдемо на курорт. Але те, що я задумав, ще й як удасться!

— Ніколи в світі!

— Поб'ємося об заклад?

— Йди до дідька з твоїми закладами!

— До дідька — себто до татуся? Я не спішу. Мої старі ще не зловили таксі.

— Тримайся від нас подалі!

— Ха-ха-ха!

Різко крутнувшись, Наталочка покрокувала геть. Краєм ока вона бачила, як Антипкова мама зупинила таксі. Інші водії теж поспинялися, мабуть, сприйняли її вогненне волосся за червоний сигнал світлофора. Сімейка повантажилася в машину й поїхала, а Наталоччине серце сповнилося неабиякою тривогою. Ще тільки Антипка їй бракувало! Тепер чекай капостей.

До Алушти Руснаки дісталися під полудень. Потім пливли катером і висадилися в невеликому селищі, звідки ще мусили дійти до улоговини. Впрігшись у рюкзаки, рушили берегом. Попереду ступав пан Богдан, далі — тітка Тетянка з дядьком Михайлом. За ними хекала мама. Її рюкзак обвис, мов гарбуз,

хляпаючи по крижах. За мамою йшла Наталочка, а позаду, зігнувшись у три погибелі, сунув тато. Стежка вилася під розпеченими на сонці горами. (...)

Асіє

Туристи зупинилися в мальовничій місцині. Розклали намети, купалися, вечеряли. Наступного дня Наталочка закопувала шкурки від дині.

1. *Яке уточнення зробила Асіє щодо зауваження Наталочки? Що це означало в історичному сенсі?*
2. *Які нові слова почула Наталочка? Розкрийте їх значення.*

(...) — Що ти робиш? Щось шукаєш? — раптом пролунало над нею.

Над рівчаком стояла дівчинка, на вигляд її ровесниця.

— Скарб шукаю, — буркнула Наталочка, посоромившись казати, що вона, мов та Попелюшка, прибирає сміття.

— Ска-а-арб? — перепитала незнайомка. — Звідки ти знаєш про скарб?

Вони стояли й дивилися одна на одну. Отже, скарб існував насправді? І ця незнайома дівчинка щось про нього знала! Треба було розговоритися з нею.

— Як тебе звати? — спитала Наталочка, вилізши з рівчака.

— Асіє. Не Ася, — зиркнула з-під чорних брів незнайомка.

— А я Наталочка. Асіє... Що за ім'я таке?

— Татарське ім'я.

Рустем Емінов. Із серії «Депортація»

У затінку під розлогим кущем лежав широкий валун з рудою плямою. Наталочка сіла на нього. Асіє сіла поруч. То була стрункa, тоненька дівчинка з темно-карими очима під довгими чорними віями, з двома кісками за спиною. Вдягнута в шорти і блузочку з дрібними кольоровими метеликами на білому тлі. З метеликами? Може, то про неї есемеска? Вона — той метелик на камені? Принаймні вона щось знала про скарб.

— Ми приїхали з Києва. Стоїмо з наметами ген в улоговині, — обізвалася Наталочка, аби зав'язати розмову.

— А я живу в селищі. Недалеко звідси, — мовила татарка.

Наталочка знала, де селище. Навряд чи то недалеко.

— Тут гарно, — сказала вона і задивилася на морську глибінь.

Перед ними, скільки сягало око, синіло блискуче від сонця море.

— Так, гарно... Я люблю це місце. Тут стояло татарське село. Колись у ньому жили мої рідні.

— Село? — перепитала Наталочка.

Вона обвела поглядом пагорб, на якому вони сиділи, гору, що здіймалася позаду темною високою короною, тоді яр, за яким струменів у небо кипарис. Від села мало б щось лишитися: хоч би якийсь слід від вулиць, дворів, будинків. Але тут не було нічогісінько. Довкола розкинулася дика, вкрита поодинокими сосонками і сухою травою місцина.

Куди воно поділося, оте село?

Асіє нахмурилася:

— Сюрґюн... — і, зиркнувши на Наталочку, додала: — Вигнання.

А й справді: колись давно татарів вивезли з Криму.

— Розумію, — кивнула головою Наталочка. — Людей забрали — і село зруйнувалося.

— Село зруйнували! Будинки валили бульдозерами, місце розрівнювали й утрамбовували гусеницями, а зверху посадили ліс. Щоб не лишилося й сліду! — в чорних очах Асіє блиснув гнів. — Але ми вернулися.

— Сюрґюн, — і собі мовила Наталочка, ніби пробуючи слово на смак. Воно було протягле, наче голосіння.

— Вивезли мою прабабусю, — обізвалася Асіє. — І бабусю з її братиком і сестричкою, ще зовсім малих.

— А прадідуся?

— Прадідусь воював на фронті. Там і загинув.

Наталочка здригнулася. Який пекельний розум це придумав — забирати жінок і дітей, руйнувати домівки, поки чоловіки на фронті?!

— Асіє-е! — долинуло здалеку.

— Я тут! Іди сюди! — підхопилася Асіє й замахала руками. На схилі гори стояв хлопець і теж помахав їй. — То Абдюль, мій брат, — пояснила вона Наталочці.

Абдюль спустився, і Наталочка зрозуміла, що зараз ці діти підуть геть, і вона вже нічого не дізнається про скарб, який десь тут захований (тепер вона не сумнівалася в його існуванні. Ймовірно, його заховали татари перед тим, як їх вивезли).

— Ви не хочете скупатися? Може, скупаємося разом! — рішуче запропонувала вона і усміхнулася.

— Яхши, — сказав Абдюль.

— Так, добре, — переклала з татарської Асіє.

Діти зійшли в улоговину, і тут Наталочка згадала: стежка! Жахлива стежка над урвищем! Але Абдюль уже спускався, упевнено крокуючи вниз, Асіє подалася за ним, і Наталочці нічого не лишалося, як і собі рушити слідом. Не могла ж вона показати себе боягузкою. Ноги тремтіли, але ступали крок за кроком. Наталочка трохи відстала; на стрімкому закруті Асіє зачекала на неї і мовчки подала руку. Хороша людина ця Асіє!

Вони довго купалися. Плавали, пірнали, бризкалися солоними бризками, ганяли зграйки рибок у темних кучерявих водоростях між валунами. Грілися на сонці. І знову плавали, хлюпалися, пустуючи і сміючись.

Було гарно ось так гуртом купатися. І лежати на гарячій гальці. Абдюль розказував, як називалися далекі виступи гір:

— Ота блакитна смужка, ледь помітна, — Аю-Даг.

— Хіба то не Ведмідь-гора?

— Татарською — Аю-Даг.

— Яхши, Аю-Даг, — погодилася Наталочка.

— Ближче, за виступом гори — селище Туак.

— Туак? Там Рибаче.

— Його татарська назва — Туак.

— Яхши, Туак.

— А ген там, на сході, ледве мріє — мис Меганом, — показував Абдюль.

— Це його татарська назва?

— Грецька. В Криму жило багато греків. Їх також вивезли.

Тільки про скарб не говорили, хоч думалося саме про нього. Бо не можна так зопалу. Бо то чужа таємниця.

Море ряхтіло сонячними зблисками; гаряче проміння обсушувало шкіру, залишаючи на ній дрібні кристалики солі. І вже не заважали камені-валуни, навіть крута стежка майже не страхала. Нарешті це був той привільний, чудовий відпочинок, який Наталочка собі намріяла.

— Прийдете завтра? — спитала вона, коли Асіє з Абдюлем стали збиратися додому. — Приходьте, разом веселіше!

Асіє запитливо глянула на старшого брата.

— Яхши, — сказав той. — Ярингадже!

— До завтра! — переклала Асіє.

— Ярингадже! До завтра! — радо повторила Наталочка.

У пастці

Намагаючись розгадати загадку, Наталочка пішла до кипариса, але потрапила в пастку і не змогла самостійно вибратися з яру. Уже вечоріло, коли її знайшли батьки.

Що вразило Наталочку в розповіді дядька Михайла?

(...) Було багато докорів і вичитувань. І була тиха запізніла вечеря під зорями. Борщ на пригаслому жару тримався теплим і смакував неймовірно.

— А чому вивезли татарів? — спитала Наталочка, щоб перевести набридлу розмову про її вечірні пригоди на щось інше. — Тут же в них село стояло...

— Стояло, однак зрівняли із землею, — кивнув головою дядько Михайло. — Чому вивезли? Як то кажуть, горе переможеним. Відколи Росія завоювала Крим, у татарів почалося «чорне століття». Їх так гнітили й переслідували, що чимало з них покидали домівки й утікали за кордон, у тодішню Ос-

манську імперію — Туреччину. А потім у Росії сталася революція...

— ...і в татарів після «чорного століття» настало іще чорніше, — докинула мама.

— Саме так. Під час Другої світової війни, коли Крим звільнили від німців, «батько народів» Сталін вирішив, що настав підходящий час назавжди «звільнити» півострів і від кримських татарів. Татарські чоловіки воювали на фронті, отже, серйозного опору можна було не боятися. У Криму залишалися жінки, старі і діти. І в один день — 18 травня 1944 року — усіх примусово вивезли геть, — оповідав дядько Михайло.

— То був Сюрґюн... — зітхнула Наталочка.

— Так, Сюрґюн — вигнання. Вивезли їх майже двісті тисяч. Серед голого степу, від голоду і хвороб ледь не половина з них померла.

— Кажуть, що Сталін хотів вивезти й українців, — обізвався пан Богдан. — Та нас виявилося забагато. Не вистачало на нас ешелонів.

Над морем сяяв місяць-підповня, простеливши мерехтливу срібну доріжку. Чорніли силуети гір. Дзвеніли цикади.

Такий гарний, такий трагічний Крим... (...)

Срібний пояс

За кого з персонажів соромно?

(...) Їхню компанію хтось переслідував. Морочив загадками, крав і псував харчі, влаштовував пастки. Хто то — невідомі зловмисники чи, може, Антипко якимсь чином дізнався про скарб і хоче вижити їх звідси, щоб нічого не знайшли?

Прийшла Асіє, але не з Абдюлем, а з меншою сестричкою, яку звали Халіде.

Дівча собі тихенько гралося, копирсаючи паличкою землю біля каменя — то воно садило сад.

Асіє сіла біля Наталочки, і несподівано для себе вона виклала їй геть усе: і про невідомо чиї есемески, і про вчорашню пастку, і про пластуна Северина, який зумів би розплутати загадки, але коли ж то він приїде!

Асіє слухала, не зводячи з Наталочки уважних темно-карих очей.

— Чого ти вважаєш, що то була пастка? — спитала вона. — Ти втрапила в неї, бо верталася навпростець. Якби трималася стежки, нічого не сталося б.

Асіє замовкла, допитливо дивлячись на Наталочку, і раптом додала:

— Я вірю твоїм есемескам. Скарб був. Він десь тут захований.

Наталочці аж дух перехопило. Отже, її здогади правильні!

Асіє розповіла про все по порядку. То була коштовність її прабабусі Гульнари — тієї, яку вивезли. Прабабуся походила з роду ювелірів. Ювеліром був її батько, її дід, її прадід — і так багато поколінь. Вони жили в Бахчисараї, — чи Наталочка знає, що таке Бахчисарай? То давня татарська столиця, колись там жив хан. Він дуже цінував своїх майстерних ювелірів, тому подарував їм гору в Бахчисараї, щоб вони на ній селилися і виготовляли знамениті татарські філігранні прикраси.

Минали століття, ханів не стало, а ювеліри лишилися, і слава про них сягала аж за море. Та коли прийшла радянська влада, ювелірам заборонили працювати в їхніх майстернях.

Вони мали вступати в артіль і жити, як усі радянські люди. Ювеліри не поступалися, найупертіші ховалися в лісі і де-небудь

Рустем Емінов. Із серії «Депортація»

на пеньку виготовляли свою знамениту філігрань[1]. Але дзенькіт молоточків чувся далеко, видаючи, де працював майстер. Працював, поки надворі тепло. А взимку на холоді, під снігом та дощем, у лісі не посидиш. Тому батько Гульнари зібрав сім'ю і втік з Бахчисараю. Оселився в маленькому сільці над морем. Сподівався, що там ювеліра ніхто не знайде.

У татарів був звичай: коли дівчина виростала, батько дарував їй срібний пояс. То найкоштовніша татарська прикраса, без якої ніяк не обійтися. Без пояса не було в чому на люди вийти. Без пояса ніхто й заміж не брав!

Гульнарі дістався пояс, гідний султани: найкраще творіння її батька. Усе своє вміння, всі дідівські таємниці мистецтва філіграні майстер уклав у пояс-шедевр. Це була єдина коштовна річ, яка в нього збереглася. Решту він продав, потратившись на переїзд.

Гульнару посватав рибалка з сусіднього Туаку.

Молодята жили тихо-мирно, ростили діток. Свій пояс, гідний султани, Гульнара майже не носила, боялася, адже був недобрий, тривожний час.

А тоді настав той чорний день...

— Сюрґюн? — спитала Наталочка.

— Так, Сюрґюн. Найбільша татарська трагедія.

...З самого ранку енкаведисти, яких наїхало до Криму видимо-невидимо, почали виганяти татарів з їхніх домівок. У хату до Гульнари теж ввалився енкаведист і звелів негайно збиратися: щоб через п'ятнадцять хвилин була готова!

Куди? Чому? У неї троє малих діток! А чоловік на фронті...

Що взяти з собою? Як блискавка, майнула думка: срібний пояс! Не можна, щоб він пропав.

Прикривши пояс краєм накидки-мароми[2], Гульнара перебігла вулицю — до сусідки Оксани:

— Будь ласка, сховайте це! Нас, татарів, кудись забирають... Передайте моєму батькові, якщо його не забрали!

Коли вернулася, застала в хаті іншу сусідку — сварливу Клаву, що обдивлялася каструлі, відставляючи найкращі.

---

[1]Філігрань — ювелірні вироби з тонкого крученого дроту.

[2]Марома — татарський жіночий головний убір.

— Що ти робиш, Клаво? — спитала Гульнара, а саму аж холод пройняв, бо зрозуміла, що та робила. — Побійся Бога, Клаво!

— Так все одно ж, — відповіла Клава. — Як не я, розхапають інші. Де та мідна миска, луджена оловом, що я в тебе завжди позичала? Ні в чому варення не вдається краще, ніж у ній. Не псується, не зацукрується, зберігається роками...

— Ти, Клаво, хоч почекала б, поки мене заберуть з хати... На, тримай! — тремтячим голосом мовила Гульнара.

— Ага, щоб іншим дісталося найкраще? Нема дурних! — буркнула Клава, приміряючи жовті черевички Гульнари. То були нові черевички, Гульнара взувала їх на свята. — Тіснуваті, але розносяться.

Світ потемнів Гульнарі в очах; у вухах стояв дивний лункий гул. Хитаючись, наче п'яна, вона похапала діток, котре в чому було. Навіть документів не взяла, забула про них.

Коли влізали в кузов вантажівки, ніжка малої донечки потрапила в щілину між кузовом і відкинутим бортом. Ніжку дитина витягла, а черевичок упав на землю. Так Гульнару й повезли — з напівбосою дитиною.

Та перш ніж вантажівка рушила, сусідка Оксана винесла торбину з харчами:

— Візьми, дітей погодуєш! — гукнула їй, а коли Гульнара нахилилася по торбину, шепнула, що син Оксанин уже побіг до батька Гульнари.

То були чесні і добрі люди, ті її сусіди. На чужу коштовність вони не посягнули б. Отже, пояс потрапив сюди, в село над морем. Але чи встиг старий ювелір сховати його? Чи надійно сховав? Чи не забрали коштовність енкаведисти?

Гульнару з дітьми вивезли в Узбекистан, її батька — на Урал, і там він невдовзі помер. Вони навіть не встигли обмінятися листами.

Рустем Емінов. Із серії «Депортація»

— Тому я вірю твоїм есемескам, — повторила Асіє. — Хтось щось знає.

Наталочка слухала мов заворожена. Сумна розповідь зворушила її, а все ж десь глибоко-глибоко бриніла щемка радість: скарб є! І вони мусять знайти його. Щоб бодай цим відновити справедливість.

— Хіба ви, коли вернулися, не розпитали сусідів про пояс? — поцікавилася Наталочка.

— Нікого з них нема. Їх потім заарештували. В їхній хаті живуть інші люди... В нашій теж, — зітхнула Асіє. — У тій, що лишилася в Туаку. Ми збудували собі нову.

Перед ними синіло море. Берег дихав теплом і сумішшю пахощів: кипарису, чебрецю, живиці, полину, сухої трави і ще невідомо чого. Тут було гарне місце, щоб жити.

— Де саме стояла хата твого прапрадідуся-ювеліра? — спитала Наталочка.

Асіє здвигнула худенькими плечима:

— Це знала прабабуся Гульнара, але вона померла до повернення. Прапрадідусь міг заховати пояс не вдома, а, наприклад, у винограднику. Тому ці прикмети... Кипарис... Сова і метелик... Це саме те! Ми з Абдюлем так і подумали, що ти щось знаєш. Ми могли б шукати пояс разом... Якщо ти не проти, — Асіє запитливо глянула на Наталочку.

— Звісно, Асіє! Шукатимемо його разом! Шкода, що нема Северина. Ви ж не заперечуватимете, щоб він, коли приїде, також шукав скарб, якщо ми до того часу не знайдемо? Він пластун, тому вміє розплутувати всілякі загадки.

Асіє не заперечувала, і дівчатка почали складати план пошуків. Насамперед вирішили ще раз оглянути місцину біля кипариса. (...)

Два упертюхи

Чому розлютився Северин? Чи можна виправдати його вчинок?

(...) Попереду ступав пан Богдан (він з татом і дядьком Михайлом зустріли Северинових батьків і помагали не-

сти речі), а за ним простував Северин! Задерши голову, оглядав гори, мабуть, поглядом шукав Наталочку. Вона ж бігла стежкою, аж курилося!

Радісно привіталися, Северин навіть поцілував її у щічку (цікаво, чи Асіє й Абдюль згори бачили?). Дорікнув, чого не писала йому повідомлень. А як було їх писати, коли здох мобільник? Вручив дарунок до вчорашнього дня народження: капелюшок-заколку завбільшки з долоню. Наталочка зарум'янилася від задоволення. Заколка негайно вмостилася на її голові.

З охканням-ахканням піднялися стрімкою стежкою в улоговину. Северин ступав напружено, проте йшов сам, не тримаючись ні за чию руку.

Дорослі почали знайомитися. Северинова мама пані Ольга була високою кругловидою жінкою у вишитій футболці. З її приходом в улоговині додалося стільки гомону, мовби удвоє побільшало людей. Батька — чорнявого, з короткими настовбурченими вусами — звали Орестом. Його теніска, змокріла під наплічником, теж мала вишитий комірець. А до наплічників були прив'язані жовто-блакитні стрічки. Відразу видно, що ці люди — українські патріоти! Отже, вони чудово порозуміються з Наталоччиною мамою.

— Ох і спека! Я думала, що поки дійду, то геть розтоплюся, — цокотіла пані Ольга, обмахуючи розпашіле лице капелюшком. — А тут просторо, і холодок є. А краєвид який! На мільйон баксів!

Поки прибулим показували зручності улоговини, Наталочка покликала Северина:

— Маю для тебе сюрприз!

Вони вилізли на пагорб, де дівчинка залишила татарських дітей.

— Ось, познайомся. Це Асіє. І Абдюль, її брат. Наші нові друзі.

Рустем Емінов. Із серії «Депортація»

— Наші? — перепитав Северин непривітним, холодним голосом.

— А це Северин. Він пластун, але ви вже знаєте, — щебетала Наталочка.

Северин мовчав. Недобре, похмуро мовчав. Щось було не так. Дівчинка спантеличено зиркнула на нього.

— Бачу, я тут зайвий, — нарешті мовив хлопець. — Ти водишся з татарами, — його очі блиснули, мов лезо ножа.

— Северине! Що ти мелеш? — скрикнула Наталочка. — Так, ми подружилися. Що в цьому поганого?

— А про Берестечко забула? Давно ходила по козацьких могилах? Забула, хто зрадив козаків?

— Ялан[1]! — глухо кинув Абдюль. Його брови теж насупилися.

Та що за напасть? Хлопці стояли, наче півні, готові до бійки.

— Ходімо, Абдюлю, — тихенько просила Асіє, смикаючи брата за руку. — Ходімо додому!

Той уперто стояв, а ніздрі роздувалися від гніву.

— Нечемно! — вже сердилася Наталочка.

Асіє щось тихенько зашепотіла татарською, і обоє подалися геть.

— Асіє! Абдюлю! Зачекайте! Асіє! — гукала їм Наталочка. (...)

— Северине, чого ти розізлився? — спитала Наталочка, коли вони опинилися удвох. — Чим татари тобі завинили?

— Не мені. Україні, — наїжачився хлопець. — Нападали, ясир гнали! Знаєш, скільки сліз через них пролилося?

— Абдюль нападав? Чи ця дівчинка, Асіє?

— Яка різниця? Татари!

— От упертюх! Затявся! (...)

Несподівані коштовності

Прослухайте авдіотекст. Як діти розгадали загадку?

audiotext

[1]Ялан (татарською) — брехня.

Трагічні сторінки історії кримських татар на полотнах Рустема Емінова

Кримськотатарський художник Рустем Емінов народився 1950 р. в Узбекистані, куди було депортовано його родину. Депортації кримських татар присвячено серію картин Рустема Емінова «Депортація» («Унутма»). Вона створена на підставі спогадів тих, хто пережив жахливу трагедію у своєму житті.

Дерево термінів

Сюргун **(*Sürgün*)** — геноцид, складовою частиною якого було насильницьке виселення кримськотатарського народу з його історичної батьківщини — з Криму, здійснене впродовж 18—21 травня 1944 р., а прибуття ешелонів закінчилося 4 червня 1944 р.; один зі злочинів радянського тоталітарного режиму.

Джамала про депортацію кримських татар

Про депортацію кримських татар співачка Джамала розповіла у відомій пісні «1944» (українська версія пісні «Душа», з якою вона представляла Україну і перемогла на 61-му пісенному конкурсі Євробачення у 2016 р.). Про історію своєї депортованої родини та сюргун Джамала також повідала в четвертій серії мультфільму «Книга-мандрівка. Україна», що створений на реальних подіях і нере-

express-lesson

Вшанування річниці депортації кримських татар. 2016 р.

альних пригодах, та в документальному фільмі «Шлях», присвяченому Дню пам'яті жертв депортації кримських татар сталінським режимом 1944 р. та Дню боротьби за права кримськотатарського народу. *Послухайте пісню «1944», подивіться фільми за участю Джамали. Яке враження вони справили на вас?*

АКТИВНОСТІ

check yourself

Комунікація

1. Що ви дізналися про депортацію кримських татар з повісті Зірки Мензатюк «Дике літо в Криму»?
2. Які персонажі твору постраждали від депортації?
3. Який скарб шукають головні герої та героїні? Що він означає?
4. Як у повісті поєднано минуле й теперішнє?

Аналіз та інтерпретація

5. Поясніть назву твору.
6. Прокоментуйте міркування авторки та персонажів про взаємини між різними народами.
7. Визначте національні риси портретів Наталочки, Северина, Асіє та Абдюля.
8. Визначте реальні, історичні та казкові елементи твору. Створіть таблицю.

Співачка Джамала. Сучасне фото

Творче самовираження

9. Розкажіть про таємницю срібного пояса від імені одного з персонажів (за вибором).

Цифрові навички

10. За допомогою інтернету знайдіть зображення поясів та інших предметів, що стали національними символами для кримських татар. Розкрийте їхнє значення. Доберіть світлини або підготуйте презентацію.

Дослідження і проєкти

11. Знайдіть у тексті слова, подані українською та кримськотатарською мовами. Розкрийте їхнє значення.
12. *Робота в групах*. Підготуйте проєкт на тему «Депортація кримських татар у фактах і постатях».

Життєві ситуації

13. Чому важливо любити рідну землю і берегти традиції?
14. Розкажіть про реліквії, важливі для вас і ваших рідних або близьких людей.
15. З якими сучасними подіями можна порівняти трагедію депортації кримських татар? Обґрунтуйте свою відповідь.
16. Що необхідно робити, щоб депортація кримських татар (або іншого народу) ніколи не повторилася?

Словничок термінів

Алегорія — утілення загальної ідеї чи рис людей у предметних образах (рослинах, тваринах, предметах ужитку тощо).

Балада (від франц. *ballade*, прованс. *ballar* — танцювати) — жанр фольклору і літератури, у якому органічно поєднані розповідь (епос) про дивний випадок (нерідко — з казки чи легенди) і людські почуття (лірика). Тому баладу називають ліро-епічним жанром, або ліро-епосом.

Волхви — мудреці, знахарі, носії релігійних знань, які мали вплив на сили природи, уміли пророкувати майбутнє і лікувати людей та тварин.

Гімн (з давньогрец. — *похвальна пісня*)***, або славень***, — урочиста пісня, яка прославляє кого-небудь або що-небудь (первісно — божество). У сучасному значенні — музичний твір з виразним ідейним та символічним змістом; урочиста пісня, прийнята як державний символ (нарівні з гербом і прапором).

Козаки-характерники — так запорожці називали людей, які мали надприродні здібності, володіли таємними знаннями й магічними силами. В українському фольклорі та народних віруваннях козаків-характерників зображують як невразливих воїнів, здатних ловити кулі на льоту, перетворюватися на тварин, переноситися з одного місця в інше, керувати силами природи, зачаклувати зброю тощо.

Композиція літературного твору — побудова твору, доцільне розташування та поєднання всіх його частин та елементів, що зумовлено позицією автора/авторки і законами жанру.

Новела (з італ. *novella* — новина) — невеликий за обсягом епічний твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом.

Образ автора/авторки в літературному творі — художній двійник реальної особистості письменника/письменниці, змодельоване ним уявлення про себе і відтворене у свідомості читача. Автор/авторка та образ автора/авторки — поняття не тотожні. Автор/авторка живе справжнім життям, має реальні факти біографії, а образ автора/авторки має вигадану, літературну біографію, яка не обов'язково відображена у творі. Образ автора/авторки наділений власною позицією, що може бути подібною або відрізнятися від позиції письменника/письменниці.

Оригінал (художнього твору) (лат. *первісний*) — текст, створений тією мовою, якою володіє і яку обрав автор/авторка.

Переклад — відтворення змісту усного висловлювання чи писемного тексту засобами іншої мови.

Переспів — твір (зазвичай віршований), написаний за мотивами твору іншого автора з елементами наслідування складників першоджерела; наближений до перекладу й подібний до нього, але відмінний за змістом і формою, з яскраво вираженою авторською позицією.

Притча — повчальний алегоричний твір, у якому розповідь підпорядкована моралі. Розповідь у притчі ведеться через узагальнені образи та метафоричні події. Будь-яке слово, подія і навіть жест у притчі набувають філософського змісту.

Розповідач/розповідачка — вигадана автором особа, від імені якої ведеться оповідь в епічному творі.

Символ (з грец. *symbolon* — умовний знак, натяк) — предметний або словесний знак, який опосередковано виражає сутність певного явища. Символ має завжди переносне значення. Символічними у творі можуть бути предмети, образи та інші елементи тексту.

Сюргун (*Sürgün*) — геноцид, складовою частиною якого було насильницьке виселення кримськотатарського народу з його історичної батьківщини — з Криму, здійснене впродовж 18—21 травня 1944 р., а прибуття ешелонів закінчилося 4 червня 1944 р.; один зі злочинів радянського тоталітарного режиму.

Художність — це критерій, який відрізняє мистецтво від інших явищ. Ознаками справді художніх творів є їхнє національне й загальнолюдське значення; висока майстерність письменника/письменниці; актуальність тем, проблем, образів, мотивів; багатозначність твору, що залишає широке поле для роздумів та інтерпретацій; наявність високої гуманістичної ідеї.

Художня метаморфоза — це перенесення однієї форми образу на іншу, незвичне, художнє перетворення, наприклад дівчини на тополю. Звичне перетворення одних предметів, речей і процесів на інші, наприклад метелика на гусінь, — це метаморфоза. У баладних перетвореннях завжди є елемент надприродності (казковості).

Зміст

За червоною рутою! 3
Як працювати з підручником 5

ВСТУП

Українська література
у світовому літературному процесі 8
Оригінал і переклад 12

Розділ 1 ГЕРОЯМ СЛАВА!

1

Пісні свободи 20
Українські патріотичні пісні 20
Козацькі пісні 20
Козацькому роду нема переводу... 21
Стрілецькі пісні 22
Ой у лузі червона калина... 24
Повстанські пісні 25
Марширують вже повстанці... 26
Державний Гімн України 27
Ще не вмерла України
і слава, і воля... 29
Волелюбні пісні зарубіжних країн
і народів 32
Роберт Бернс 32
Гей, шотландці! 34
Код-Жозеф Руже де Ліль 35
Марсельєза 36

Френсіс-Скотт Кі 38
Прапор, усипаний зірками 39

Жанр балади у фольклорі
та художній літературі 42

Українські народні балади 46
Ой летіла стріла... 47
Ой чиє ж то жито... 48

Англійські народні балади
про Робіна Гуда 50
Як Робін Гуд став розбійником 54

Тарас Шевченко 70
Тополя 74

Адам Міцкевич 79
Світязь 82

Роберт-Льюїс Стівенсон 92
Вересовий трунок 95

Іван Франко 101
Захар Беркут 106

ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСТ У СЬОГОДЕННЯ

Марія Морозенко 138
Іван Сірко —
великий характерник 141

Розділ 2

2

ЛИЦАРСТВО І КОЗАЦТВО В ЛІТЕРАТУРІ

Лицарі в Західній Європі 158

Вальтер Скотт 159
Айвенго 166

Система цінностей
запорозьких козаків 182

Микола Гоголь 183
Тарас Бульба 189

Тарас Шевченко 213
Іван Підкова 215

ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСТ У СЬОГОДЕННЯ

Андрій Кокотюха 218
Потаємні двері 220

Розділ 3 ЛЮБЛЮ ТЕБЕ БЕЗМЕЖНО, ЗЕМЛЕ МОЯ!

Іван Франко 242
Земле, моя всеплодющая мати... 243

Дмитро Павличко 246
Два кольори 248

Володимир Івасюк 250
Червона рута 252
Я піду в далекі гори... 253

Михайло Стельмах 256
Гуси-лебеді летять... 259

Люсі-Мод Монтгомері 271
Енн із Зелених Дахів 273

ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСТ У СЬОГОДЕННЯ

Микола Сингаївський 279
Чорнобривці 280

Зірка Мензатюк 282
Дике літо в Криму 284

Словничок термінів 301

НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА

7 клас

Література
(українська та зарубіжна)
Інтегрований курс

а|кадемія
academia-pc.com.ua